

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН  
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

# **ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ**

**(Маҷаллаи илмӣ)**

**№11**

# **ЯЗЫК – СТОЛП ПОКЛОНЕНИЯ**

**№11**

**(Научный журнал)**

**(Нашри махсуси маводи конференсияи ҷумҳуриявӣи илмӣ-амалӣ дар  
мавзӯи «Забони адабии тоҷикӣ дар марҳилаи таҷаккул (асрҳои IX-XI)»)**

**ДУШАНБЕ – 2018**

# **ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**УДК: 491.550 (076)**

**ББК: 81**

**3-12**

**Маҷаллаи илмӣ соли 2002 таъсис ёфтааст.  
Научный журнал основан в 2002 году.**

## **Ҳайати таҳририя:**

**Сирочиддини Эмомалӣ - сармуҳаррир, номзади илмҳои филология, дотсент  
Гулназарова Жило. – чонишини сармуҳаррир, номзади илмҳои филология, дотсент  
Ҳомидов Дилмурод - котиби масъул, номзади илмҳои филология, дотсент**

## **Аъзои ҳайати таҳририя:**

**Маҷидов Хомид. – доктори илмҳои филология, профессор  
Кабиров Шаҳбозбек -номзади илмҳои филология, профессор  
Мирбобоев Азиз -номзади илмҳои филология, дотсент  
Хочаев Давлатбек -доктори илмҳои филология, профессор  
Шарифова Фарангис - доктори илмҳои филология, профессор  
Саломов Муҳаммаддод –номзади илмҳои филология, дотсент  
Ҳалимова Сафаргул - номзади илмҳои филология, дотсент  
Қурбонов Нодир -номзади илмҳои филология, дотсент**

**Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.  
Журнал печатается на таджикском и русском языках.**

## ИФОДАИ ЗАБОНИИ ТАВСИФ ДАР ЯК БОБИ «ХУСРАВ ВА ШИРИН»-И НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ

Қосимова М. Н.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Низомии Ганҷавӣ яке аз бузургтарин шоирони ҷаҳон ба шумор меравад. Забони осори Низомии Ганҷавӣ хеле бой ва ғанӣ буда, тамоми хусусиятҳои забони адабии асрҳои IX-XII дар онҳо таҷассум ёфтаанд.

«Ин шоири ишқу зебӣ, суҳанвари ҷодубаён пояи каломи бадеъро ба арши иззат бардошта, ба он арҷмандӣ ва мақому мартабаи хося бахшидааст. Аз достонҳои ӯ, хусусан достони «Хусрав ва Ширин», пайдост, ки вай завқӣ баланд, ҳиссиёти нозук, қалби пуршӯр ва табиӣ саршор дошт»[3. Аҳрорӣ. Достони ишқу зебӣ//Низомии Ганҷавӣ. Куллийт. Ҷ.1. –Душанбе: Ирфон, 1983. -С. 13].

Забони достони ишқӣ безаволи «Хусрав ва Ширин» хеле раван ва гӯшнавоз аст. Масалан, яке аз бобҳои ин достон, ки «Васфи ҷамоли Ширин» ном дорад, барои ифодаи сифати ҷамоли Ширин ҳам калимасозӣ, ҳам ибора, ҳам ҷумла корбаст гардидаанд. Ин боб ҳамагӣ аз 96 мисраъ иборат аст ва 24 мисраи охири ин боб ба васфи ҳамнишинону хидматгузори Ширин бахшида шудааст.

Дар ин боб барои ифодаи ҷамоли Ширин чунин воситаҳои забонӣ корбаст гардидаанд:

*1. Бо ёрии калимаҳои сода, ба монанди моҳ:*

*Паридухте, парибугзор моҳе...*

*Яъне Ширин монанди моҳ зебост.*

2. Бо ёрии калимаҳои мураккаби ташбеҳӣ: **а.паридухт:**

*Паридухте, парибугзор моҳе,*

*Ба зерӣ миқнаа соҳибқулоҳе [69]<sup>1</sup>.*

Калимаи *паридухт* маҷозан маънои зебо, хушрӯйро дорад [I.4, 37], яъне духтаре, ки мисли **парӣ** зебосту хушрӯй. **б.парирӯён**, моҳпайкар – ин калимаҳо низ маънои зебо, хушрӯро доранд [I. 4, 38; II. 3, 705] ва бояд гуфт, ки ин калимаҳо барои ифодаи ҷамоли Ширин набуда, балки барои ифодаи хусусияти хидматгузори ва ҳамнишинони ӯст.:

*Парирӯён, к-аз он кишвар амиранд,*

*Ҳама дар хидматаш фармонпазиранд [71].*

*Зи меҳтарзодагони моҳпайкар*

*Бувад дар хидматаш ҳафтод духтар [71].*

Калимаҳои *паридухт*, *парирӯ*, *моҳпайкар* калимаҳои мебошанд, ки ҷузъҳои онҳо ба ҳам ба воситаи алоқии тобеъ омадаанд: **Паридухт** –*духтаре, ки мисли парӣ зебову хушрӯ аст;*

---

1.Низомии Ганҷавӣ. Куллийт. Ҷ. 1. - Душанбе: Ирфон, 1983. - С. 69. – Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешаванд.

**Парирӯ(ӣ)** – рӯйе (чехрае, рухе), ки ба монанди парӣ зебост; **Моҳпайкар** – сурате (андоме, тане), ки чун моҳ зебост.

3. Бо ёрии ибораҳои номии изофӣ-пешояндии ташбеҳӣ: дандонҳои чун нур, рӯйи чу моҳ:

*Ба марвориди дандонҳои чун нур  
Садафро оби дандон дода аз дур [69].*

Дар байти боло васфи дандонҳои Ширин ва дар байти поён васфи чехраи ӯ омадааст.

*Ҳунар саргашта бар рӯйи чу моҳаш,  
Дилу ҷон фитна бар зулфи сиёҳаш [71].*

Мисраи дуҷуми ин байт васфи зулфи Ширин аст.

Дар ин гуна ибораҳо бағайр аз бандаки изофӣ пешоянди чун (чу) ҳамчун воситаи алоқаи синтаксисӣ омадааст.

4. Бо ёрии ҷумлаҳои аз ҷиҳати сохт гуногун:

*А. Ба воситаи ҷумлаҳои содаи феълӣ:  
Шуда гарм аз насими мушкбезаи  
Димоғи наргиси беморхезаш [70].*

*Аз он ёқуту он дурри шакарханд  
Муфарраҳ сохта савдоие чанд [71].  
Дар ин байтҳо васфи чашму лаби Ширин мебошад.*

Б. а) Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти номӣ:

*Рухаш насрину бўяш низ насрин,  
Лабаи ширину номаш низ Ширин [71].*

Дар ин байт васфи руху лаб ва бўю номи Ширин омадааст.

б) Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти номии ташбеҳӣ:

*Шабафрӯзе чу маҳтоби ҷавонӣ,  
Сияҳчашиме чу оби зиндагонӣ [69].*

*Ду шаккар чун ақиқи обдода,  
Ду гесӯ чун каманди тобдода [70].*

Дар таркиби ин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти номӣ ҷумлаҳои содаи ташбеҳӣ омадааст. Хабарии номии ин ҷумлаҳо «чу маҳтоби ҷавонӣ», «чу оби зиндагонӣ», «чун ақиқи обдода» ва «чун каманди тобдода», мубтадои онҳо «шабафрӯзе», «сияҳчашиме», «ду шаккар», «ду гесӯ» мебошад.

Ё ки ба ин ҷумлаҳо нигаред:

*Ду пистон чун ду симин нори навхез,  
Бар он пистон гули бўстон дирамрез [70].*

*Ҳадисеву ҳазор ошӯби дилбанд,  
Лабеву сад ҳазорон бўса чун қанд [71].*

Дарҷумлаҳои зер, ки аз ҷумлаи содаи боратаст, яке феъли астудуюмӣ номӣ:

*Кашида қомате чун нахли симин,  
Ду зангӣ бар сари нахлаш рутабчин [69].*

*Муваккал карда бар ҳар ғамза ғунҷе,  
Занах чун себу ғабғаб чун турунҷе [70].*

Дар ин ғурӯҳи ҷумлаҳо монандӣ бо ёрии пешоянди чун (чу) ифода ёфтааст.

**В.** Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти феъли:

*Маҳ аз хубии худро хол хонда,  
Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда [71].*

*Ҳама ғесӯи тоб аз дил кашида,  
Ба ғесӯ сабзари бар гил кашида [70].*

Ҷумлаҳои дар болоомада аз ду ҷумлаи сода иборатанд.

**Г.** Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ:

*Зи бас к-овард ёд он нӯшлабро,  
Даҳон пур оби шаккар шуд рутабро [69].*

*Ту ғӯӣ биниаш тегест аз сим,  
Зи моҳаш сад қасабро рахна ёбӣ [70].*

*Ғар андоза зи чашими хеш ғирад,  
Бар оҳуе сад оҳу беи ғирад [71].  
Зи ғӯшу ғарданаи луълу хурӯшон,  
Ки раҳмат бар ҷунон лӯълӯфурӯшон [71].*

Инҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеи якпайрав мебошанд.

Ҷумлаҳои зер низ ҷумлаҳои мураккаби тобеи якпайраванд ва онҳо мансуби наздикону хидматгузори Ширинанд:

*Парирӯён, к-аз он кишвар амиранд,  
Ҳама дар хидматаш фармонпазиранд [71].*

*Чу бошад вақти зӯр, он зӯрмандон  
Кананд аз шер чанг, аз пил дандон,  
Ба ҳамла ҷони олабро бисӯзанд,  
Ба новак чашими кавкабро бидӯзанд [72].*

**Ғ.** Ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб:

*Агар ҳури бихишӣ ҳаст маиҳур,  
Бихишт аст он тараф в-он луъбатон ҳур [72].  
Зи лаълаш бўсаро посух нахезад,  
Ки лаъл ар во қушояд, дур бирезад [70].*

Яке аз хусусиятҳои ҷолиб дар ин боб он аст, ки шоир маънои қиёсо асосан бо ёрии пешоянди чун (чу) ифода кардааст.

Чунонкиазматнбармеояд,  
 бароиифодаивасфичамолиШиринчунинвоситаҳоизабонӣкорбастшудаанд:  
 –ба воситаи калимаҳо = калимаи сода – моҳ; калимаи мураккаб – паридухт;  
 –ба воситаи ибораҳои номӣ = рӯйи чу моҳ;  
 –ба воситаи ҷумлаҳо:  
 ҷумлаҳои содаи феълӣ:  
 ҷумлаҳои мураккаби пайвасти номӣ ва феълӣ:  
 ҷумлаҳои мураккаби тобеъ:  
 ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб:

## I. АДАБИЁТ

- 2.1.Муин. Фарҳанги забони форсӣ./Муин/. Якҷилдӣ. – Техрон: Донишгоҳ. -С.1205, 1272.
- 2.1.Персидско-русский словарь. – Москва:Госиздат.иностранных и национальных словарей, 1953. - С.449, 93.
- 2.3.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. –Москва: СЭ, 1969. -С.704-705.
- 2.4.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. –Москва: СЭ, 1969. -С. 38.

## II. МАНБАЪ:

- Гулшани адаб. Ҷ.1. –Душанбе: Ирфон, 1975. -С.357-359.  
 Низомии Ганҷавӣ. Кулӣёт./Низомии Ганҷавӣ/. Ҷ.1. –Душанбе: Ирфон, 1983. -С.69-72

### ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ОБОЗНАЧЕНИЯ ЭПИТЕТОВ В ПОЭЗИИ «ХУСРАВ И ШИРИН» НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

В статье рассматриваются вопросы употребления художественной фигуры «тавсиф» (эпитет) в таджикской классической поэзии на материалах поэмы «Хусрав и Ширин» Низами Ганжави. Наряду с этим рассматриваются вопросы соотношения формы и содержания слова к роли эпитета в контексте поэзии. Проводится анализ и интерпретация языковых средств обозначения эпитета при помощи слов, словосочетаний, простых и сложных предложений. На основе анализа процессов образования эпитета при помощи языковых средств проводится соответствующая классификация эпитетов в поэтическом контексте.

**Ключевые слова:** язык, поэзия, поэма, эпитет, контекст, средства обозначения, семантика, слово, словосочетание, предложение, лексика, значение.

### LANGUAGE TOOLS OF EPITHITES IN POETRY «KHUSRAWAND SHIRIN» OF NIZAMI GANDZHAVI

The article deals with the use of the artistic figure "tavsif" (epithet) in Tajik classical poetry on the materials of the poem "Khusraw and Shirin" by Nizami Gnajavi. At the same time, questions of the correlation of the form and content of the word to the role of an epithet in the context of poetry are considered. The analysis and interpretation of the language tools of the epithet is carried out with the words, word combinations, simple and complex sentences. On the basis of the analysis of the processes of the epithet's formation by language tools and means, autour defined classirication of epithets in the poetic context.

**Key words:** language, poetry, poem, epithet, context, language tools, semantics, word, word combination, sentence, vocabulary, meaning.

**Сведения об авторе:** *Косимова М. Н.* –доктор филологических наук, профессор, член-корр. АН РТ, Деятель науки и техники Таджикистана, Заслуженный работник Таджикистана

## ҲУНАРИ ВОЖАШИКАНИИ МАВЛОИ РУМ

Кабиров Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Агар пайкараи забони осори ниёгонамонро мавриди таҳқиққарор диҳем, пайкараи забони осори Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ Румӣҷойгоҳи хос, ба андешаи инҷониб, мақоми аввалро сазовор аст. Ғанӣ ва густурда будани захираи луғавии забони Мавлоно, аз як тараф, аз корбурди фаровони луғоти мавҷудаи забонамон иборат бошад, аз ҷониби дигар, Мавлоно бо истифода аз усулу воситаҳои гуногуни калимасозӣ садҳо вожаву ибораҳои наву ҷолиб офаридааст, ки дар ин самт шоир ангуштнамо буда ва бад-ин васила дар такмилу рушди забони классикиямон саҳми шоиста дошта, ҳамзамон вобаста ба таъби туғёниву андешаи фароҳаш ва барои ифодаи марому ҳадафи дилхоҳаш меёру муқаррароти дастури забонро пушти по зада, қолабшиканӣ ва ҳанҷоргурезӣ карда, садҳо вожаҳои нодиру ҷолибро эҷод карда ва ҳамчунин иловатан аз нутқи омиёна вожаҳои фаровонро корбурд намулдааст, ки ҳамаи инҳо дар маҷмӯъ захираи луғавии ӯро хеле бой гардониданд.

Бояд зикр кард, ки Мавлоно бо дарназардошти вазну қофия дар мавриди корбурди вожаҳо аз ҳодисаҳои (падидаҳои) савтӣ (коҳиш, афзоиш, ҷойивазкунӣ, имола ва ғ.) хеле аҷибу устодона истифода карда ва ҳатто ҳолатҳои ғайри қобили қабул ё худ хосси қалами шоир ба назар мерасад, ки дар осори шоирони дигар истифода нашудаанд. Падидаҳои савтиро, ки дар «Маснавии маънавӣ» бо шаклҳои мухталиф ба мушоҳида расиданд, мо сарфи назар намуда, ба ҳунари вожашикании Мавлоно дар доираи **калимаҳои тоҷикӣ** мухтасаран таваққуф менамоем.

Ҳунару истеъдоди вожашикании Мавлоноро, ки асосан ба тақозои вазну қофия сурат пазируфтаанд, ғолибан ба ду роҳчудо намудан мувофиқ аст.

Аввалан, ба манзури ҳосил намудани ҳиҷои дилхоҳ, яъне мутобиқи талаботи вазни шеър аз тариқи таҷзияи ҳамсадоҳои ҷуфти оғозӣ барои ташкил намудани ҳиҷои кӯтоҳу дароз анҷом дода шудааст. Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар марҳалаи аввали инкишофи забонамон, яъне дар аҳди бостон дар забони форсии қадим, дар аҳди салтанати Ҳахоманишиҳо забонамон 8 ҳолат (падеж) ва баъдан 6 ҳолатро доро буд ва ҳамнишинии ду ҳамсадо дар оғози калима низ зиёд ба назар мерасид, тадриҷан ҳолатҳо маҳдуд гардида, вале дар давраи миёна ҳамнишинии ҳамсадоҳои оғозӣ низ тадриҷан матрук шуда ва боиси ташаккули ҳиҷоҳои алоҳида гардиданд. Масалан:

brātar> bar ādar

bruk>abruk>abru

spanta> ispan //sipand

prazanta> farzand

spaita>spet>ispet // safed

spahān > isfahān

ksandra (skandra) > iskandar // sikandar ва ғайра.

Инраванд, азияктараф, бароисухулатваравонииталаффузсуратгирифтабошад,

азҷонибидигар, Мавлонобаманзуриэҷодиҳиҷоидарозмиёнисадҳовожарошикастааст.  
Чунончи:

**Ситеза:**

Ў гумон бурда, ки ман кардам чу ў,  
Фарқро кай донад он **истезарӯ**?[ 23].

**Ситора:**

Лек дар зулмат яке дузде ниҳон,  
Мениҳад ангушт бар **исторагон** [25].

**Сафед:**

Зоҳири нукра гар **испед** асту нӯ,  
Дасту чома месияҳ гардад аз ў [27]\*.

**Шутур:**

Гуфт пайғамбар ба овози баланд:  
«Бо таваккул зонуи **уштур** бибанд» [39].

**Шикаста:**

Ҷабр чӣ бвад? Бастани **ишкастаро**,  
Ё бипайвастан раге бигсастаро[43].

**Сипоҳ:**

Аҳмадо, худ кист **испоҳи** замин,  
Моҳ бин бар чарху бишкофаш ҷабин [128].

**Шикор:**

Ҷамчу сайёде сӯйи **ишкор** шуд,  
Гоми оҳу диду бар осор шуд [124].

**Шинос:**

Лек гуфтам носи ман наснос не,  
Носи ғайри ҷони ҷон **ишнос** не [361].

**Шикоф:**

Парда механдад бар ў бо сад даҳон,  
Ҷар даҳоне гашта **ишкофе** бар он [157].

**Шитоб:**

Хоча дар кор омаду таҷҳиз сохт,  
Мурғи азмаш сӯйи деҳи**штоб** тохт [228].

Қолиби қайд аст, ки дар ҳамин радиф Мавлоно ин амалро дар нисбати исмҳои хос аз қабилӣ: **Авасто, Исрофил, Аҳриман, Иблис, Ҷабраил** ва ғ. низ корбаст намулдааст. Чунончи:

Бинӣ андар дил улуми анбиё,  
Бе Китобу бе Муъиду **Авсито** [104].

З-он зи**Оҳарман** раҳидастем мо,  
Кӣ харидҷони моро аз амо [ 115].

Ман баҳучҷат бар наоям бо **Билис**,  
К-ӯст фитна (й) ҳар шарифу ҳар хасис [185].



Қуввати **Чибрил** аз матбах набуд,  
Буд аз дидори халлоқи вучуд [216].

Эй **Сирофилиқи** ё матгоҳи ишқ!  
Эй ту ишқи ишқу эй дилхоҳи ишқ! [335]

Сониян, ҳунари волои вожашикани Мавлоно тавассути корбурди пешванди би- (бу-) сураи гирифтааст. Албатта, пешванди шаксои би- (бу-)ро адибони пешину муосир бо феълҳо ҳамнишин намуда, барои таъкиду тақвияти амал (феъл) ва зинати суҳан фаровон истифода кардаанд, ки аз ин рӯ, пешванди мазкур дар фарҳангу дастурҳои пешин бо номҳои **бо-и таъкид** ва **бо-и зинат** ёд шудааст. Зимнан бояд зикр кард, ки таносуби дараҷаи корбурди ин пешванд дар минтақаҳои ҷумҳурии яқсон набуда, дар лаҳҷаҳои минтақаҳои ҷануби ҷумҳурии серистеъмол буда ва баръакс дар шеваҳои минтақаҳои шимол нисбатан маҳдуд мебошад, ки ин таносуб боиси зуҳури андешаи ботил, ки гӯё пешванди мазкур хосси нутқи омиёна, яъне шевагӣ мебошад, гардидааст.

Тавре ки зикр шуд, пешванди би- (бу-) дар тӯли таърих дар ташаккули ҳиҷоҳи дилхоҳ барои адибон хизмати шоиста кардааст, лекин Мавлои Рум ин **бо-и вожашиканро** то ҳақде дар шикасти вожаҳо корбаст намудааст, ки дар ин самт аз истеъдоди ғавқулодаи эшон дар калимасозӣ дарак медиҳад. Чунончи:

**Гусастан:**

Банд **бугсил**, бош озод, эй писар!  
Чанд бошӣ банди симу банди зар? [16]

**Гузидан:**

Ишқи он **бигзин**, ки ҷумла (й) анбиё,  
Ёфтанд аз ишқи ӯ кору киё [21].

**Буридан:**

Обро **бибриду** ҷӯро пок кард,  
Бояд аз он ҷӯ равон кард оби х (в)ард [23].

**Гаравидан:**

Ҳаст инро хуш ҷавоб ар бишнавай,  
Бигзарӣ аз куфру дар дин **бигравӣ** [31].

**Фишурдан:**

Гар ту сад себу сад обе **бишмурай**,  
Сад намонад, як шавад, чун **бифшурай** [33].

**Ҷаҳидан:**

Ин забон чун сангу ҳам оҳанваш аст,  
В-он **ҷибичҳад** аз забон, чун оташ аст [56].

**Даридан:**

Он яке тӯтӣ зи дардат бӯй бурд,  
Заҳрааш **бидриду** ларзиду бимурд [58].

**Фирефтан, шикофтан:**

Гуфташон: Шоҳи маро **бифрефтед**?  
Аз хиёнат в-аз тамаъ **нашкефтед**? [238] ва ғ.

Тавре ки дида мешавад, вожашикани Мавлоно тавассути пешванди би- (бу-) барои ҳосил намудани ҳиҷои дароз бо роҳи ҳазфи яке аз садонокҳои дароз бо роҳи ҳазфи яке аз садонокҳои кӯтоҳи ду ҳиҷои аввали феълҳо амалӣ шуда ва дар ин амалия ҳамнишинии овозҳо (садонокҳои кӯтоҳ) мавқеи хос дорад ва бояд гуфт, ки ин раванд ба табиати забонамон (содагиву равонпазирӣ) ва талаботи арӯз вобаста мебошад.

Бад-ин тартиб метавон натиҷагирӣ кард, ки савтиёт ва арӯз бо ҳам саҳт вобаста буда, яке аз роҳҳои асосии зуҳури **гунаҳои (вариантҳои)** вожаҳо мебошад ва ногуфта намонад, ки маъмулан шоирони ориф бештар ҳанҷоргуреку қолабшикан мешаванд ва дар ин росто ҳазрати Мавлоно пештозу беназир аст. Ӯ дар маҷлиси самоъ дар ҳолати сукури беҳудӣ ва шӯру шавқ меёру қавонини забонро зерӣ по мекунад, лекин ин амалро ба дараҷае ҳунармандонаву устодона анҷом медиҳад, ки ягон айбҷӯву ҳӯрдагир ва тангназар ӯро мулзам карда наметавонад ва ба ин ҳунари ӯқоиланд. Дар ин замина забоншиносии шинохтаи эронӣ Тақӣ Ваҳидӣ Комёр бамаврид менигорад, ки: «...фароҳанҷор (меёршиканӣ – К. Ш.) ҳилофи забон, вале зебост. Ин ҳилофи дастури (грамматика – К. Ш.) забон, аммо болотар аз дастури забон аст» [3, 244].

Мавлоно аслан маҳдудияти забонро қабул надорад, забон бояд андешаҳои густурдаи ӯро ифода кунад, лекин чун дарк мекунад, ки вожаҳо ноқисӣ мекунанд, ӯ ба вожасозӣ мепардозад. Вожаҳо дар дасти ӯ боҳаракатанд, набзи ҳар як калимаро дарк мекунад. Калимаҳо дар дасти ӯ чун мум буда, барои баёни андешаҳои туғёниву ирфонӣ бояд хизмат кунанд, бинобар ин бо ҳамнишинии калимаҳои сода вожаҳои мураккаби наву нобе меофарад, ки ҳар кадом дар либоси нави маъноӣ намуда, зеҳно тасхир менамоянд, қалбҳоро роҳат мебахшанд ва мазоии олии каломашро таъмин месозанд [1,39]. Ӯ дар мавриди вожасозӣ маъниро муқаддам медонад, шакро қурбонии маънӣ намуда, меёри забонро пушти по мезанад. Чунончи, тибқи меёри дастури (грамматикаи) пасванди **-тар** ҳосил ҳиссаҳои нутқи сифату зарф буда, пасванди дараҷасоз аст, лекин Мавлоно ҳилофи меёри дастури забон амал карда, онро бо исми ҷонишин низ ҳамнишин карда, калимаҳое сохтааст, ки ҳама барои ҳонандаи имрӯза аҷибу ғариб мебошанд. Чунончи:

Дар ду ҷаҳми ман нишин, эй он ки аз ман **мантарӣ**,  
То қамарро во намоям, к-аз қамар **равшантарӣ**.  
Андар о дар боғ, то номуси гулшан бишканад,  
З-он ки аз сад боғу гулшан хуштару **гулшантарӣ**.  
То ки сарв аз шарми қаддат қадди худ пинҳон кунад,  
То забон андар кашад савсан, ки ту **савсантарӣ...**  
(Куллийт, с. 1037)

Мавлоно, тавре Муҳаммад Тақии Тиб ишора мекунад: «Дастури забонро зерӣ по намуда» [2, 840], бо **-тар** силсилаи калимаҳо чун: **хобтар, дохитар, ҷонтар, ҷўпонтар, муҳтарамтар, розитар, оҳантар, ҷавшантар, фиръавнтар** ва даҳҳо калимаҳои дигар сохтааст, ки дар осори дигар шоирон ва фарҳангҳо ба назар намерасанд. Тавре ки мебинем, бо вучуди меёршиканӣ, лекин муҳтаво, яъне ифодаи бартарияту афзалият, ки ҳосил **-тар** мебошад, дар мисолҳои болоиҳифз шудааст. Ҳатто Мавлоно ин меёршиканиву тобеънопазирӣ дар нисбати ғазал ҳам раво дида, қолабшиканӣ

мекунад, ҳатто як ғазалро дар се навъ вазн ҳам эҷод намуда, аз вазни арӯз ба фиғон омада, мегӯяд:

Растам аз ин байту ғазал, эй шаҳу султони азал,  
Муфтаилун, муфтаилун, муфтаилун кушт маро.\*\*  
[64-65]

Ҳамин тариқ, Мавлавӣ камоли суханро дар андеша мебинад, ба таври дигар гӯем, маҳмили андеша забон буда, маҳз забон аз коргирии вожагон нақшашро иҷро мекунад ва Мавлоно бошад, султони олами вожагон мебошад.

### **I. Адабиёт**

- 1.1. Кабиров Х.Ш. Султони мулки сухан. /Кабиров Х.Ш./.-Душанбе, 2011.-150 с.
- 1.2. Муҳаммад Тақии Тиб. Шаҳриёри мулки сухан. / Муҳаммад Тақии Тиб.// Шамъи садсола.-Техрон:Нашри Замон, 1386 ҳ.ш. маҷмӯаи мазкур.-С. 337-342.
- 1.3. Тақии Ваҳидиён Комёр. Забони Мавлавӣ дар Девони Шамс./Тақии Ваҳидиён Комёр.//Забон ва андеша...-Техрон, 1386 ҳ.м.-С. 235-255.

#### **Манбаъ**

\*Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии Маънавӣ. – Техрон: Нашри замон, 1379 ҳ. 2001м. -728с.

\*\*Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Куллиёти Шамси Табрезӣ. / Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ/. – Техрон, чопи даҳум, 1363 ҳ.ш.-1570 с.

### **МАСТЕРСТВО СЛОВОИЗМЕНЕНИЯ МАВЛОИ РУМ**

Мастерство Мавлои Рум в изменении слова в данной статье, с необходимостью ритма, рифмы и плавностью произношения следуются следующие вопросы: первоначально, с целью получения нужного слога парные согласные слова разделяются на два слога. Затем посредством префикса би- (бу-) краткий первый слог превращается на долгий слог и в итоге оба проявленные действия являются причиной появления вариантности слов.

**Ключевые слова:** слова, закрытый слог, открытый слог, разделение парных согласных, ритм, рифма, вариантность.

### **MASTERY OF MAVLONO RUMI IN CHANGING THE WORD**

In this article with necessary rhythm and rhyme and fluency of pronunciation the following subject is analyzed by the author: initially, with the purpose of manifesting the word of admission, the paired beginnings of the word were inserted and completed, then, for purpose of changing the closed syllable of the beginning of the word, the syllable is implemented by changing the word form.

**Key words:** closed syllable, open syllable, manifestations of paired consonants, rhythm, rhyme, variation.

**Сведения об авторе:** Кабиров Ш.- кандидат филологических наук, профессор ТНУ.

## ИСТИФОДА АЗ ОСОРИ ИЛМИЮ ТАЪЛИМИИ ГУЗАШТА ДАР ТАЪЛИФИ ДАСТУРҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

ХочаевД.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба аҳли тадқиқ маълум аст, ки баррасиҳои забоншиносӣ ҳанӯз аз дастовардҳои юнониёни қадим оғоз гардидааст. Пас, мантиқист, ки илми забон решаҳои хеле қадим доштааст, ки ин аз мақом ва манзалати ин илм дар низоми улум дарак медиҳад. Ва ин чиз ҳам мусаллам аст, ки нахустин донишҳои забоншиносӣ дар заминаи дастури забон сурат гирифтааст ва грамматикаҳои меъёрӣ дар ҳар забон муҳим аст. Истилоҳи «грамматика» дар зинаҳои ибтидоии пайдоиши худ танҳо маънии саводи хондан ва навиштани хатро дошт. Аз ин ҷост, ки дастури забон – грамматика, чи дар Юнони бостон ва чи дар асрҳои қадиму миёна поя ва асоси омӯзиширо ташкил дода, илми дуруст хондану дуруст навиштан махсуб меёфт. Аз ҳамин нуктаи назар, ҳама гуна грамматика хоҳ грамматикаи академӣ ва хоҳ таълимӣ бояд савияи забонфаҳмӣ, сухандонӣ, нутқи шифоҳию хаттии соҳибони забонро боло бардорад, барои ҳамаи калом мадад расонад ва асолати забонро, ки бо он грамматика таълиф шудааст, дошта бошад. Агар аз ҳамин дидгоҳ мо ба грамматикаҳои мактабиямон (хоҳ мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, хоҳ макотиби олии) ва грамматикаи академиямон назар афканем, мебинем, ки дар онҳо асолати таърихӣ забони тоҷикӣ камтар аст. Аз ин ҷост, ки грамматикаҳои мо, ҳарчанд ки дар таҳияи онҳо бисёр донишмандони аҳди шӯравӣ тоҷик ва донишмандони забоншиносии имрӯзи тоҷик заҳмати зиёде кашидаанд, вале аз ҷониби доираи васеи мутахассисон, аҳли қалам ва хонандагон хуш пазируфта намешаванд, балки ба нуктагириҳою назарияҳои манфӣ дучор ҳам мешаванд. Ин ба назари мо ба ду иллати асосӣ вобаста аст: якум, дар тамоми грамматикаҳои мо (хоҳ мактабҳои ҳамагонӣ олии ва хоҳ академӣ) аз осори мансуру манзуми классикӣ қариб ки маводе оварда намешавад. Маводе, ки чун шохид оварда мешавад, асосан, аз насри адабиёти муосири тоҷик мебошад. Пас, грамматикаҳои мо дастурест бар асоси насри адабиёти муосир ва барои азбаркунии қавонини нигориши насри муосир. Агар мо ба таълифоти донишмандони тоҷик, донишмандони шарқшиносии собиқ иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷӣ назар кунем, мебинем, ки онҳо ташаккул ва таҳаввули забони адабии меъерӣ тоҷикиро ба асрҳои IX-X нисбат медиҳанд, пас дар таълифи грамматикаи ба ном забони адабии тоҷик чаро онро сарфи назар мекунем?! Домани ин баҳс хеле густурда буда, мо онро ҳоло мавқуф гузошта, мухтасар сари иллати дуюм баъзе мулоҳизаҳои монро ибраз менамоем. Иллати дуюм ин аст, ки дар грамматикаҳои мо аз афкори забоншиносии гузаштамон на ёд шудаасту на истифода, бештар така ба назарияи забоншиносии рус ва аврупоӣ шудааст. Ва бояд дар навиштану таҳияи грамматикаи забони адабии тоҷик хоҳ грамматикаи таълимии мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ бошад, хоҳ олии аз анъанаи гузашта, яъне афкори забоншиносии донишмандони асримиёнамон истифода кунем, то ки таърихияту асолати илми забоншиносии ҳудумонро таъмин кунем. Ин ҷо шояд ду андеша пеш ояд: якум ин, ки на ҳамаи андешаҳои гузаштагонамон дар шарҳи масъалаҳои забоншиносӣ қобили қабуланд. Дуруст, на ҳамаи онҳо аз диди имрӯзи забоншиносӣ саҳеҳу комиланд,

аммо мо бояд ба хотири арзиши таърихиашон онҳоро таҳлилу тадқиқ намуда, андешаҳои дурустро ҷудо сохта, истифода кунем ва моҳияти таърихии онҳоро нишон диҳем. Дуюм, шояд андешае пайдо шавад, ки афкори забоншиносии гузаштаи мо дар зерин таъсиру нуфузи низоми грамматикаи забони арабӣ буд ва истифода аз он зарурат надорад. Аввал ин, ки чаро таъсири назарияи забоншиносии рус ва аврупо ба забоншиносии мо ҳамагӣ дар ҳудуди 70 сол аст, мо аз он то имрӯз баҳра мебарем, аммо афкори забоншиносии, ки таъсири он ба забоншиносии мо зиёда аз 1000 сол аст, нодида мегирем. Дигар ин, ки дар шаклгирии низоми грамматикаи забони арабӣ саҳми донишмандони ориёӣ хеле назаррас аст, ки дар ин замина то ҷое дар он таъсири андешаҳои онҳо низ дида мешавад. Ниҳоят, ҳанӯз аз асри X шуруъ гардида, дар паҳлуи грамматикаи забони арабӣ, рӯ овардан ба асолати забони форсии дарӣ, яъне тоҷикӣ, пайдо мешавад ва баъзе қонуну қоидаҳои дастури забони тоҷикӣ ошкору тавзеҳ дода мешаванд ва муҳимии таълифи дастури забони тоҷикӣ ва таълими он ба миён гузошта мешавад. Дар ин бобат, махсусан, хизмати донишманди ҳамадон Абуалӣ Сино ниҳоят бузург аст.

Абуалӣ Сино таълими асосҳои дастури забонро хеле муҳим шуморида дар рисолаи «Тадбири манзил» мегӯяд: «Дар мартабаи аввал бояд «Қуръон»-ро биомӯзанд (яъне дар назар дорад маталлиминро) ва нишонаҳои динро ба ӯ талқин кунанд ва усули қавоиди забонро таълим намоянд» [3,44].

Тавре ки аз ин қавли Абуалӣ Сино бармеояд, ӯ таълими асосҳои дастури забонро дар тарбияи солими наврасон аз омилҳои муҳим медонад ва онро дар баробари ҳифзи китоби муқаддаси «Қуръон», донишҳои аркони дин муҳим медонад. Воқеан, забон ки яке аз нишонаҳои асосии шинохти халқу миллат аст, қонунҳои он, яъне илми марбути он низ баҳамон андоза муҳиму зарур мебошад.

Агар донишҳои забоншиносии мардуми ориёитаборро то асри X истисно намоем, ҳол он ки навиштаҷотҳои гуногуни то аҳди ислом ва мавҷудияти ду фарҳанги замони Сосониён бо исми «Oim-evak» ва «Фарҳанги паҳлавик» аз қадимӣ будани афкори забоншиносии ин мардумон дарак медиҳад, манбаҳои дастрасеро, ки аз асри X то асри XX дар боби забоншиносии тоҷик маълумот додаанд, ба эътибор гирем, барои равшан намудани манзараи забоншиносии тоҷик то замони собиқшӯравӣ маводи басанда дода метавонанд. Дар осори илмии Абуалӣ Сино қариб ки ба аксари масоили марбути бахшҳои забоншиносии тоҷик шарҳу тавзеҳи ҷолиб дида мешавад. Абуалӣ Сино, ҳарчанд ки ба забони арабӣ бошад ҳам, оид ба илми савтиёт (ба таъбири Абуалӣ Сино ҳуруф) рисолаи алоҳидае бо исми «Махориҷ-ул-ҳуруф ё асбоби ҳудус-ул-ҳуруф» таълиф намуда, оид ба маҳраҷи ҳосилшавии овозҳои нутқ маълумоти ҷузъӣ додааст. Масалан, ӯ дар бораи ҳосилшавии овозҳои «ҳ» ва «ъ» чунин мегӯяд:

«Падид омадани «ҳ»-и ҳуттӣ монанди «ъайн» аст, ба ҷуз он ки кушодагии ғузруфи беном тангтар аст ва ҳаво аз гулӯ рост намегузарад, балки ба берун майл мекунад, то рутубатро бифишорад ва пеш биронад ва аз кашонда шудани аъзои рутубат ба пеш сурати «ҳ» падид меояд» [1,232].

Акнун назари мутахассиси фонетикаи таҷрибавӣ, профессори шодравон Т. Хаскашев ро дар мавриди ҳосилшавии ҳамин овозҳои нутқ меорем, ки чунин аст:

«Ковокии гулу пеш аз холигии даҳон ва бинӣ ба як конуси кӯтоҳи нисбатан кушод шабоҳат дорад.

Дар болои ин конус ду сӯроҳ мавҷуд аст, ки ба ковокии бинӣ мераванд, вале метавонанд ба воситаи коми нарм (пардачаи ком) пӯшида шаванд. Қисми мобайни ин найча, ки онро ҳалқум меноманд, ба холигии даҳон ҳамроҳ мешавад. Дар қисми ақиби ин найча мушакҳое дида мешаванд, ки бо кашида шудани худ метавонанд ҳалқро ба пеш ҳаракат диҳад ва овозҳоро (масалан, дар забони тоҷикӣ «ъ» «ҳ») ба вучуд оранд» [4,176].

Тавре аз муқоисаи ғавқ бармеояд, ҳулосаи профессор Т. Хаскашев ба андешаи Ибни Сино мувофиқ аст. Пас, чаро назари ин донишманд дар боби савтиёти грамматикаҳои мо инъикос наёбад. Барои тақвияти ин фикр шарҳи ин донишмандро боз дар бораи се овози садонок меорем. Ў мегӯяд: «Алиф»-и мусавват ва хоҳари ӯ «забар», ба гумони ман, маҳраҷи ин ду раҳо кардани ҳавост ба равонӣ ва бемуҳозамат. «Вов»-и мусавват ва хоҳараш «пеш», ба гумони ман, аз раҳо кардани ҳаво бо каме танг кардани маҳраҷ ва андак майле ба боло падид меояд. «Ё»-и мусавват ва хоҳари ӯ «зер» аз раҳо кардани ҳаво ва бо андак тангии маҳраҷ ва каме майл ба поин ҳодис мешавад. Амри ин се ҳарф ба ман душвор аст, аммо ин қадар ба яқин медонам, ки «алиф»-и мамдуди мусавват дар замоне бештар ё дубаробари замони «забар» воқеъ мешавад ва «забар» дар кӯчактарин замоне, ки дар он интиқол аз ҳарфе ба ҳарфи дигар мумкин бошад. Ва низ чунин аст нисбати «вов»-и мусавват ба «пеш» ва «ё»-и мусавват ба «зер» [1,237].

Дар бораи ҳосилшавии овозҳои нутқ ва узвҳои овозсоз донишманди дигари асримиёна Носири Хусрав (асри XI) низ андешаҳои ҷолиб баён кардааст, ки аз аҳамият ҳолӣ нестанд, чунончи, ӯ мегӯяд: «Пас гӯем, ки қавл набошад мар аз мардум ба овоз ва овоз набошад мар аз берун ҷастани ҳаво аз миёни ду ҷисм. Ва то овозе кашида, яъне дароз набошад, сурати қавл ба ӯ нанишинад ва то ҳаво андар чизе, ки мар ӯро бигирад, боздошта нашавад ва аз он чиз мар ӯро ба фишурдан бар раҳгузоре танг берун гузаштан нашавад, овози дароз ки мар ҳаюлои қавлро шояд ба ҳосил наояд, чунон ки нафси мардум мар ҳаворо ба шуш андар кашад ва андар ҷавф (ковокӣ)-и он олат боздорандаш. Он гоҳ шуш мар бодро ба сина фаро афшорад ва мар гузаргоҳи он бодро, ки ҳалқум аст, чунон ки хоҳад фарохтар ва тангтар ҳамекунад, то овози дароз ба берун омадани он ҳаво аз миёни шуш мар ӯро бар маҷрои ҳалқум ҳосил ҳамешавад, ки он мар пазируфтани қавлро бишояд» [3, 113].

Дар шарҳи дигаре, ки Носири Хусрав меорад, назари ӯ оид ба ҳосилшавии овозҳо ва узвҳои овозсоз боз равшантар ифода меёбад, чунончи: «... овоз ба ком андар афтад, нафс мар ӯро ба миёни кому дандонҳо ва лабҳову забон бибарад ба ҳарфҳои таркибкарда ва баъзеро аз он чун овози буридашуда ба роҳи бинӣ фуру гузорад ва баъзеро бо роҳи даҳон то мар ҳарфҳоро кушода ва бе кундиву айб падид оварад. Пас, гӯем: овози дароз ба масал чун хатест рост кашида» [3, 113].

Ҳамин гуна шарҳи фонетикиро мо дар осори илмии донишманди дигари асримиёна Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ низ дида метавонем. Ин донишманд дар «Меъёр-ул-ашъор» оид ба овозҳои садоноку ҳамсадо чунин гуфтааст: «... ҳуруф дар асл ду навъ бувад: яке мусаввит (садонок), яке мусаммит (ҳамсадо). Ва мусаввит ё мақсур

(кӯтоҳ) аст ё мамдуд (дароз). Ва мақсур ҳаракат бошад, монанди заммат, фатҳат ва касрат. Ва мамдуд ҳуруфи мад (д), ки ахвоти (шарики) он ҳаракат бошад... Ва ҳуруфи мусамит боқии ҳуруф аст» [3,94].

Чунин шарҳи фонетикаро мо дар ҳамаи осори ба улуми адабӣ бахшидани донишмандони классикиамон дида метавонем. Ва муҳимии ин масъала дар он аст, ки дар низоми улуми таълимии гузашта донишмандони ин ҷиҳатҳои савтиёти забони форсии тоҷикӣ зарур шумурда мешудааст, чаро ки дар як дастури таълимии, ки донишманди асри XVI бо исми «Чаҳор гулзор» барои мубтадиён (навомӯзон) таълиф намудааст, дар бораи алифбо, ҳарфҳо ва номи онҳо маълумот додааст. Масалан, дар гули аввали гулзори якум ӯ мегӯяд: «Бидон, ки асмой ҳуруфи таҳаҷҷиро устодони Аҷам ба се қисм тақсим сохтаанд: аввал – мастурӣ, дуюм – малфузӣ, сеюм – мактубӣ. Мастурӣ он аст, ки ба ду ҳарф навишта шавад ва он дуvozдаҳ исм аст: бо, то, со, хо, хо, ро, зо, то (т-и итқӣ), зо (з-и изғӣ), фо, ҳо (ҳ-и ҳаваз), ёо. Ин дуvozдаҳ асмо ба талаффуз ошкоро намешаванд, балки ба ҳар яке аз ин асмо ба ҷойи «алиф» «ё»-и маҷҳул малфуз мегардад. Монанди: «бе» ва «те» ва «се» ва ғайра ... Малфузӣ онро мегӯянд, ки ба се ҳарф марқум гардад ва охираш монанди аввал талаффуз наёяд ва он сездҳ исм аст: алиф, чим, дол, зол, син, шин, сод, зод, ғайн, ғайн, қоф, гоф ва лом. Мактубӣ онро номанд, ки низ ба се ҳарф марқум шавад ва охираш аз қисми аввал бошад ва он се ҳарф аст: мим, нун ва вов» [6,13].

Пас аз ин, - мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ин се қисмро ҳамчун кунем, 28 ҳарф мешавад, ки аз онҳо 20 ҳарф барои забони арабию тоҷикӣ муштарақанд, 8 ҳарф хоси забони арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ мустаъмал нест. Чаҳор ҳарфи дигар: «пе», «че», «же», «гоф» махсуси забони тоҷикӣ аст, ҳамроҳ намоем, каломии забони тоҷикӣ иборат аз бисту чаҳор ҳарф мешавад ва каломии арабӣ аз бисту ҳашт ҳарф.

Ҳамин гуна қайду тавзеҳот дар осори илмию таълимии гузашта доир ба масъалаҳои вожашиносӣ низ дида мешавад. Масалан, дар оғози «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ омадааст: «Номҳои осмон: **сипеҳр, чарх, гуразмон, гардун. Чархро** далели наҳиме бояд, ки маъруфтар аст, агар чархи сипеҳр гӯӣ ва чархи осмон дуруст аст ва агар фалакчарх гӯӣ ҳамин аст, аз он ки осмон ҳам он аст ва фалак ҳам он ва лекин ҳамаи чарх осмон нест» [3, 55].

Дар ин фарҳанг оид ба номҳои офтоб, бурҷҳои фалак, дигар саёраҳо, муродифоти онҳо қайдҳои ҷолиб оварда шудааст, ки барои бахши вожашиносӣ (Лексикология)-и забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ маводи муҳим дода метавонад.

Дар асари донишманди охири асри XI ва аввали асри XII Замахшарӣ «Муқаддимат-ул-адаб» оид ба вожаҳои арабӣ ва тарҷумаи онҳо ба хоразмӣ ва форсии тоҷикӣ луғати сезабона оварда шудааст, ки аз нигоҳи вожашиносии таърихӣ аҳамияти калон дорад.

Оид ба категорияҳои луғавии муродифот, ҳамшаклии вожаҳо, антонимҳо, сермаъноӣ аз як даста осори илмию таълимии гузашта маълумоти зарурӣ пайдо кардан мумкин аст. Масалан, дар асари донишманди асри XIII Насируддини Тӯсӣ «Асос-ул-иктибос» оид ба муродифоти калимаҳо чунин шарҳе оварда шудааст, ки аз диди забоншиносии муосир хеле ҷолиби таваҷҷуҳ аст: «Гоҳ бошад, ки як лафз бар як маънӣ беш далолат накунад ва гоҳ бувад, ки як лафз бар маънии бисёр далолат

кунад. Ва ҳамчунон гоҳ бувад, ки алфози бисёр бар як маънӣ ё зиёда аз маънии мутақориб ё ғайри мутақориб далолат кунад. Ва чун ин вучӯхроҳаср кунанд, аз чаҳор вачҳ холи набувад, ё эътибори лафзи бисёр кунад ба нисбат ба як маънӣ; ё маънии бисёр; ва ё эътибори як лафз кунад ба нисбат бо як маънӣ, ё маънии бисёр. Аммо қисми аввал, ки алфози бисёр ба як маънӣ далолат кунад, онро «асмои мутародифа» хонанд, монанди: далолати **инсон** ва **башар** бар мардум [3, 85].

Бисёр қайду тавзеҳи масъалаҳои вожашиносиро дар «Ал-муъҷам»-и донишманди дигари асри XIII Шамси Қайси Розӣ дида метавонем. Масалан, ӯ андеша дорад, ки бояд бинои шеър бар вазни хушу лафзи ширин, иборати матин, қофияҳои дуруст, таркиби саҳл, маонии латиф ниҳода шавад, чунон ки шеър ба фаҳмҳо наздик бошад... Ба таври сазовор паҳлуи ҳам омадани калима ва таркибҳои риоя шуда бошад, инчунин аз калимаҳои бегонаву дури ғайри луғати фурс дар он мустаъмал нашавад, балки аз саҳеҳ ва машҳури луғати дарӣ ва он чи аз калимаҳои арабии мустаъмал, ки дар гуфтугӯ ва навиштаҷоти порсигӯёни фозил ҷорист, таркиб ёфта бошад» [5,15]. Шамси Қайси Розӣ баъзан калимаҳоро аз ҷиҳати этимология низ шарҳ додааст. Масалан, ӯ ин байти Ҳоқониро:

Ҳаст ба пиромунаш тавфкунон осмон,

Оре, ба гирди қутб чарх занад осӣёб.

оварда менависад: «Ва гуфтаанд «осӣёб», аслаш «особ» будааст, «ё» дарафзудаанд ва ба касрати истеъмол ба «о» тарҳ карда ва «осӣё» мегӯянд ва бар ин вачҳ «осӣёи бод» ва «дастосӣё» гуфтан хато бошад аз баҳри он ки ҳамчунон бошад, ки гӯё «особи бод»-у «осодаст»-у «дастос»; ҳамчунон ки мегӯянд «харос» ва нагӯянд «харосӣё». Ва ҳамчунин «дарё», асли он «дар об» будааст, яъне «даридаоб» ва ба касрати истеъмол «дарё» кардаанд. Пас муқаддимон «дарёб» бар он вачҳ кардаанд» [5, 17].

Баҳши вожашиносиро дар низоми улуми адабии асримиёна илми алоҳида номидаанд. Масалан, донишманди улуми адабии асри XIV Маҳмуди Омулӣ дар «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн» илми дуюмро дар низоми улуми адабӣ илми луғат номидааст. Маҳмуди Омулӣ илми луғатро аз маърифати маънии калима ва ҷи гунагии ҳолату вазъи он медонад ва дар чандин ғоида ин ҷиҳатҳои калимаро шарҳ додааст, ки хеле муфиданд.

Ин хел шарҳу эзоҳ дар осори илмию таълимии гузашта зиёд аст, ки онҳоро бояд дар таълифи баҳши луғати китоби дарсӣба назар гирифт.

Илми сарфу наҳв дар низоми улуми асримиёнаи форсу тоҷик мақоми шоиста дошт. Масалан, Абуалӣ Сино дар рисолаи мантиқи «Донишнома» вобаста ба қазияҳои мантиқӣ оид ба муҳимтарин мавзӯҳои сарфу наҳв маълумот додааст. Нахуст андешаи ин донишманди ҳамадонро дар бораи ҳиссаҳои нутқ меорем, ки мегӯяд «Ҳар лафзе муфрад ё ном бувад, ё куниш ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро «исм» хонанд ва мар кунишро наҳвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд. Ва исму калима ҳардуро маънии тамом бувад, чунон ки агар касе пурсад, ки «Киро дидӣ?» Гӯӣ: «Зайдро», ҷавоб тамом бувад. Ва агар касе пурсад, ки «Зайд чӣ кард?» Гӯӣ: «Бирафт», ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунон ки агар гӯянд: «Зайд кучост?» Гӯӣ: «ба» ё гӯӣ: «бар», ё гӯӣ: «андар», ҳеҷҷавоб набувад, то нагӯӣ: «Ба хона», ё «Андар масҷид», ё «Бар бом» [1, 34].



Дар тавзеҳи фавқ Абуалӣ Сино муҳимтарин хусусиятҳои ҳиссаҳои нутқро нишон додааст, яъне дорои маъноӣ луғавӣ будани ҳиссаҳои мустақил ва аз маънии луғавӣ маҳрум будани ҳиссаҳои ёридиҳанда.

Пас аз ин маълумоти мушаххас Абуалӣ Сино тафовути исму феълро нишон доданӣ шуда, чунин мегӯяд: «Лекин фарқ миёни исму калима он аст, ки исм далел бувад бар маънӣ ва далел набувад бар кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ: «мардум» ё «дӯстӣ». Ва аммо калима далел бувад бар маънӣ ва кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ: «Бизад», ки далел бувад бар «задан» ва бар он ки андар замони гузашта бувад» [1, 34].

Дар шарҳи фавқ Абуалӣ Сино ба ду ҷиҳати муҳими феъл– категорияи замон ва шахс ишора кардааст, ки хеле наҷиб аст.

Доир ба таснифи ҳиссаҳои нутқ дар аксари осори илмию таълимии баъдӣ ҳам суҳан рафтааст, масалан, дар дастури таълимии «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) дар бораи исм ва анвои он чунин шарҳу тавзеҳот оварда шудааст, ки мо баъзе лаҳзаҳои онро дар муқоиса бо «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) меорем. Нахуст оид ба таърифи исм, ки дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст: «Исм ҳиссаи нутқест, ки предмет ва мафҳумҳои предметонидашударо ифода менамояд» [2, 90].

Дар «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ба исм чунин таъриф дода шудааст: «Исм калимаест, ки аз ӯ замон фаҳмида нашавад, аммо маъниаш мустақил бошад ва ақсоми асмо бисёр аст» [6,13].

Пас аз ин таърифи муъҷаз Хоҷа Ҳасани Нисорӣ исмро дар забони форсии тоҷикӣ ба ҳашт қисм ба ин тариқа ҷудо кардааст: **исми зот, сифот, адад, исми ҷамъ, исми ҷинс, исми зарф, исми масдар, исми фоил**. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» Исм ба чунин гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикӣ ҷудо карда шудааст: исмҳои шахс ва ғайри шахс, ҷинсу хос, ҷомеъ, конкрет, абстракт (маънӣ).

**Исми маънӣ** дар «Грамматика...» чунин таъриф дода шудааст: «Исмҳои маънӣ мафҳумҳои амал, аломат ва ҳолатро номбар мекунад: шухрат, шавкат, хониш, некӣ, тарс, тайёри» [2,93].

**Хоҷа Ҳасани Нисорӣ исми маънӣ не, исми зот гуфта, чунин мегӯяд:** «Исми зот исме аст, ки исм дораду ҷисм надорад, мисли: ҳашм, ақл, ишқ, ҳаво, бӯ, ҷон ва амсоли инҳо» [6, 52].

Исми ҷомеъ дар «Грамматика...» чунин таъриф дода шудааст: «Исми ҷомеъ дар шакли танҳо маънии бисёрии предметҳои ҳамҷинсро ифода мекунад» [2,92].

Исми ҷамъ дар «Чаҳор гулзор» ин тавр таъриф дода шудааст: «Исми ҷамъ ин аст, ки воҳид ҳукми ҷамъ ва ҷамъ ҳукми воҳид дорад, чун мардум, олам, ҷаҳон, фавҷ» [6,52].

Исми ҷинс дар «Грамматика...» ин хел таъриф дода шудааст: «Исмҳои ҷинс номи умумии предметҳои ҳамҷинс буда, ба кадом гурӯҳ мансуб будани онҳоро далолат мекунад: одам, дарахт, кӯл, дарё, сурат ва» [2, 91].

Исми ҷинсро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ин тавр таъриф кардааст: «Исми ҷинс ин аст, ки бар қалил ва касир итлоқ гардад ва ба иродаи худ рафта натавонад, то ки касе набарад, чун қалам, даво, китоб, қоғаз ва ғайри он» [6,53].

Исми ҷондор дар «Грамматика...» чунин шарҳ дода шудааст: «Ба гурӯҳи исмҳои ҷондор номҳои ифодакунандаи номи одамон, ҳайвонот ва ҷонварон дохил мешаванд: одам, коргар, деҳқон, ғусфанд, оҳу, хирс, харгӯш, моҳӣ, мӯрча ва ғ.» [2, 93].

Исми ҷондор дар «Чаҳор гулзор» бо истилоҳи «исми сифот» омада, чунин таъриф дода шудааст: «Ин навъи исм дорои рӯҳ буда, исм бо рӯҳаш аст, мисли ҳайвон, давоб (б) (исмҳои ҷунбанда мисли аспу хару гов), туюр (парандаҳо), мӯр, магас» [6,52].

Дар «Грамматика...» як гурӯҳ исмҳо бо номи исмҳои конкрет ҷудо карда шуда ба ин тариқ таъриф дода шудааст: «Исмҳое, ки инсон ва предметҳои олами ҳастиро ифода менамоянд, конкрет ном доранд: модар, бародар, дарё, кӯҳ, дашт, хона, даст ва ғ.» [6,92].

Бояд таъкид кард, ки дар «Чаҳор гулзор» якҷанд навъи дигари исмҳо нишон дода шудааст, ки дар «Грамматика...» онҳо ё нишон дода нашудаанд ё ба ҳиссаҳои дигари нутқ нисбат дода шудаанд. Масалан, исми аъдод, ки ба ин гурӯҳ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ калимаҳои «рӯз», «шаб», «моҳ», «сол» ва шумораҳои аз як то даҳ то сад ва ҳазорро дохил намудааст.

Ин ҷо як нуктаро таъкид кардан зарур аст, ки Хоҷа Ҳасани Нисорӣ шумора ва исмҳои ченаки замонро барои он исми адад гуфтааст, ки шумора аз рӯйи низоми грамматикаи забони арабӣҳиссаи нутқи алоҳида нест. Аммо дар маврид калимаҳои «рӯз», «шаб», «моҳ», «сол» имрӯз ҳам назарҳо мухталиф аст. Ба назари мо, онҳо исмҳои ченаки замонанд ва исм гуфтани Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дуруст аст.

Дигар навъи исме, ки Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ҷудо кардааст, исми зарф аст. Исми зарф, мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ба фатҳаи аввал ва сонӣ ба маънии «ованд» аст [6,53]. Воқеан, «ованд» маънии ҷой ё чизро дорад, ки ба он чизро ҷо мекунад. «Ованд» мувофиқи шарҳи «Ғиёс-ул-луғот» дар асл «обванд» буда, маънии зарфи обро доштааст. «Бо»-ро ба «вов» бадал кардаанд, баъд аз он ба ҷиҳати иҷтимоӣ воқайн як «вов»-ро ҳазф карданд [3, 28]. Пас исми зарф исмҳое мебошанд, ки мафҳуми маконро мефаҳмонанд. Ба гунаи мисол исмҳои мафҳуми маконидоштаеро меорад, ки бо пасванд сохта шудаанд, мисли «қаламдон», «майкада», «гулистон», «лолазор», «хобгоҳ», «филхона» ва ғ. Бисёр ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки Хоҷа Ҳасани Нисорӣ калимаи «хона»-ро ҳамчун ҷузъи фаъоли исмсоз ба қатори пасвандҳои исмсоз дохил кардааст ва дар воқеъ имрӯз бо ин ҷузъ зиёда аз 20 калима сохта мешавад.

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ бо номи «исми масдар» як гурӯҳи калимаҳоро ҷудо кардааст, ки онҳо аслан масдаранд мисли «омадан», «рафтан» ва дигар ба қавли Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, исми масдарӣ таркибӣ аст, ки он ду қисм аст: аввал он ки ба охири сифаи мозии мутлақ (аз диди имрӯзи забоншиносӣ замони гузаштаи наздик ё одӣ. – Д.Х.) илова кардани лафзи «ор» (аз диди имрӯз пасванди «ор». – Д.Х.) сохта мешавад, чун «гуфтор», «рафтор»; дигар он, ки баъди сифаи амр пасванди «-иш» ҳамроҳ мегардад, чун «дониш», «пӯшиш», «кӯшиш».

Ниҳоят, навъи ҳаштуми исмро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ «исми фоил» номидааст. Ӯ мегӯяд: «исми фоил ду қисм аст: аввал-аслӣ, ки муштак аз масдар бувад, чун

«гӯйянда» аз «гуфтан», «раванда» аз «рафтан», «хӯранда» аз «хӯрдан», «нӯшанда» аз «нӯшидан»; дигар – исми фоили таркибӣ ва он ҳашт қисм аст» [6,54].

Зимни исми фоили таркибӣ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ исмҳои сохтaro дар назар дошта, онҳоро вобаста ба таркибашон ба ҳашт гурӯҳчудо кардааст: дастгир, хидматгор, парҳезгор, ситамгар, оҳангар, давлатманд, хирадманд, хашмгин, андӯхгин, ҳавлноқ, ғамноқ, филбон, уштурбон, меҳрбон;

Тавре ки аз муқоисаи андешаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар бораи як ҳиссаи нутқ маълум шуд, донишманди тавонои асри XVI дар як дастури таълимии, ки он ҳам барои навомӯзон таъин шудааст, то чи андоза нозуқиҳои дастурӣ ва луғавии исмҳоро нишон дода, ба ҳар гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ таърифи мушаххас ва содаю фаҳмо ва аз диди мантиқӣ дуруст додааст.

Дар таҳияи баҳши сарфи грамматикаи забони адабии муосири тоҷикӣ, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ва олии истифода аз ин манбаъҳо зарур аст.

Дар баҳши калимасозӣ низ дар осори илмию таълимии гузашта шарҳу тавзеҳоти муҳим дида мешавад. Дар ин бобат, махсусан, донишманди улуми адабии асри XIII Шамси Қайси Розӣ маълумоти хеле густурда додааст. Ӯ мегӯяд: «... савоб он аст, ки дар ин фасл аз ҳуруфи тааҳҷҷӣ бар тартиби «алиф», «бо», «то», «пе», ҳар он чи дар луғати дарӣ мустаъмал аст, баршуморем ва заводи муфраду мураккаби онро, ки ба авоҳири калимот лоҳиқ гардад ва дар ин луғат ба манзалати ҳуруфи тасриф ва калимоти адавот бошад, баён кунем ва маънию иллати илҳоқи ҳар як ба мавзеи хеш шарҳ диҳем, то аҳли таъро он чи аз он ҳуруфи равиро шояд, маълум гардад ва иштибоҳ намонад» [5,168].

Пас аз ин изҳори матлаб Шамс Қайси Розӣ аз рӯйи тартиби алифбо тамоми пасвандҳои калимасозии забони форсии тоҷикиро бо мисолҳо шарҳ додааст, чунончи: ҳарфи фоил ва сифат (доно, бино, шунаво, гӯё), дар охири баъзе калимот маънии сифат диҳад (зебо, шикебо); ҳарфи нидо ва дуъо (худовандо, шоҳо, чоно, бимонадо, биравадо), ҳарфи таъзим ва тааҷҷуб (поко, офаридгоро, басо мол, ки фалон дорад); ҳарфи нисбат (фароҳо, дарозо, паҳно, бориқо); ҳарфи таҳсис (ӯро, шуморо, аспро, чомаро); ҳарфи шакл ва ҳайат (мардумосо, подшоҳосо); ҳарфи ҷамъ (зарҳо, гавҳарҳо); ҳарфи ишбоъ (ҷамоло, камоло); ҳарфи «бе». Аз ҷинси «бе» ҳеҷҳарфи зоида, ки ба авоҳири калимот дарояд, нест, илло калимаи «об», ки дар бисёр мавозеъ мутақаррир мешавад, чунон ки гулоб, дӯлоб, кӯдоб, селоб, ғарқоб, гирдоб, заҳоб, сароб, буноб, шӯроб, поёноб, тезоб, кӯроб, зардоб, хуноб, симоб, сафедоб, хушоб, дӯшоб, қитъаоб; ҳарфи тасфир (ғуломча, бодомча, боғча, сароча, олуча, сабуча, бодомча, тоқча); ҳарфи «хе» (санглох, девлох); ҳарфи дол (донишманд, ҳоҷатманд, хунарманд, дардманд); ҳарфи фоил (офаридгор, омӯзгор, комгор, хизматгор); ҳарфи хирфот ва синоат (заргар, косагар, тиргар); ҳарфи масдар (рафтор, гуфтор, кирдор, харидор, гирифтور, хостор); ҳарфи шакл ва шабеҳ (шармсор, нагунсор) ва ба маънии мавзеъ (кӯҳсор, шохсор); ҳарфи тафзил (гӯшвор, шохвор, ҷомавор, номавор, хонавор); ҳарфи саҳобат (пешавар, хунарвар, тоҷвар) ба ҳамин маънӣ (ранҷур, муздур, дастур); ҳарфи мағрас ва мабнат (киштзор, лолазор, гулзор); ҳарфи шаклу ҳайат (мардумдес, хонадес); ҳарфи мушобаҳат (лоҳват, хурват, подшоҳват); ҳарфи

тасғир (мардак, писарак); ҳарфи сифот (сахмнок, бурзнок, регнок); ҳарфи адад (дуввум, саввум, чаҳорум); ҳарфи талаввун (сурхбом, сиёҳфом); ҳарфи сифату ҷамъу тааддияту изофату тақвият (хандон, хезон, мардон, занон, аспон, дарахтон, саҳаргоҳон, бомдодон, ногаҳон, бегоҳон, мардона, шоҳона, бузургона); ҳарфи зарф (қаламдон, намакдон, обдон); ҳарфи ҳифзу ҳаросат (галабон, боғбон, дарбон); ҳарфи масдар (омадан, рафтан); ҳарфи мушобаҳат (мардумсон, дигарсон); ҳарфи маҳсис (заррин, симин, амсолин, борин, панҷумин, ҳафтумин, шухгин); ҳарфи «ҳо» (нишона, забона, дандона, миёна); «ҳо»-и таҳсис (чашма, пойа, тана, пушта, заррина, даҳа, ҳафта, бунафша, талха, сабза, сапеда);

«Ҳо»-и сифат (омада, рафта, нишаста, хуфта, карда, гуфта, кушта, афтода, зинда, якрӯза, яксола), ; «ҳо»-и фоил (донанда, гӯянда, кунанда); «ҳо»-и лаёқату нисбат (шоҳона, зиракона, мардона, занона); ҳарфи нисбат (ироқӣ, хуросонӣ, обӣ, оташӣ, рӯшноӣ, мардумӣ, оҳистагӣ, ҳамроҳӣ, ҳамшаҳрӣ); ҳарфи лаёқату лузум (доштани, кардани, хӯрдани, бурдани).

Ба ҳамин тариқ, чунон ки аз мисолҳои шоҳид овардани муаллиф бармеояд, Шамси Қайси Розӣ дар маҷмӯъ оид ба 37 адад пасвандҳои шаклсозу маъноофарин маълумот додааст: -зор, -дор, -бор, -вор, -сор, -гар, -гор, -дон, -бон, -истон, -ор, -чӣ, -ӣ, -ҳо, -ак, -осо, -нок, -ин, -он, -ваш, -аш, -фом, -о, -манд, -ча, -гон, -ан, -сон, -а, -ур, -иш, -гун, -ум, -гин, -гин, -ват, -фом.

Ҳамин гуна маълумоти муфассалро оид ба калимасозии пасвандию пешвандӣ ва навъи мураккаби калимасозиро мо дар «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу (асри XVII), «Бурҳони қотей»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Хала фат-Табрезӣ (асри XVII) «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашиди Татавӣ (асри XVII) ва дигарон низ дида метавонем.

Агар маълумотҳои ин сарчашмаҳоро оид ба калимасозӣ ҷамъ оварда, онҳоро аз диди забоншиносии муосир санҷидаю таҳлил намоем ва дар таълифи бахши калимасозии граматикаи забонамон истифода кунем, ба назари мо, асолати грамматикамон боло меравад.

Ҳамин гуна қайду тавзеҳоти муфид ва муҳим дар манбаъҳои классикии зикргардида оид ба қисмати наҳви забонамон низ дида мешаванд.

Абуалӣ Сино дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» ба аломати асосии ибора ва ҷумла эътибор дода мегӯяд: «Бояд доништа ояд, ки лафз ду гуна бувад: якеро муфрад хонанд, чунон ки гӯӣ: «Зайд» ва «Муҳаммад» ва ҷунони ки гӯӣ: «Мардум» ва «доно» ва якеро мураккаб ва муаллаф хонанд, чунон ки гӯӣ: «Мардум доно» ё «Мардуми доно». Ва то ҳоли лафзҳои муфрад доништа наояд, ҳоли лафзҳои мураккаб доништа наояд» [1,30].

Абуалӣ Сино зимни истилоҳи лафзи муфравда мураккаб ва муаллаф» ибора ва ҷумларо дар назар дорад ва чун мисол ифодаҳои «мардуми доно» ва «мардум доно»-ро овардааст, ки яке ибора, дигаре ҷумла аст. Ё дар ҷойи дигар мегӯяд: «Зайд котиб буд», мақсуд аз «буд» ин ҷо тобеият ва робита аст [1,61].

Дар таъкиди ғавқӣ Абуалӣ Сино ба аломати асосии ҷумла (ба истилоҳи ӯ «қавл») ишора шуда, маънии том ва ифодаи предикативияти (муҳобироти) ҷумла, ки тавассути алоқаи мувофиқати хабар ба мубтадо сурат мегирад, нишон дода шудааст.

Оид ба ҷумлаи мураккаб низ Абуалӣ Сино дар иртибот ба категорияҳои мантиқӣ шарҳу тавзеҳоти наҷибе дорад. Масалан, зимни шарҳи қазияҳои шартӣ муттасил ва мунфасл чунин мисол меорад: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад». Аз рӯи шарҳи мантиқии Абуалӣ Сино ҳиссаи «Агар офтоб барояд» муқаддам буда, «рӯз бувад» тоӣ аст.

Дар илми наҳви муосири тоҷикӣ ҳиссаи «Агар офтоб барояд» ҷумлаи пайрави шартӣ буда, ҳиссаи «рӯз бувад» сарҷумла аст. Воқеан, аз нигоҳи мантиқи калом, аввал амали ҷумлаи пайрав (яъне муқаддам) аст ва баъд амали сарҷумла (яъне натиҷа аст) сар мезанад. Барои илми наҳв бошад, хусусияти созмонӣ ва муносибати наҳвӣ муҳим мебошад ва ҳиссае, ки аз нигоҳи сохтор мустақилият дорад, ҷумлаи асосӣ, яъне сарҷумла (поя) буда, ҳиссаи дуюм ҷумлаи пайрав (тобеъ) мебошад. Бисёр ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки вобаста ба шарҳи мантиқӣ Абуалӣ Сино ҳамин ҷиҳати наҳвии ҷумлаи мазкурро кушодааст, чунончи; ӯ мегӯяд: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад» ду қазия аст: яке «Офтоб барояд», дигаре «рӯз бувад», лекин лафзи шарт муқаддамро аз қазиятӣ бибарад [1,37].

Ҳамин гуна муҳокимаҳои мантиқӣ оид ба ҷумлаи сода ва анвои он дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»-и Носири Хусрав низ дида мешавад ва аз диди илми наҳв баррасӣ шудани воҳидҳои наҳв ва қонунҳои он яке аз суннатҳои гузаштаи мо буд.

Доир ба қонунҳои наҳв ва воҳидҳои он дар як даста осори илмӣ марбут ба гурӯҳбандии улум ва улуми сегонаи адабӣ шарҳу тавзеҳоти муфиде дода шудааст, ки аз диди имрӯзи илми наҳв хеле пурманфиатанд. Масалан, дар «Нафоис-ул-фунун фй-ароис-ул-уюн»-и Маҳмуди Омулӣ (асри XIV) дар низоми улуми адабӣ илми панҷум илми наҳв мебошад ва муаллиф дар бораи мақому ҷойгоҳи ин илм ва қонунҳою воҳидҳои он маълумоти густурдае овардааст. Донишманди асри XIX Вочидалии Муҷмалӣ фасли дуюми боби 9-уми «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и худро «Дар баёни қавоиди наҳви форсӣ» номидааст.

Дар фаҳмиши Вочидалии Муҷмалӣ вожаи «калом» муроди истилоҳи «ҷумла» аст, Масалан, ӯ мегӯяд: «Калом дар истилоҳи наҳвиёт иборат аз он аст, ки ду калима ё зиёда аз он ба ҳам нисбате дошта бошад ба наҳҷе, ки мухотабро аз шунидани он ташаффиҳосил ояд. Масалан, гӯем: «Инсон котиб аст». «Инсон» як калима аст ва «котиб» як калима ва калимаи «аст» ҳарфи робитаи мусбат аст, ки сифати китобати инсонро собит мекунад ва агар фақат калимаи «инсон» ё калимаи «котиб» гӯем, мухотабро ҳаргиз ташаффиҳосил нахоҳад шуд» [3,306].

Тавре ки аз иқтибоси ғавқ бармеояд, таърифе, ки муаллифи «Матлаъ-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» дар шинохти «калом» овардааст, ба таърифе, ки имрӯз дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ» дода мешавад, қомилан мувофиқ аст. Барои он ки ин матлаб боз бештар равшантар шавад, шарҳи Вочидалии Муҷмалиро оид ба мубтадо ва хабар меорем, ки чунин аст: «Мубтадо исмест, ки муснадилаҳ бошад ва маънии муснадилаҳ» он аст, ки ба сӯи он лафз лафзи дигареро мансуб карда бошанд ба наҳҷе, ки мухотабро ташаффиҳосил ояд. Масалан, гӯем, ки «Зайд қоим аст», лафзи «Зайд» мубтадо аст ва лафзи «қоим» ба сӯи Зайд мансуб аст. Ва хабар исми ўро гӯянд, ки муснадбиҳ бошад ва мурод аз муснадбиҳ он аст, ки он лафз ба сӯи лафзи дигар нисбат ба тариқе мазкур дошта бошад, чунон ки дар мисоли

мазкур лафзи «қоим» хабар аст, ки ба сӯйи Зайд нисбат карда ва нисбате, ки дар миёни мубтадо ва хабар хоҳ аз рӯйи исбот, хоҳ аз рӯйи нафист, онро нисбати ҳукмия гӯянд» [3,307].

Қойи хушист, ки Воҷидалии Мучмалӣҳодисаи чидашавии мубтадо ва хабарро ҳам таъкид кардааст, чунончӣ: «Ва гоҳе мубтадо мутааддид бошад ва хабар ҳам мутааддид, чунон ки дар ин мисраъ зоҳир аст. Мисраъ: Нигоҳу чашми ӯ теғу сипоҳест.

«Нигоҳ» ва «чашм» мубтадо ва «теғу сипоҳе» хабар ва калимаи «аст» ҳарфи робитаи мусбата аст [3,307].

Умуман, Воҷидалии Мучмалӣ дар ин фасл оид ба муайянкунандаҳо, сифату мавсуф, шарту ҷазо, чидашавии аъзоҳои дигари ҷумла, ифодаи муайянию номуайяни, ҷумлаи саволӣ, ҷумлаи хабарӣ, ишоя, ҷумлаи исмия, феълия ва ҷумлаи мураккаби тобеъ маълумоти мухтасар овардааст. Аз ин миён; махсусан, шарҳи муаллиф дар бораи ҷумлаи муътариза барои назарияи ин хели ҷумла ки дар забоншиносии муосири тоҷик мавриди баҳсҳои зиёде гардида буд, аҳамияти муҳим дорад. Чунончи, Воҷидалии Мучмалӣ мегӯяд: «Саввум, он ки дар миёни мубтадо ва хабарҷумла воқеъ шавад ва онро ҷумлаи муътариза гӯянд, чунон ки гӯем: Худованди таъоллоҳ, ки Парвардигори олам аст, бар ман эҳсонҳо фармуда. Дар ин иборат мубтадо ва хабар аз ҳамин иборат аст: Худованди таъоллоҳ бар ман эҳсонҳо фармуда; ки Парвардигори олам аст, ин ҷумлаи муътариза аст» [3,312].

Ниҳоят, як нуктаро, ки баҳс ва суҳбати муфассалу алоҳидаеро тақозо менамояд, азбаски ин ҷо рост омад, танҳо аз қавли Воҷидалии Мучмалӣ оварданием, ки ин аст: «Чаҳорум, он ки аз каломи мобаъд зоида ҳосил шавад ва онро натиҷа гӯянд, чунон ки гӯем; Ибодат ва парҳезгорӣ мучиби наҷоти уқбо аст. Мучиби наҷоти уқбо натиҷа аст» [312].

Мутаассифона, имрӯз ақидае пайдо шудааст, ки гӯё дар сохтори нахви забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави натиҷа нест. Ин аз ноогоҳии ҷонибдорони ин ақидаи ғалат аз манбаъҳои таърихӣ ва таърихи тадқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сар задааст.

Хулоса, имрӯз мо бояд ҳангоми навиштану таҳияи дастуру китобҳои дарсӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ барои мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ва олӣ, грамматикаи илмӣ аз манбаъҳои классикӣ ки намунае чанд аз онҳоро овардем, истифода намоем. Ин амал аз чанд ҷиҳат барои илми забоншиносии тоҷик ва таълими он муҳим аст. Аввал, ин, ки мо таърихияти илми забоншиносиамонро асоснок мекунем; дуюм, баъзе ноҷуриҳо ва костагиҳоро аз китобу дастурҳои таълимиамон дур месозем; сеюм, ҷавонону наврасонро ба асолати таърихии забоншиносиамон ошно месозем.

#### Адабиёти истифодашуда

1. Абуалӣ Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1/ Абуалӣ Сино/. – Душанбе: Ирфон, 1980.
2. Абуалӣ Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.2/ Абуалӣ Сино/. – Душанбе: Ирфон, 1983.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1985.-365с.
4. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 2017. -340 с.

5. Хаскашев Т. Н. Ибни Сино ва фонетикаи тавлидӣ. / Хаскашев Т.Н. // Мушкилоти Ибни Сино. – Душанбе, 1980. -С. 58-64.
6. Шамс Қайси Розӣ. Ал-муъҷам./Шамс Қайси Розӣ/. – Душанбе, 1991. -463 с./
7. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор./Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. – Душанбе, 1998. -116 с.

## СОСТАВЛЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ РУКОВОДСТВ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИЙ И ВЗГЛЯДОВ ТАДЖИКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ КЛАССИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Статья посвящена анализу и интерпретации вопросов составления грамматических руководств на основе научных взглядов и разработок таджикских ученых и мыслителей классического периода. Отмечается, что в истории таджикской лингвистической мысли особое место занимают взгляды мыслителей классического периода как Абуали ибни Сино, Носири Хусрав, Замахшари, Хусайни Инджу, Ходжа Хасани Нисори, Воджидалии Муджмали и других их единомышленников. В трудах этих ученых и мыслителей мы можем обнаружить ценные идеи о правилах составления грамматических руководств с учетом практических и функциональных аспектов таджикского литературного языка.

**Ключевые слова:** грамматика, язык, фонетика, источники, слово, словообразование, значение, структура, словари, части речи.

## COMPILATION OF GRAMMAR GUIDES BASED ON THE CONCEPTS AND VIEWS OF TAJIK THINKERS OF THE CLASSICAL PERIOD

The article is devoted to the analysis and interpretation of compilation of grammatical guides on the basis of scientific views and developments of Tajik scientists and thinkers of the classical period. It is noted that in the history of Tajik linguistic thought a special place is occupied by the views of thinkers of the classical period as Abuali ibni Sino, Nosiri Khusraw, Zamakhshari, Husayni Inju, Khoja Hasani Nizori, Vozidali Mujmali and other scholars. In the works of these scientists we can discover valuable ideas about the rules for compiling grammatical guides, taking into account the practical and functional aspects of the Tajik literary language.

**Key words:** grammar, language, phonetics, sources, word, word formation, meaning, structure, dictionaries, parts of speech.

**Сведения об авторе:** Ходжаев Д. - доктор филологических наук, профессор ТНУ.

## ГИЁҲВОЖАҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ВЕЖАГИҲОИ ЛУҒАВИЮ СОХТОРИИ ОНҲО

Т.С.Шокиров

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес, сиёсати Тоҷикистон

Дар забоншиносӣ оид ба фитонимҳо адабиёту тадқиқоти илмӣ кам нестанд. Забоншиносон оид ба вежагиҳои луғавию грамматикӣ ин гурӯҳи калимаҳо дар забонҳои гуногун асарҳои мухталиф офаридаанд. Вале ҳанӯз бисёр ҷиҳатҳои он мунтазири баррасист. Аз ҷумла ҳанӯз на дар забоншиносии ҷаҳонӣ ва на дар забоншиносии тоҷик мақоми лингвистии исму номи рустаниҳо муайяну муқаррар карда нашудааст. Гурӯҳе онҳоро истилоҳ меноманд, баъзеҳо номи муқаррарии чизҳо, сеюмӣ баробари ифодагари номи предмет ҳисобидан, як қатор вежагиҳои фитонимӣ [гиёҳномавӣ]-и онҳоро ба мисли ифодагари номи махсусу алоҳида ва ягона будан, хусусияти калимасозӣ доштан, дорои маъно, сифат ва хусусияти соҳавӣ будан ва ғ. номбар менамоянд.

Фитоним-истилоҳи байналмилалист[1, 126] ва мо онро **гиёҳвожа ё гиёҳвожаҳо** номидем, ки баргардони тахтуллафзӣ буда, аз ҷузъҳои гиёҳ[фито] ва вожа[онума] таркиб ёфтааст.

Дар забоншиносии тоҷик оид ба гиёҳвожаҳо тадқиқоти алоҳида ва фарогир ба табъ нарасидааст, вале ишораву омӯзишҳои иҷмолӣ мавҷуданд, ки бархе аз хусусиятҳои онҳоро дар забони тоҷикӣ, дар маҳаллу асари алоҳида баррасӣ кардаанд.

Омӯзиш собит намуд, ки дар фарҳангу асарҳои классикиву муосир низ ба шарҳу эзоҳи гиёҳвожаҳо диққати махсус дода мешавад ва чанде аз онҳоро мавриди таҳлили маънову сохторӣ қарор хоҳем дод. Зеро, калимаҳои таркиби луғавии забон аз ҷиҳати пайдоиш, ифодаи маъноӣ, доираю дараҷаи истифода, сохтор ба навъу намудҳои гуногун ҷудо мешаванд.

Гиёҳномаҳо, ки ифодагари исму унвони яке аз муҳимтарин унсуре табиати зинда, яъне наботот мебошанд, дар ҳаёти мардум мақоми махсусро дороанд. Гиёҳу наботот пеш аз ҳама анвои ғизобахши маҳлуқоти олам, аз ҷумла инсон будаасту ҳаст. Мусаллам аст, ки таҷассумгар ва инъикосгари ғановати ҳар як забон ин таркиби луғавии он буда метавонад. Албатта, маҳз таркиби луғавии забон олами моддию маънавии одамонро ифода менамояд. Гиёҳнома бошад, дар натиҷаи баҳар чизи муҳити атроф номгузорӣ кардани инсон роиҷ гардидааст. Онро олимони **баумумию миллий ва этникӣ** ҷудо кардаанд[1, 32; 16, 148].

Қобили қайд ва боиси хушнудист, ки ниёгони мо таърихи қадимаи хатро соҳиб буда, ба туфайли он тавонистаанд, аз замонҳои қадим то имрӯз номи бисёр набототу гиёҳҳо ва рустаниро ба мо расонанд.

Масъалаи тасвиру сабти набототу гиёҳҳо дар тамаддуни тоҷик таърихи қадима дорад. Ҳанӯз дар асари муқаддаси ориёӣ «Авесто» бино бар таъкиди профессорон И. С. Брагинский ва Ю. Нуралиев зиёда аз сад намуди рустаниҳои доруворӣ ба мисли коху, ҳума[бандак], сипанд, зира, сир, кунчит, пиёз, сабзӣ, турб ва ғайраҳо номбар шудааст[2, 9; 9, 5; 4, 7; 5]. Минбаъд ҳам олимону табибон ва



набототшиносони гуногундавраи мо ба масъалаи нишон додани вижагиҳои давоию наботию рустанию гиёҳи кишвар ва берун аз он диққати зиёд дода, дар асарҳояшон бисёр нуктаҳои муфидро таъкид намуда, дар рушди гиёҳшиносӣ саҳми бузурге гузоштаанд. Дар асарҳои Абӯалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, олимону адибони баъдина ҳангоми зикри рустаниҳои гуногуни шифобахш дар Хуросону Мовароуннаҳр бо вожаҳои маҳаллии мухталиф зикр гардидани онҳо ё бо номҳои тоҷикӣ, арабӣ ва маҳаллӣ истифода шуданашон ёдовар шудааст. Ҳарчанд ки дар таърихи гиёҳшиносии тоҷик асарҳои алоҳидае ба мисли «Гиёҳномаи Абӯмансури Муваффақ» [3] ва дар замони муосир ба забонҳои тоҷикию русӣ оид ба гиёҳҳои табобатии Тоҷикистон асарҳои ҷудогона ба таъъ расидаанд[5], аммо тафсири номи рустанию гиёҳҳо хеле камтар сурат гирифтааст. Ин кор асосан дар луғату фарҳангҳои тафсирию дузабонӣ ва бисёрзабонӣ ба андозаи маҳдуд, яъне фақат бо усули маъникушоӣ ба анҷом расидааст. Ҳамон тавре, ки В. Капранов[4, 124] ва М. Қосимова[6,18] менигоранд, дар нахустфарҳанги дастраси мо «Луғати фурс» Асадии Тӯсӣ номи 40 намуди гиёҳу рустаниро зикр намуда бошад, пас аз асре мураббӣ «Фарҳанги Қаввос» онро ба 150 расонидаасту[6, 18] минбаъд торафт афзудааст. Дар «Бурҳони қотеъ» зиёда аз 800, дар «Ғиёс-ул-луғот» бештар аз 300 шарҳу эзоҳ дода шудааст.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зиёда аз 500 калимаҷой дода шудаанд, ки бар ифодаи рустанию мева ва буттаю гиёҳ омадаанд, ки ҳар кадоме аз лиҳози овошиносӣ, вожашиносӣ, сарфу наҳв хеле ҷолибияте доранд.

Онҳо якмаъно ва сермаъно шуда метавонанд. Масалан, худ калимаи **гиёҳ** бо гунаҳои **гиёҳ** ва **ғиё** ба маънии алаф, набототи ғайриҷӯбӣ омадааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҳамон навъи рустание, ки андаруни пӯстлоҳаш ҷӯб надорад, гиёҳ меҳисобидаанд.

Қабл аз он ки ба таҳлили гиёҳвожаҳо пардозем, меҳоҳем маъниҳои худ вожаҳои **гиёҳ**, **наботот**, **рустанӣ** ва **сабзиро** бубинем, дар фарҳангномаҳо чӣ хел маънидод гардидаанд.

**Рустани** дар забони адабии ҳозираи тоҷик вожаи сермаъно буда, аввалан, ҳар чизи рӯйиданӣ, сониян, як намуди рӯйиданӣ, ки мансуби наботот, сабза [15, 152], тафсир гардидааст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин калима дар шакли растанӣ низ мустаъмал аст, аммо дар фарҳангномаҳои пешин «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба гунаи зайл ба ҷашм нарасид, зеро он бо вожаи расиданӣ як аст.

Ҳаммаънои рустани**наботот** будааст. Он дар фарҳанг ба набот ҳавола шудааст, зеро шакли ҷамъи арабии ин калима мебошад. **Набот** ба ду маънӣ шарҳ ёфтааст, яке ба маънии гиёҳ, алаф, рустани, дигаре чун «як навъ ширинии софи булӯрмонанд, ки аз шакар пухта мешавад» [14, 816]. Чун киноя дар таркиби ибораи **наботи ораз** риши навбаомадаро низ мефаҳмонидааст.

**Сабза** ҳам ифодагари маъниҳои болост, вале имрӯз андак доираи фаҳмишаш маҳдудтар шуда, «гиёҳи навхез, алафи худрӯи наврас» [15, 163]-ро мефаҳмонад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» ба гунаи **ғиё**ҷой дода шудааст [11, 202]. Аммо ҳоло маъмулан гиёҳ гуфта, навъи набототи хусусияти давобахшӣ доштаро меноманду мефаҳманд ва дар

«Фарҳанги забони тоҷикӣ» **ғиёҳалаф**, наботот, рустани ғайричӯбӣ; **ғиёҳи баҳорӣ** алафи аввали баҳор; **ғиёҳи бегонаниг. бегона** [алафи бегона]; **ғиёҳи худрӯй** алафе, ки нокошта худ рӯидааст [14, 333]. Бо ин калима 15 вожа сохта шудааст. Ин бори дигар собит менамояд, ки вожаҳои таркиби луғавии забон на танҳо захираи луғавии онро бою ғайи медоранд, балки дар натиҷаи рӯйдодҳои луғавию грамматикӣ вежагиҳои ҷолибе касб менамоянд ва аз лиҳози сохторӣ, калимасозӣ мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ва бисёр ҷанбаҳои забоншиносӣ низ қобили назари таҳқиқанд [6; 8; 11; 12]. Ғиёҳвожаҳо яке аз чунин воҳидҳои луғавӣ буда, бо тобишҳои гуногуни худ дар асару маъҳаз ва сарчашмаҳои гуногуни тиббию набототӣ ва умуман илмӣ мақоми махсус доранд.

Онҳо аз ҷиҳати сохтор ба ҳамон таснифоти маъмулӣ [12,26] мувофиқат мекунанд, яъне, ғиёҳвожаҳо аз ҷиҳати сохтор ба сода, сохта ва мураккаб ҷудо кардан мумкин аст.

**Ғиёҳвожаҳои** сода асоси ғиёҳвожаҳои сохтаву мураккабро ташкил додаанд. Худи ҳамин вожаҳои ғиёҳ, набот, наботот, рустанӣ, сабза аллакай гуногун буда, қобили таҳлиланд. Ғиёҳи бағоят сафеди бемаза ва хордор, ки вуҳуш ва махсусан шугур онро ҳарчанд ҳояд ҳам, фурӯ бурда наметавонад ва мепартояд, бо номи **жож** [14,422] маълум аст. Бинобар ғайрихӯрокиву бефоида буданаш, шояд онро чунин номида бошанд, ки ба маънои луғавии вожаи мазкур дуруст меояд. Он вожаи аслии содаи якҷиғӣ, бемаҳсул, камистеъмол, ҳоси адабиёти классикӣ.

Як навъ ғиёҳи хушбӯ, ки дар лаби ҷӯй ё ҳавзҳо мерӯяд, **қум** меномидаанд, ки он вожаи содаи сеҳарфа ва якҷиғӣ [15,573]. Он гунаҳои омонимӣ низ дорад, ки ифодагари рег; сиғай амрии бархез, рост исто; номи яке аз шаҳрҳои Эрон мебошад[Қум]; **Коҳу** номи ғиёҳест, ки хӯрдани тухмаш хоб оварад ва бо номи **кук/кӯк** мустаъмал аст. **Кӯк** вожаи сермаъно буда, ба маъниҳои мувофиқ овардан, ҷӯр кардани овозҳо дар мусиқӣ, ҳамоҳангсозии овоз ва созу мусиқӣ, инчунин мувофиқу номаълум карда дӯхтани чизе, кӯки чашм низ исифода мегардад [14, 580]. Дар бархе аз фарҳанги пешин [«Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Баҳори Аҷам»] ба маънои сабз, ғиёҳ, растанӣ ё ғўзаи сабз, масалан **кӯкнор** [вожаи мураккаб] низ шарҳ ёфтааст. Корбасти вожаи мазкур дар таркиби кӯкҷойи туркӣ низ аз ҳамин ҷост. Инро бо **кӯки** туркӣ [чоқ ва тандуруст] набояд омехт. **Кух**-ғиёҳест, ки дар об мерӯяд ва аз он бӯрӣ мебофанд [14,577]. Ҳоло бо номи **лук** низ маълум аст. Гунаи дигари ин вожа ифодагари сурати баднамое будааст, ки бо он кӯдаконро метарсониданд, ҳамчун **хӯса** [14,577]. Замонҳои пеш бинобар чандиру мувофиқ буданаш духтарон барги онро, ки тасмашакл аст, дар бофтани бозичаҳо кор мефармуданд. Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ ба маъниҳои кирми мева, сурати зебои дар ҷӯб кашида, либоси рангин пӯшонидани он овардааст [11, 163].

Як навъ дарахте, ки монанди дарахти анор буда, дорои баргҳои ҳамешасабз, ғафс ва хушбӯсту дар дорусозӣ ба кор меравад **мӯрд** [14, 809] аст.

Ғиёҳе, ки дар ҷойҳои сероб мерӯяд ва танааш борику рости баланд буда, миёнааш ковок **най** аст ва онро **ной** ва **қамиш** [14, 827] низ хонанд. Аз он як навъ олати мусиқии нафасӣ месохтанд. Мураттиби «Бурҳони қотеъ» ишора кардааст, ки **ной** ба маънии гулу, хулқум ва хирной низ ба кор меравад.

**Лӯбиё** аз ҷумлаи рустаниҳои сернавъу намуд аст. Яке аз онҳо **наск** ё **адас** мебошад. Навъе аз гиёҳи ёбии хордор низ чунин ном доштааст, ки **хорхасак** низ гӯянд [14, 836]. Он дорои гунаи омонимист, ки номи ҳар яке аз бисту як ҷузвҳои китоби муқаддаси «Авесто» мебошад. Ибодат, парастии худо; қурбонӣ дар роҳи худоро низ **наск** хонанд, ки бо номи гиёҳхамшакл гардидааст.

Гиёҳи дуруште, ки хушкидаи онро ҳамчун ҷорӯб кор мефармоянд, дар сарчашмаҳо бо номи **наҳҷ** [14, 841] ёд шудааст. Он вожаи душакла буда, дар гунаи **наҳҷ** низ мустаъмал аст. Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ омоними **наҳҷро** ба маънои роҳи рост ва роҳи пайдову кушода шарҳ додааст [11, 359].

Гиёҳҳо вобаста ба хусусияту хосиятҳои гуногун мешаванд. Онҳоро барои хӯрдан, бӯйидан, зебову тароват, ороиш, рӯбучин, тасфонида, хушконида, рангонида, лоидан, палосу пойафзол ва ғ. истифода мебаранд. Яке аз гиёҳҳо, ки **рӯян** ном дорад, барои тайёр кардани ранги сурх кор мефармудаанд ва муродифи **рунос** низ доштааст [15, 161]. Шумораи зиёди гиёҳро барои давои истифода мебаранд. Вобаста ба анвои дард давоу давоҳои он низ кам нест. **Фараж, бакл, наъно, ранд, сабр** давогиёҳ будаанд. Аввалиро, кибисёр талх аст барои дарди шикам [15, 410], дуюмиро, ки аз қабилӣ тарра, сабза, гандано, ҳулу [пудина] ва ғ. [16, 163] аст, барои дардҳои гуногуни дарунӣ манфиатбахш мегӯянд. **Наъно** – як навъ гиёҳи хӯрданӣ, ки аз ҷинси пудина буда, хушбӯйии махсус дорад [14, 843]. **Ранд** – дарахти мурт, дарахти сабзи ҳамешабаҳор, ки шираи он барои даво истифода карда мешавад [15, 123]. **Сабр** вожаи арабӣ буда, гиёҳест бо баргҳои теғдор, ки дар миёнаи соқаи дарозе [то 1,5 метр] рӯида дар рӯи он гул пайдо мекунад. Онро ба истилоҳи байналмилалӣ алоэ [15, 163] меноманд. Шираи талхи гиёҳро низ чунин меноманд ва дар тиб чун дору ба кор меравад. **Тутун** – вожаи туркии ифодагари номи гиёҳи буттамонанд, ки баргҳои он ба истеҳсоли тамоку ба кор бурда мешавад. Муродифи туркии **тамоку** [15, 380].

Як навъ рустание, ки оби аз барги он ҳосилшударо занон барои сиёҳ кардани абрӯвон ба кор мебаранд, бо вожаи туркии **ӯсма** [15,709] маълум аст. Ин вожа гунаҳои **усма, вусма** ва **васмаҳам** дорад; **Нил** яке аз вожаҳои маъмулест, ки дар забони тоҷикӣ истифода мешавад. Он ифодагари номи гиёҳест, ки дар мамлакатҳои гарм мерӯяд ва аз фишурдаи он ранги нилӣ мегиранд. Нил муродифи вожаи байналмилалӣ **индигост**. Вожаи мазкур инчунин ранги кабудӣ баланди сиёҳтоб, ранги лочувардиро, ки аз фишурдаи гиёҳи нил ҳосил мешавад, мефаҳмонад ва онро ранги **нилобӣ** ҳам мегӯянд. Як дарёи бузурги Африкоро низ чунин меноманд [14, 854]. Дар фарҳангҳои пешину имрӯза як қатор гиёҳвожаҳое ба назар мерасанд, ки тавассути пасвандҳо сохта шудаанд. Аз ҷумла, чанд калима бо истифодаи пасванди калимасозии **-а** шакли вожаҳои сохтаре ба худ гирифта, номи навро ташкил додаанд:

**Бунафша**– гиёҳест, ки гулҳои хурду сархами савсанранги хушбӯй дорад ва дар баҳор пеш аз гулҳои дигар мешукуфад [14, 212]. Он аз вожаи **бунафш**, ки ифодагари ранг аст, бо илова кардани пасванди калимасозии **-а** сохта шудааст. Бино ба истиноди «Ғиёс-ул-луғот» дар шаклҳои **бануфша** ва **бунуфша** низ қорбурд мешавад.

Гиёҳро **зофа** гӯянд, ки монанди сармисоқи кӯҳист, бо замми пасванди **-а** ба зоф **зофа** хондаанд. Хорпушт [хорпуштак]-ро низ бо ҳамин вожа ном бурдаанд [14, 458]. Гиёҳвожаҳои кирта, рофа, хурфа, геша, ҷумла низ баҳамин минвол сохта шудаанд.

**Кирта** – гиёҳи пурхори дурушт аз чинси уштурхор [16, 554], рофа – гиёҳи кӯҳсор, ки ба сири кӯҳӣ монанд аст [15, 146], **Хурфа** – як навъ гиёҳи худрӯй, ки тухми он дар тиб ба кор меравад [17, 509], **Ғеша** – гиёҳест, ки аз он бурё ва чувол мебофанд [15, 641]. Як намуди решаро ҳам, масалан решаи бутта ё алафҳои бисёрсоларо низ ғеша меноманд. Навъе аз замбӯруғба мисли саморуғ**чулла** [15, 793] аз чулли арабӣ сохта шудааст.

Пасванди-ё низ кам бошад ҳам дар калимасозӣ иштирок доштааст. Масалан, аз калимаи карв//карвӣ бо иловаи пасванди **-ёкарвиё** сохтаанд, ки номи як навъ гиёҳу тухми онро ифода менамояд ва ба рӯйи нон мепоянд. Онро зираи румӣ [14,540]гӯянд. Аз калимаи **ҳин** ва пасванди калимасози-**о** вожае падида омадааст, ки ифодагари гиёҳест, ки дар минтақаи кишварҳои гарм мерӯяд ва барги онро кӯбида, бо об тар карда, занону духтарон ба сару дасту пой мепошидаанд, ки ба мӯю пӯст ранги сурхи баланд медиҳад [15,746]. Дар калимасозии гиёҳвожаҳо пасвандҳо зиёд истифода гардидаанд. Мо мисоли зиёде метавонем биорем, ки миёни онҳо гиёҳвожаҳои шиносу ношинос ҳастанд: **Ханҷак, Ванҷанак, Ҷаъфарӣ, Ҷуворӣ, Заъфарон, Займарон** ва ғ. Як навъ гиёҳи биёбонии худрӯеро, ки дар тибби қадим чун давои рафӣи кирми рӯда ба кор мерафт, **ханҷак** меномидаанду бо номҳои дармана, хори сегӯша ё сепахлӯ [15, 462] низ маълум будааст. **Ванҷанак** номи дигари райҳон, нозбӯ [14, 224] будааст.

Аз таҳлили калимаҳои ифодагари номи гиёҳ маълум гардид, ки байни онҳо калимаҳои мураккаб ва мураккаби дучузъаву сечузъа бисёр воমেҳӯранд. Онҳо ҳар кадоме хусусият, хислат, аломат, намуд, нишона, ранг, бўй, маза, умумият, фарқият ва гуногунтарин вижагиҳои гиёҳхоро барои нишон додан хизмат мекунанд. Гиёҳвожаҳо якгун, дугуна, бисёргуна шуданашон мумкин аст, ки дар сарчашмаҳо ба ин хусусияташон аҳамияти махсус дода шудааст. Ташаккули мураккабвожаҳои ифодагари номи гиёҳҳо хеле мухталиф сурат гирифтаанд. Дар бархе аз онҳо ҳуди калимаи гиёҳҳамтаркиб шуда меояд: **Аҷалгиёҳ, Заргиёҳ, Меҳргӣёҳ, Нӯшгӣёҳ**. Дар баъзеи онҳо муайянкунандаи сифату хусусияти гиёҳ ифода мегардад: **Зарбеда, Садбарг, Чойкаҳа**. Як ҷиҳати ҷолиби гиёҳвожаҳо дар он аст, ки вобаста ба ягон хислат ё хусусияташ ба таркиби номи гиёҳ исми ҳайвонот ҳамтаркиб гаштааст: **Палангмушк, Уштурной, Сагакангур, Морҷӯба, Уштурғоз** ва ғ.

**Аҷалгиёҳ** – решаи заҳронокӣ як навъ гиёҳест, ки дар забони байналмилалӣ бо вожаи **аконит** ифода менамоянд [14, 123]. **Аҷалгиёҳ** калимаи мураккаби типии тобеъ буда, аз ибораи изофии гиёҳи аҷал [қотил] сохта шудааст. **Занҷабил** - гиёҳи наймонанде, ки асосан дар Ҳиндустон мерӯяд, гулу мева надорад ва беҳи он ки занҷабил номида мешавад, таъми тунду муаттаре дошта, ба хӯрок андохта мешавад ва дар тибби Шарқҳамчун дору истеъмол мегардад [14, 438].

Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ занҷабилро муарраби **занҷабил** донистааст [10, 398]. Як навъ гиёҳи тиллорангеро, ки дар Ҳиндустон мерӯяд, **заргиёҳ**[14, 440] меноманд ва он аз ибораи **гиёҳи заррин** бунёд гирифтааст. Навъе аз райҳони хушбӯ, ки шоҳаҳои баланду баргҳои борик дошта, ба гӯши муш монандӣ дораду гулҳояш сафеди моил ба сурхист **марзангӯш** // марзанҷӯш меҳонанд ва онро дар тиб ба кор

мебаранд. Дар адабиёти бадеӣ кинояе аз зулфи маҳбуба [14.642] низ фаҳмида мешавад.

Гиёҳе, ки решааш монанди шакли одам буда, чинси нарина ва модина дорад **мехргӣ** ё **мардумгӣ** ҳондаанд. Аз рӯи ақидаҳои афсонавӣ касе, ки ин гиёҳро ҳамроҳи худ дорад, гӯё меҳру муҳаббати дигаронро ба худ ҷалб мекардааст [14, 685]. Ба истилоҳи байналмилалӣ онро жень-шень ном мебаранд.

Заҳр хусусияти қотилӣ дорад, ки аз нӯшидани он шахс ба ҳалокат мерасад. Барои аз таъсири он раҳо ёфтан низ инсоният чораҳо андешидааст, ки моддаҳои подзаҳр яке аз онҳост. Таҳти мафҳуми нӯшдору мардум подзаҳр, нӯшокии зидди заҳри қотилро мефаҳманд.

**Нӯшгӣ** // **нӯшгӣ** ё гиёҳест, ки вежагии дафъи заҳро дорад. Шарбати аз он тайоршуда подзаҳр мешавад [14, 881]. Номин гиёҳ аз калимаи **нӯш**, **нӯшиданӣ** ва **гӣ**, яъне гиёҳи нӯшиданбоб бунёд ёфтааст. Чун ифодагари номи рустанӣ ба маънои гиёҳи нӯшиданӣ омадааст.

**Морҷӯба** ҳам гӯё дафъкунандаи заҳри мор ва дигар ҷонварони газандаи заҳрдор будааст [14, 702]. Он бо номҳои ҳалиюн, моргӣ низ маълум аст.

**Сатранг** – гиёҳе, ки соқаш то ба 1 метр баргҳои ба барги анҷир монанд ва гулҳои сафед дорад, беҳи он ба пайкари инсон монанд аст. Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» онро ба меҳргӣ, мардумгӣ айнӣ додаанд [15, 216]. Гиёҳе маълум будааст, ки бӯи мушк дорад ва ранги гули он ба нуқтаҳои пӯсти паланг монанд аст [15, 21]. Номин гиёҳ дар натиҷаи монанду қиёс намудани ранги гул ва нуқтаҳои пӯсти ҳайвони ваҳшию даррандаи **паланг** ба вуҷуд омадааст. Ду хусусияти ин гиёҳ номи онро ташкил додаанд:

**Палангмуш[к]**. Бинобар дар охири ҷузъи дуҷумла таркиби калима [**мушк**] бо ҳам омадани ду ҳамсадо ҳамсадои охир ба ҳодисаи фонетикии коҳиш дучор шуда, ё умуман ё хеле заиф талаффуз мешавад. Аз ин ҷост, ки мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳарфи «**к**»-ро ба қавсайн гирифтаанд. Дар номи чандин гиёҳ калимаи уштур истифода шудааст, ки Уштурпой ва Уштурғоз аз ҳамин ҷумлаанд. **Уштурпой** – гиёҳе, ки барги он ба кафи пойи шутур монанд аст. Вожаи мазкур аз номи ҳайвони азимҷуссаи боркаши даштӣ **уштур** ва калимаи ифодагари узви бадан **по** сохта шуда, ба пойи уштур монанд будани ин гиёҳро нишон медиҳад. Ин вожаи мураккаби дучузъа аз зоониму соматизм таркиб ёфта, калимаи мураккаби тобеъро ташкил дода, ба маънои мисли пойи уштур омадааст; **Уштурғоз** – гиёҳест монанди коҳу [14, 400]. Калимаи мавриди таҳлил номи ҳайвони азимҷуссаи боркаши даштӣ **уштур** ва **ғоз** як навъ алаф, ки ҳӯроки баъзе ҳайвонот мебошад, таркиб ёфта, ифодагари исми гиёҳ гаштааст. Ғоз номи дигари қоч ва санавбар низ мебошад. Бинобар ин вожаи **ғоз** дар тарки калимаи мазкур на исми паранда, балки номи гиёҳ аст.

Умуман, гиёҳвожаҳо чун ҷузъи таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар ҳаёти мардуми тоҷик саҳми муҳим доранд: 1. Бинобар он дар фарҳангҳо ва асарҳои махсуси гиёҳдавоӣ гиёҳшиносӣ ба шарҳу эзоҳи онҳо диққати махсус дода мешавад; 2. Гиёҳвожаҳои фарҳангҳо аз ҷиҳати дорогии маъноӣ ба якмаъно ва сермаъно; гунадор ва бегуна; асли ва маҷозӣ; аз ҷиҳати баромад аслии тоҷикӣ, арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, чинӣ ва аврупоӣ қудрат кардан мумкин аст; 3. Шарҳи аксари қудлати моддаҳои

луғатӣ бо далелу шайъҳои мушаххас аз ашъору асарҳо ва маъхазҳои адабиёти классики тоҷик ва таъкираҳои этимоднок асоснок карда шудаанд; 4. Шарҳи гиёҳномаҳо дар фарҳангҳо асосан хусусиятҳои онҳоро дуруст ифода карда тавонистааст ва шиносӣ бо онҳо омили рушди маънавии хонанда шуда метавонад; 5. Онҳо аз лиҳози сохтор сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мешаванд.

Гиёҳвожаҳо ҳам дар таркиби луғавии забон ва дар ҳаёти рӯзмараи мардум мақоми босазоро соҳиб буда, омӯзиши онҳо хеле ҷолибу зарурист.

#### **Пайнавишт:**

1. Берёзин Ф. М., Головин Б.Н. Общее языкознание. /Берёзин Ф. М., Головин Б.Н./ – М.:ВШ,1979.- 215 с.
2. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы./Брагинский И.С./ – М.: Наука, 1972. -672 с.
3. Гиёҳномаи Абумансури Муваффақ[Таҳияи матн, пешгуфтор, мулҳақот, луғот, тавзеҳот ва феҳрасти номҳо аз Ю. Нуралиев ва Ҷ.Додалишоев]. – Душанбе: Ирфон, 1980. -192 с.
4. Капранов В. А. «Луғати фурс» Асадии Туси и его место в таджикской [фарси] лексикографии./ Капранов В. А./– Душанбе: Дониш, 1964.- 213 с.
5. Капранов В. А., Ҳошимов Р. Ҳикмати асрҳо./ / Капранов В. А., Ҳошимов Р./– Душанбе:Ирфон,1975. -143 с.
6. Қосимова М. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва хусусиятҳои лексикографии он./ Қосимова М./ – Хучанд: Андеша, 2010.-98 с.
7. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик./ Қосимова М. Н./ – Душанбе, 2003.- 490 с.
8. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ./Маҷидов Ҳ./Қ.1. – Д., 2007.-265 с.
9. Нуралиев Ю. Медицина эпохи Авиценны. –Душанбе: Ирфон,1981.-190 с./ Нуралиев Ю.
10. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. / Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин/. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ 1. – Душанбе: Адиб,1987.
11. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот./Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин/. Ҷ.2.- Душанбе: Адиб,1988.
12. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Дониш, 1982. -315 с. /Рустамов Ш.
13. Саймиддинов Д. Вожашиносии форсии миёна./ Саймиддинов Д./ – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ, 2001. - 309 с.
- 14.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.:СЭ,1969.- 952 с
- 15.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ,1969.-952 с.
- 16.Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка./Шанский М.Н./– М.: Просвещение, 2006. -234 с.

#### **ФИТОНИМЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЛЕКСИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

В статье проводится анализ и исследование определенной группы слов, обозначающих названия растений, с учетом их лексических и структурных особенностей. Отмечается, что фитонимы составляют значительную часть лексики таджикского языка и при этом они обозначают определенные понятия социальной

жизни таджикского народа. Именно поэтому во многих словарях особое внимание уделяется данной группе слов и дается их соответствующая языковая и понятийная интерпретация. В данной статье также проводится лексическая, тематическая и структурная классификация фитонимов с учетом закономерности их образования.

**Ключевые слова:** язык, лексикология, семантика, структура, словари, фитоним, понятие, значение, заимствование, словообразование.

## **PHYTONIMS IN THE TAJIK LANGUAGE AND THEIR LEXICAL AND STRUCTURAL FEATURES**

The article analyzes a certain group of words denoting the names of plants, taking into account their lexical and structural features. It is noted that phytonymes make up a significant part of the Tajik language vocabulary and at the same time they denote certain concepts of the social life of the Tajik people. That is why many dictionaries pay special attention to this group of words and give their language features and conceptual interpretation. This article also provides a lexical, thematic and structural classification of phytonyms, taking into account the regularity of their formation.

**Key words:** language, lexicology, semantics, structure, dictionaries, phytonym, concept, meaning, borrowing, word formation.

**Сведения об авторе:** Шокиров Т. С. – доктори илми филология, профессори кафедраи забони тоҷикӣ ДДХБСТ, академики Академияи табиатшиносии Федератсияи Россия

## МУҲОФИЗОНИ АСИЛИ КОХИ МУҲТАШАМИ ТАМАДДУНИ БУЗУРГИ ОРИЁЙ

Ҳасанова.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров

Маълум аст, ки дар тӯли дурударози будубоши тоифаҳои эронитабор, ба хусус ниёғони тоҷикон аз аҳди салтанати Ҳахоманишиён то замони давлатдорӣ Сомониён дар рӯзгори сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва мафкуравии эшон таҳаввулу табаддули мухталиф ба вуқӯъ пайваст. Дар чунин даврони басо тӯлонӣ маҳз ба туфайли як силсила омилҳо ниёғони тоҷикон тавонистанд, ки иртиботи таъриху фарҳанги хешро дар замони давлатдорӣ хонадони мухталифи эронитаборон нигоҳ доранд. Аз байни чунин авомили гуногун метавон дуи онро алоҳида таъкид намуд, ки яке аз онҳо давом ёфтани андешаи сиёсии миллий ва дигаре идома пайдо кардани фарҳанги Аҷам маҳсуб мешавад. Агар омили нахустин боиси табдилёбии давлатдорӣ Сомониён ба сармашқи комилиёри ағлаби давлатҳои дигар гашта бошад, пас маҳз дар натиҷаи давомёбии омили дувум бо вуҷуди аз ҷониби ғосибони аҷнабие, чун юнониҳо, румиҳо, арабҳо борҳо ба ҳок яксон шудани обидаҳои муҳташами фарҳангӣ ва тамаддуни оламшумул онҳо эҳё гардиданд. Агарчи пас аз ҳуҷуми аъроб қавмҳои ориёитабор исломро пазируфта, забони онро низ чанд муддат муваққатан ҳамчун забони расмӣ қабул намуда, ба ин восита се рукни муҳимми тамаддун: дин, забон ва алифбои хешро тағйир доданд ва мусулмон гардиданд, вале бар ҳилофи мардуми кишварҳои дигар, мисли Миср, Бобул, Ошур, ки зери фишори аҷнабиён ҳувияти милливу маънавияшонро аз даст дода, араб гардиданд, ҳастии маънавии худ, асолати тамаддуни хешро аз тасаллуту тачовузи бегона ҳифз карданд.

Лозим ба тазаккур аст, ки гузаштагони дури халқи тоҷик пас аз футуҳоти аъроб забони барояшон бегонаро барои хондани Қуръон бо тезӣ ва хушҳолона қабул накарданд. Роҷеъ ба ин нукта ин ҷо овардани як навиштаи муаллифи «Таърихи Бухоро»-ро зарур медонем: «Қутайба ибни Муслим масҷиди ҷомеъ бино кард андар ҳисори Бухоро ба соли наваду чаҳор. Ва он мавзеъ бутхона (буд мар аҳли Бухороро. Фармуд,) то ҳар одина дар он ҷо ҷамъ шудандӣ, чунонки ҳар одина мунодӣ фармудӣ: «Ҳар кӣ ба намози одина ҳозир шавад, ду дирам бидиҳам». Ва мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан. Ва чун вақти рукӯъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ: *Бикунето, накунет*. Ва чун сачда хоистандӣ кардан, бонг кардӣ: *Нагунӣ нагунӣ*» [9, 97].

Аз корупешоҳангону аламбардорони тоҷикон пайдост, ки онҳо дар ҷаҳондорӣ таҷрибаи ғанӣ андӯхта, меҳвари сиёсат ва низоми давлатдорӣ онҳо дар заминаи ғурури миллий, адлу инсоф, ҷавонмардию одамият, некиву мардумнавозӣ бунёд ёфта буд. Дар ин хусус дар осори алоҳидаи бархе аз таърихшиносон омадааст, ки «асри X ва бахше аз садаи XI айёми пирӯзии рӯҳонияти Аҷам, замони нусрат ва сурури халлоқияти миллии қавмҳои ориёӣ маҳсуб мешавад. Дар ин даврони шукӯҳманд, ки даврони авҷи қудрат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон ба шумор меояд, дудмони



баландовозаи Сомониён бо доштани ғурури милли ва таассуби фарҳангиву маънавӣ кохи муҳташам ва муаззами тамаддуни бузурги хешро бунёд намуданд, ки бо гузашти ҳазору сад сол ҳамоно мучиби ҳайрат ва тафоҳури пасовандон аст» [1, 460].

Садаи Х-ро барҳақ «асри заррини фарҳанги эронӣ» хондаанд, зеро маҳз дар ин даврон осоре ба таъб расидаанд, ки пояи устувори забону адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ба шумор омада, аҳли адаби даврони баъдӣ, ки воқеан меъмориҳои сухан маҳсуб мешаванд, биноҳои дигари каломӣ бадеъро бар ҳамин асос бунёд ниҳодаанд. Дурусттар ин аст, ки осори эҷоднамудаи онҳо бино ҳам набуда, балки тазйину ороиши ҳамон кохи сухан аст, ки бунёди онро Фирдавсӣ барин абармардони сухан гузоштаанд. Ин аст, ки аз мутолиаи осори онҳо «... тарзи таҳрири ширинтар аз қанд ... ба ҳубӣ дидаву фаҳмида мешавад» [3, 534]. Гузаштагони мо «ин забонро ба мақоме расонидаанд, ки метавонад дақиқтарин маонӣ ва латифтарин эҳсосот ва амиқтарин афкорро ба фасеҳтарин вачҳ таъбир ва ба бадеътарин сурату қолаб баён кунад» [12, 397]. Дар ин ҷода забони осори тарҷумавии аҳди Сомониён мақоми хосса ва мавқеи шоистаеро ишғол менамояд, ки яке аз онҳо «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» аст. Асари мазкур дар радифи се осори мансури ин даврон чун «Муқаддимаи «Шоҳнома» -и Абумансурӣ, «Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ», «Ҳудуд-ул-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб» -и маҷҳулмуаллиф аз ҷумлаи қадимтарин насри форсии дарӣҳисобида шуда, муҳаққиқон забони онро «форсии дари соддаву латиф» [3, ҷ.1, 265], «бисёр салису соддаву шево» [7, 63], «беҳтарин сармояву гаронмоятарин ганҷина ... барои ҳифзу густариши забони форсӣ», «фарҳанги форсии бисёр ғаниву решадор дар кишварҳои форсизабон» [14, 601, 605], «аз ғанитарин мутуни форсии қадим аз ҳайси луғоту таркиботи форсӣ» [12, 634] ба шумор овардаанд, ки воқеан дуруст аст.

Таърихи ба порсӣ тарҷума гардидани китоби мазкур дар оғози он чунин омадааст: «Ва ин китоб тафсири бузург аст аз ривояти Муҳаммад ибни Ҷарир ат-Табарӣ, раҳмату-л-лоҳи алайҳи, тарҷума карда ба забони порсӣ ва дари роҳи рост. Ин китоб набишта ба забони тозӣ ва ба аснодҳои дароз буд. Ва биеварданд сӯйи амири саййиди Музаффар Абусолеҳ Мансур ибни Нӯҳ ибни Наср ибни Аҳмад ибни Исмоил, раҳмату-л-лоҳи алайҳим аҷмаъин. Пас душ(х)вор омад бар вай хондани ин китоб ва иборат кардани он ба забони тозӣ ва чунон хост, ки мар инро тарҷума кунад ба порсӣ. Пас, уламои Мовароуннаҳрро гирд кард ва ин аз эшон фатво кард, ки «раво бошад, ки мо ин китобро ба забони порсӣ гардонем». Гуфтанд: «Раво бошад хондан ва набиштани тафсири Қуръон ба порсӣ мар он касро, ки ӯ тозӣ надонад. Ва дигар он буд, к-ин забони порсӣ аз қадим боз донистанд аз рӯзгори Одам то рӯзгори Исмоил (а). Ҳама пайғомбарон ва мулкони замин ба порсӣ сухан гуфтандӣ...» [11, ҷ.1, 4].

Ба ин тарик, иддае беш аз бист нафар аз уламову фуқаҳои Мовароуннаҳр аз минтақаҳои Бухоро, Балх, Самарқанд, Испичоб, Фарғона ва монанди инҳо ба тарҷумаи тафсири мазкур пардохтанд.

Дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» теъдоди зиёди вожаҳо бо имлои забонҳои куҳан ё миёнаи эронӣсабт шудаанд, ки онҳо дар осори дигари ин давра ва асрҳои минбаъда ба назар намерасанд: **мазғ** (эр.б. mazga), **фурӯх** (>фурӯғ), **дек** (эр.б. daika),

**бучишк** (эр. м. winjic̣k): ... шамшери Абдуррахмон бар сари Алӣ, разийа-л-л-Лоҳу анҳу, омад ва ба устухони сар бигзашт ва ба **мазғи** сар бирасид. Ва он ҷо мазгите буд аз санг ва он ҷо намоз кард ва он ҷо нони **дек** пухтанд...

Баъзе калимаҳо мувофиқи талаффузи яке аз забонҳои миёнаи шимолӣ-ғарбии эронӣ, мисли портӣ ба кор рафтаанд. Чунончи, дар асар калимаи **хурӯс** дар чанд ҷой ба гунаи **хурӯҳсабт** гардидааст: Дар осмони чаҳорум мурғеро дидам сапедтар аз оч бар мисоли **хурӯҳе**... Ҷибрил, алайҳи-с-салом, гуфт: «Ин **хурӯҳе** сапед аст...» Ҷумла **хурӯҳони** замин овози ӯ бишнаванд.

Тавре ки маълум аст, s-и эронии қадим дар забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ ба h, вале дар шоҳаи ҷанубӣ-ғарбӣ ба s мегузарад: mas-meh, kas-keh, winas-winahxros-xroh-.

Дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» фақат дар як маврид шакли **хурӯс** истифода шудааст.

Дар ҳамон рӯзгори куҳан дар байни бархе аз муаллифони осори хаттӣ пиндоре ҳукмфармо буд, ки гӯё забони тоҷикӣ дар нахустасрҳои миёна ва даврони баъдӣ танҳо забони ривояти тарона ва қиссаву афсона будааст, вале фарзандони фарзонаи тоҷик, ки ҳисси баланди худшиносӣ доштанд, ин гуна пиндорро ботил шуморида, дар исботи он дар заминаи маводи забони модарии хеш силсилаи калони истилоҳе ба вучуд оварданд, ки он аз тавонманди ин забон дар баёни андешаҳои илмӣ дарак меод.

Абурайҳони Берунӣ дар осори худ «Ат-Тафҳим» ва «Китоб-ус-сайдана» бо ёрии пасвандҳои алоҳидаи калимасоз истилоҳоте, арзизгар, устурлобгар, лавҳгар, макргар, тадбиргар, тарина, ростина, боркада, сохт; муаллифи номаълуми «Ҳудуд-ул-олам» аносири луғавии боргоҳ (бандар), гузаргоҳ (гулӯгоҳ), обгир (кӯл), мурдоб (халиҷ), рӯдина, рӯдкадаро эҷод намуд, муаллифи «Шуморнома» ва «Ат-Тафҳим» ба ҷойи истилоҳҳои риёзии *ҷамъ*, *тарҳ*, *зарб*, *тақсим* истилоҳоти тоҷикии аз феъл сохташудаи *афзудан* (ҷамъ), *костан* (тарҳ), *задан* (зарб), *бахшидан* (тақсим)-ро ба кор бурдаанд [10, 100, 161].

Ҳеҷҷойи шубҳа нест, ки иддае аз чунин истилоҳу муштақот маҳсули андешаи ҳуди муаллифони осори тазаккурёфта маҳсуб мешавад.

Соҳиби «Ал-абния ан-ҳақоик-ул-адвия» дар заминаи баъзе қолабҳои истилоҳсозӣ (мисли исм+асоси замони ҳозираи феъл) дастаи калони истилохро эҷод намуда, ба ин восита сермаҳсулии чунин қолабҳоро дар забони ниёғони хеш собит сохтаанд.

Албатта, кулли муаллифони осори илмии аҳди Сомониён дар корбурду эҷоди истилоҳу муштақот муносибати ягона надоштанд, яъне агар иддае аз эшон, мисли «Шуморнома» истилоҳоти арабиро танҳо ба воситаи калимаҳои тоҷикӣ шарҳ дода, дар андешаи бунёд истилоҳоти илмии форсӣ набошанд, пас соҳибони осори дигар баробари ба таври дақиқ шарҳдиҳии истилоҳоти арабӣ бо вожаҳои тоҷикӣ боз ҳамчанди порсӣ-тоҷикии онҳоро гузошта, ҳатто гоҳе дар ифодаи мафҳуми баъзе илмҳо, мисли риёзӣ аз истилоҳи форсӣ истифода мекунад. Чунин ҳам мешуд, ки баъзе аҳли илми он рӯзгор, амсоли Абурайҳони Берунӣ бархе аз истилоҳоти риёзии суштбунёди арабии он рӯзгорро мазаммат мекарданд ва бемаънӣ мешумориданд [10, 163, 171].

Худшиносии ниёғони мо дар даврони салтанати Сомониён ба дараҷае буд, ки онҳо андешаҳои илмӣ хешро ҳатто дар қолаби назм ифода мекарданд. Далели борики чунин иддао асаре мавсум ба «Донишнома» аст, ки ба илми тиб бахшида шуда, аз тарафи Ҳаким Майсарӣ таълиф гардидааст. Худи муаллифи асар дар як маврид авло будани баёни андешаҳои ӯро ба забони дарӣ таъкид мекунад:

Бигӯям тозӣ, арна порсӣ нағз  
Зи ҳар дар ман бигӯям мояву мағз.  
Ва пас гуфтам: «Замини мост Эрон,  
Ки беш аз мардумонаш порсидон.  
В-агар тозӣ кунам, некӯ набошад,  
Ки ҳар касро аз ӯ нерӯ набошад.  
Дарӣ гӯям-ш, то ҳар кас бидонад  
Ва ҳар кас бар забонаш барбиронад.  
Кунун пири хирадмандаш бихонад,  
Ҳама роҳи пизишкӣ з-ӯ бидонад.» [7, 5].

Лозим ба тазаккур аст, ки дар «Донишнома» хонанда дар радифи истилоҳоти бегонаи ба забони ниёгон роҳёфта, инчунин дастаи калони донишвожаҳои мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки решаи сирф эронӣ дошта, бархе аз онҳо то имрӯз дар забони тоҷикӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои он дар гардиш қарор доранд.

Ба ин тариқ, муаллифони осори хаттии замони Сомониён ҳамвора кӯшиш бар он доштанд, ки забони модарияшон аз осеби даврон бегазанд монад, ба буни дарахти азамати забони порсии дарӣ газанде нарасад, он ба боди фаромӯшӣ наравад, он рӯз ба рӯз иқтидори нав ба нав пайдо намояд. Маҳз чунин иқдоми дурандешонаи ҳамин фарзандони фарзонаи миллат буд, ки забони тоҷикӣ дар даврони баъдии вучуди худ на танҳо рушди бештару тавсеа пайдо кард, балки яке аз забонҳои тавоноии ҷаҳон дар инкишофи таркиби луғавии гурӯҳи калони забонҳои дунё мусоидат намуд. Ин аст, ки он на фақат дар худшиносии тоҷикон, балки дар худшиносони эшон нақша борики гузошт.

#### Адабиёти истифодашуда:

1. Абдуллоев С. Амирони Сомонӣ./Абдуллоев С./ – М.: Шуъбаи ҷаҳоруми нашриёти ҳарбӣ. 1999, 460 с.
2. Баҳор, М. Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ»./Баҳор, М.// Ёдномаи Табарӣ. –Техрон. 1369. -С. 531-545.
3. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ./ / Баҳор, М. Ҷилдҳои аввал ва дувум. Чопи дувум.–Техрон: Интишороти Заввор, 1386.
4. Берунӣ, Абурайҳон. Китоб-ут-тафҳим ли авоил синоат-ут-танҷим. Бо таҷдиди назар ва таълиқоту муқаддимаи тозаи Ҷалолиддини Ҳумой. /Берунӣ, Абурайҳон/. Техрон, 1362 (ба ҳуруфи арабӣ).
1. Деҳхудо, А. Луғатнома./Деҳхудо, А./Ҷилди 1. –Техрон. 1337; ҷилди 5. Техрон. 1373.
2. Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Ҷилди 1. – Техрон: Созмони китобҳои ҷайбӣ, 1345./ Карими Кишоварз.
3. Майсарӣ, Ҳаким. Донишнома. Таҳия ва баргардон ба алифбои кириллӣ Юсуфов А. – Техрон, 1366./ Майсарӣ, Ҳаким.

4. Мухаққиқ, Маҳдӣ. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» // Ёдномаи Табарӣ. Техрон. 1369. – С. 735-753./ Мухаққиқ, Маҳдӣ.
9. Наршахӣ, Абубакр. Таърихи Бухоро. – Душанбе: Пайванд, 2012, с.97./ Наршахӣ, Абубакр.
10. Султон, М.Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ. / Султон, М.Ҳ./ – Душанбе: Дониш, 2008, 100 с.
11. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Н.Ю. Салимов ва дигарон. Ҷилдҳои 1 ва 2. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2007.
12. Ҳокимӣ, Исмоил. Баррасии адабии «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» / Ҳокимӣ, Исмоил.// Ёдномаи Табарӣ. Техрон. 1369. – С.631-643./
13. Ҳудуд-ул-олам. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор Абдучамол Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014. 587с.
14. Ҷувайнӣ, А. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ва таъсири он дар ҳифзу густариши забони форсӣ./ Ҷувайнӣ, А.// Ёдномаи Табарӣ. – Техрон. 1369. -С.601-608./

### **ХРАНИТЕЛИ КЛАДЕЗИ ВЕЛИКОЙ АРИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

В статье речь идет о вкладе ученых и мыслителей раннего средневековья в сохранении и развитии культурных и национальных ценностей иранских народов, в том числе таджиков. Отмечается, что ведущие ученые и представители таджикской классической литературы и науки внесли значимый вклад в сохранении и развитии национальной культуры и науки раннего средневековья. К числу этих ученых можно отнести Абумансури, автора безымянной книги «Худуд-ул-олам», Мухаммад ибни Джарир ат-Табари, Абурайхон Беруни и многих других их современников. Следует отметить, что труды этих ученых и других их современников на таджикском и арабском языках стали кладезью мировой науки и цивилизации.

**Ключевые слова:** культура, таджикский язык, мыслители, литература, наука, ценности, цивилизация, классический период.

### **TREASURERS OF THE HERITAGE OF GREAT ARYAN CIVILIZATION**

The article deals with the contribution of scientists and scholars of the early Middle Ages in preserving and developing the cultural and national values of the Iranian peoples, including Tajiks. It is noted that the leading scientists and representatives of the Tajik classical literature and science made a significant contribution to the preservation and development of the national culture and science of the early Middle Ages. Among these scholars are Abumansuri, the author of the nameless book "Hudud-ul-olam", Muhammad ibni Jarir at-Tabari, Aburayhon Beruni and many other contemporaries. It should be noted that the works of these scientists in Tajik and Arabic have become a storehouse of world science and civilization.

**Key words:** culture, Tajik language, thinkers, literature, science, values, civilization, classical period.

**Сведения об авторе:** Ҳасанов Абдучамол – доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири кафедраи забони тоҷикӣи ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров.

## ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ АШЪОРИ АБУЛФАРАЧИ РУНӢ

И.Икромов, Р.Зоиров

Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав

Доир ба пайдоиши сабки ироқӣ дар адабиётшиносии тоҷик ақидаи ягона вучуд надорад. Як гурӯҳ таҳқиқотчиён манбаи пайдоиш ва ташаккули сабки мазкурро дар Ироқи Аҷам [13, 95], гурӯҳи дуюм дар доираҳои адабии Ғазнин ва Лоҳур [1, 18; 58-70; 204-205] дидаанд ва ниҳоят гурӯҳи сеюм бошад, онро ба мактаби адабии Исфаҳон [5, 246-247] вобаста медонанд.

Адабиётшиносии маъруфи тоҷик Расул Ҳодизода дар яке аз мақолаҳояш [14, 147–158] аз суннат ва анъанаҳои қадимаю ниҳоят бой доштани адабиёти форсизабони Ҳиндустон қабл аз Муҳаммад Иқбол иҷмолан сухан ронда, доир ба ин масъалаи баҳснок нуктаи таммат мегузорад. Ӯ ба таври ҳаққонӣ таъкид ва хотиррасон менамояд, ки “Мо хуб медонем, ки гузаштагони Муҳаммад Иқбол дар ривочи адабиёти форсӣ нақши бузург гузошта буданд. Доираи назми форсиро, ки дар қарни XI-XII дар Лоҳур равнақу ривоч дошт, ба хотир биёрем. Эҷодиёти Масъуди Саъди Салмон, Усмон Мухтории Ғазнавӣ, Абулфараҳи Рунӣ, Алӣ ибни Усмони Ҳучвирӣ ба ҷараёни тараққиёти назми форсӣ нақши носутурдани гузошта буд. Асоси заминаҳои сабки нави назми форсӣ, ки дертар ба номи сабки ироқӣ машҳур гашт, на дар Ироқи аҷаму араб, балки дар ҳамин доираи адабии Лоҳур гузашта шуда буд” [14, 148].

Дар воқеъ нишонаҳои нахустини сабки ироқӣҳанӯз дар нимаи дуюми асри XI дар шимоли Ҳиндустон, алаҳусус, дар доираи адабии Лоҳур ба вучуд омада, тавассути осори Абулфараҳи Рунӣ ба Хуросон ва Ироқи Аҷам паҳн шудааст ва он бо эҷодиёти Анварии Абевардӣ (ваф. 1187) дар адабиёти форсу тоҷик тасдиқ гардидааст. Олими имрӯзаи Эрон Фазлуллоҳи Сафо дар “Сабкҳои адабӣ ва осори баргузидаи шеърӣ” ном асари худ доир ба сабкҳои хуросонӣ, ироқӣ ва ҳиндӣ баҳс намуда, чунин навиштааст: “Нахустин шоире, ки сабки қадимро (сабки хуросониро – И.И.) тағйир дод, Абулфараҳи Рунист. Абулфараҳи Рунӣ нахустин касест, ки баъзе калимоти арабӣ ва илмиро, ки дар сабки туркистонӣ собиқа надошт, дар шеър дохил кард” [12, 20].

Дар ҳақиқат Абулфараҳи Рунӣ аз байни шоирони асрҳои XI-XII-и Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндустон нахустин адибест, ки бо қасидаҳои худ дар сабки содаи хуросонӣ ё ин ки туркистонӣ аввалин тағйирот ва дигаргуниҳои ҷиддӣ дохил карда, заминаҳои асосии пайдоиши сабки нави шеърӣ – услуби ироқиро гузоштааст ва эҷодиёташ ҳамчун ҳалқа барои табдили услуб ва шакли мундариҷаи адабиёти гузашта аз сабки хуросонӣ ба ироқӣ нақши муайяне бозидааст.

Бояд қайд кард, ки нахустин нишонаҳои барҷастаи сабки ироқӣ маҳз дар эҷодиёти ин адиб дида мешавад. Мураккаббаёнӣ, тозагии шеваи баён, печ дар печии сухан, бо рамзу киноя, талмех, истиораҳои пӯшида, ташбеҳҳои мураккаб, бо терминҳои илмӣ ва амсоли инҳо ифода намудани мақсад асоси қасида ва ҷитъаҳои мадҳии Абулфараҳи Руниро ташкил медиҳанд.

Абулфараҷ бо мақсади дар назди мамдӯҳон нишон додани маҳорати шоирӣ ва мартабаи донишмандии худ дар қасида ва қитъаҳояш аз дониши васеъ ва доманадор доштани хеш истифода бурда, калимаҳои архаистии форсӣ-тоҷикӣ, истилоҳоти илмҳои фалсафа, нучум, ҳикмат, тиб, риёзиёт, фикҳ, илоҳиёт, калима, ибораҳои таркибҳои мушқилфаҳми забони арабиро, ки пештар дар адабиёти классикии форсу тоҷик хеле камистеъмол буданд, нахустин маротиба вориди назм кардааст.

Дар натиҷа ӯ каломи ашъорашро душворфаҳм ва рангин гардонид, хонандаи оддӣ аз дарк намудани маъниҳои нозуки он оқизӣ мекашад ва ҳатто ин таъсирро дар ташбиби қасидаҳои алоҳидаи ӯ низ равшан дидан мумкин аст.

Мо барои шарҳи ин матлаб тағаззули зеринро аз назар мегузаронем:

Омад аз хут барниҳода сақал,

Пешвои ситорагон ба ҳамал.

Пурлатоиф намуда арзи ҳаво,

Дар тароиф гирифта тӯли ҷабал.

Карда бар обу боду хок табо,

Оташи ӯҳазоргуна амал.

Рӯзу шабро ба мистари инсоф,

Устуво дода чун хати ҷадвал.

Зуд бинӣ, ки кунун зи ашбаҳи рӯз,

Адҳами ноби шаб шуда арҷал.

Нофаҳои тибат кушода сабо,

Равзаҳои биҳишт зода талал.

Боқлиҳо шукуфа оварда,

Рост чу чашми аъвару аҳвал

Лолаву гул кафида рӯй ба рӯй,

Чун симокини Ромеҳу Аъзал [2, 131].

Шеърӣ мазкур ташбиби як қасидаи мадҳии Абулфараҷи Рунист, ки дар он манзараҳои рангоранги рӯзҳои аввали фасли баҳор васф шуда, мақсаду мароми адиб бештар бо ёрии истилоҳоти илмҳои риёзӣ (геометрӣ) ва калимаҳои мушқилфаҳми арабӣ монанди: хут, сақал, ҳамал, ҷабал, мистар, ашҳаб, адҳам, арҷал, талал, аъвар, аҳвал, аъзал ва ғайраҳо ифода гардидааст, ки аксарияти ин калима ва терминҳоро бе истифодаи луғат фаҳмидан мумкин нест.

Бояд гуфт, ки чунин шеърҳои душворфаҳм дар осори адабии шоир хеле бисёранд ва онҳо дар навбати худ аз хонанда ва таҳқиқотчиёни эҷодиёти вай дониши мукаммалу ҳаматарафа доштанро талаб менамоянд.

Ба замми ин, дар қасидаву қитъаҳои Абулфараҷ ишораҳо ба ҳадису оятҳои “Қуръон”, мурочиат намудан ба ривоятҳо, қиссаву сужетҳои адабиёти динии араб, афсонаҳои динӣ, халқӣ, қаҳрамонҳои мифологӣ, динӣ, таърихӣ гузашта ва овардани иқтибосҳо аз онҳо зиёд дучор меоянд.

Дар ашъори вай санъатҳои гуногуни маънавӣ ва лафзӣ аз қабилӣ ташбеҳ, истиора, киноя, маҷоз, талмех, тавсиф, таҷнис, тазоду муқобила ва як қатор санъатҳои бадеии дигар фаровон истифода бурда шудааст.

Вале Абулфараҷ, мисли Қатрони Табрезӣ ва баъзе адибони дигари таърихи адабиётамон, ки дар эҷодиёти онҳо санъатҳои лафзӣ мақоми асосӣ доранд, шоири шаклпараст набуд ва ҳеҷ гоҳ мазмунро қурбони шакл накардааст. Бояд гуфт, ки вай бештар диққати асосиро дар осори адабиаш ба санъатҳои маънавӣ додааст. Мо дар ин ҷо муҳимтарин санъатҳои бадеии ашъори шоирро аз назар мегузаронем:

Ташбеҳ. Яке аз дӯстдоштатарин ва серистеъмолтарин воситаҳои тасвири бадеӣ дар ашъори лирикии Абулфараҷ, санъати ташбеҳ мебошад.

Ӯ дар тамоми соҳаҳои назмаш дар баробари истифодаи ташбеҳҳои маъмули анъанавӣ як қатор ташбеҳоти бикру тоза ва нодиреро ба кор бурдааст, ки онҳо дар осори пешгузаштагони вай, ки мо қисме аз онҳоро ҳангоми муқоиса аз назар гузаронидем, дида намешаванд.

Мо барои тасдиқи ин ақидаи худ ба мисолҳо муроҷиат менамоем.

Дар байти зерин дили инсон ба дарё ва худи ӯ ба гавҳари зери он ташбеҳ дода шудааст:

Дарё, кӣ дид ҳаргиз, гавҳар макони ӯ,

Инак дили ту дарё, инак ту гавҳарӣ [2, 143].

Инчунин дар мисоли боло ба ғайр аз ташбеҳи пӯшида санъати таносуб низ мавҷуд аст.

Калимаҳои дарё, гавҳар, инсон ва дил бо ҳам алоқаи ҷудонашаванда дошта, гавҳар ба дарё ва дил ба инсон мансубият доранд.

Мисоли дигар:

Чун дидаи ман ба сӯи ҷонон нигарад,

Тарсон нигарад зи халқу пинҳон нигарад.

Чашми сари ман дар ту бад-он сон нигарад,

Чун дидаи мурда, к-аз паси ҷон нигарад [2, 163].

Маълум аст, ки дар замони зиндагии шоир монанди дигар давраҳои ҳаёти тоинқилобии халқи тоҷик ишқи озод вучуд надошт, дилдодагон бо ҳам рӯйрост вохӯрда наметавонистанд. Ошиқу маъшук, ҳамеша дар фироқи дидани якдигар буданд. Зеро ба ин шариат ва рӯҳонӣ ислом имконият намедоданд. Аз ин рӯ, дар рубоии боло Абулфараҷ дидаи ошиқи тарсону ранҷур ва бечораро ба ҳолати ҷонбарории одами дар дами марг буда ва чашми аз қафои ҷон нигаранда ташбеҳ мекунад.

Дар баъзе рубоҳои дигари Абулфараҷи Рунӣ ишқи поки инсонӣ дар мустаҳкамӣ ва устуворӣ ба оҳан, сӯзу гудози вай, ба “занги оҳанро хӯранда” [2, 162], бераҳмӣ ва бепарвоии маҳбуба ба ҳолати беғамӣ ва хушҳолии золимон, беқарорӣ ва бедорхобии ошиқ бошад ба “дидаи мазлумон” [2, 166] монанд карда мешавад.

Ташбеҳҳои ин рубоӣҳо низ конкрет, бикру тоза ва ҳаётӣ буда, дар тарғиби афкори баланди иҷтимоӣ ва мақсаду мароми адиб нақши асосӣ бозидаанд.

Бояд қайд кард, ки дар осори Абулфараҷи Рунӣ хусусан дар қасидаҳои мадҳӣ ӯ дар баробари ташбеҳоти конкрету хуби ҳаётӣ инчунин ташбеҳҳои бешумори дур аз зеҳн ва ғайрибоварибахш бисёранд.

Чунончи, дар байти поён гардонидани фалаки фазл аз тарафи мамдӯх ба бодресаи дуки чархи ресмонресӣ ташбеҳ карда мешавад:

Фалаки фазлро ту гардонӣ,  
Дукро бодресаи афлок.[2, 86]

Ӯ дар ҷои дигар аҳду паймони мамдӯҳи худро аз рӯзҳои нахустин дар ростӣ ва устуворӣ ба ҳарфи аввалини абҷад-алиф ташбеҳ медиҳад:

Аз ҳарфҳои абҷади ақдаш ба ростӣ,  
Монандатар ба ҳарфи нахустини абҷад аст.[2, 39]

Калимаи “абҷад” дар байти мазкур таҷниси том буда, дар мисраи аввал ба маънои алифбо ва дар мисраи сонӣ ба маънои “ҳисоби абҷад” омадааст.

Шоир дар байти зерин ризои мамдӯҳашро ба чашмаи Хизр (оби ҳаёт) ва ҳашми ӯро ба шиддати тафсонии оташкадаи Барзин монанд намудааст:

Олам зи ризоу саҳаташ пеши дилу чашм,  
Гаҳ чашмаи Хизр орад, гаҳ кураи Барзин. [2, 186]

Дигар:

Биҳишти мулки ҷаҳонро зи теги нусрати шоҳ,  
Сиротвор пули мушкин аст пеш андар.[2, 81]

Дар мисоли боло қудрат ва тавоноии шамшери мамдӯх ба пӯли сироти афсонавӣ, ки назар ба ривоятҳои динӣ он аз му борик ва аз теғҳам бурротар будааст, ташбеҳ карда шудааст.

Абулфараҷҳангоми васфи филҳои ҷангии султон ташбеҳҳои зеринро ба кор мебарад:

Ба пушт арши Сулаймон, ба сина ҳайкали дев,  
Ба гӯш қолаби сарсару ба чашму рӯ сони нор.[2, 61]

Дар байти мазкур гуфта мешавад, ки пушту паҳлуи филҳо аз рӯи паҳнӣ ва бузургӣ ба тахти Сулаймон, синаҳояшон аз ҷиҳати васеғӣ ба ҳайкали дев, гӯш ва ҳолати гӯш ҷонбинии онҳо ба вазидани шамоли тезу тунди боди сарсар ва чашму рӯяшон аз дурахшандагӣ ба кураи оташ монанд аст.

Истиора. Ин санъат дар девони Абулфараҷи Рунӣ баъди ташбеҳ хеле серистеъмол буда, барои ихчаму мӯъҷаз ва образнок баромадани мазмуну мундариҷаи ашъори ӯ ва ифодаи фикрҳои шикоятиву адолатхоҳии адиб хизмат кардааст:

Об дар ҷӯи адл гашт гулоб,  
Нӯш дар коми зулм шуд афъюн.[2, 116]

Андар паноҳи адли ту акнун дар ин диёр,  
Бар гург маҳрамӣ бувад андар шубониё.[2, 9]

Чун бастани гуфтор биёмӯхт маро,  
Бар тахтаи ишқ, карду бифрӯхт маро.[2, 160]

Дар байтҳои якум ва дуҷуми мисраҳои боло ибораҳои “ҷӯи адл”, “коми зулм”, “паноҳи адл” ва ба ҳамин монанд дар як қатор шеърҳои дигари шоир: “пойи зулм”,



“тири зулм”, “дасти зулм” ва амсоли инҳо истиораҳои киноявӣ мебошанд. Абулфараҷ бо ёрии онҳо аз як тараф, моро аз зулму золимӣ дар замонаш пардапӯшона воқиф созад, аз тарафи дигар ӯ ба идеализатсияи ҳукмронии давраи худ пардохта, онҳоро чун ҳомӣ ва пушту паноҳи халқи меҳнатӣ ба адлу дод ва ободии кишвар даъват намудааст.

Ғайр аз ин, “калимаҳои гург” ва “шубон” дар мисоли дуҷум низ истиораҳои маҷозӣ буда, “шубон” ба ҷои ҳукмронии нав ва таъингардидаи Ҳиндустон шоҳзода Сайфуддавла Маҳмуд “гург”, яъне мамдӯҳи қасида, ба ҷои истисморкунандагони халқ, ки то ин дам хуни мардуми Ҳиндро чун даррандагони ваҳшӣ мемакиданд, омадааст.

Байти мисоли сеюм ишқист. Дар он ибора ва калимаҳои “тахтаи ишқ” ва “бифрӯхт” истиораҳои киноявӣҳастанд. Шоир бо ин гуфтанист, ки маҳбуба дар роҳи ишқ манро аз по афтонду хиёнат кард.

**Талмеҳ.** Абулфараҷи Рунӣ барои рангорангии ашъораш ва офаридани мазмуну образҳои нави шеърӣ аз санъати талмеҳ низ васеъ истифода бурдааст. Бояд қайд кард, ки ин санъати бадеӣ асосан дар қасидаву қитъаҳои мадҳӣ ва динии вай зиёдтар дучор меояд.

Талмеҳҳои Абулфараҷ аҳамияти калони таълимӣ ва тарбияӣ доранд. Онҳо савияи дониш ва тасаввуроти моро дар бораи нақлу ривоятҳои қадим, афсонаҳои динӣ ва халқӣ, қаҳрамони мифологӣ ва таърихии гузашта васеъ ва зиёд мекунанд.

Баҳрест, ки мавҷи сипоҳаш гард барангехт,

Аз қалъаи Рудобаву аз лашкари Ҷайпол [2, 98].

Дар мисраи дуҷуми ин байт шоир ривояти асотирии қалъаи Рудоба ва муборизаи ватандӯстонаи як гурӯҳҳиндувонро бо сардории Ҷойпол ном раҷ, ки ба муқобили Сабуктегин ва писари ӯ Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (998-1030) бурдаанд, талмеҳ кардааст.

Абулфараҷхангоми васфи шуҷоати сипоҳиёни шоҳ ба образи марказии “Шоҳнома”-и Рустам ва ривояти Орашу маҳорати тирандозии ӯ ишора намудааст:

Ҳама рустамкамону ораштир,

Ҳама оҳусавору шершикор.[2, 72]

Дар мисраи дуҷуми байти дигар ба афсонаи ҳазрати Сулаймон ва ўро бо рони малах меҳмон намудани мўрча ишора рафтааст:

Ҳадиси санои ману ҳазратат,

Чу рони малах дону чун хони Ҷам.[2, 202]

Дар байтҳои зерин шоир ривояти мўъҷизавии асои пайғамбар Мўсои Калимро хотиррасон менамояд:

Бо ҷанги шери араб Наҷмиддину садри ҷаҳон,

Чу шоҳи мўъҷиза ҳам аждаҳову ҳам хашаб аст. [2, 32]

Ҳар асое на аждаҳо гардад,

Ҳар гиёҳе на кимиё бошад.[2, 58]

Фурӯ хўрад ҳашароти замона найзаи ӯ,

Чунонки ҷодуи ҷодувон асои Калим.[2, 107]

Назар ба ин ривоят асои Мӯсои Калим дар мавридҳои зарурӣ гӯё ба аждаҳо табдил ёфта, душманони он ҳазратро несту нобуд мекардааст.

Дар байтҳои якум ва сеюми мисолҳои боло ба ғайр аз талмех ташбеҳи равшан низ ҷой дорад. Дар ҳар ду мисол ҳам найзаи сипаҳсолор ба асои Мӯсои Калим ташбеҳ дода шудааст.

Дар хитобаш, ки рифқ мазҳаби ўст,  
Дари посух зананд изоми рамим.[2, 110]

Ин байт ишораест ба мӯъҷизаи пайғамбар Исо ва дигар дӯстони оллоҳ, ки онҳо ба ғӯристон рафта, аз устухонҳои одамони мурда ҷавоб мешунидаанд.

Мисолҳои дигар:

Хезу ҳаме деҳ, ки гоҳи ҳамлаи сарсар,  
Ҳилла ҷуз ин нест хайзарони навонро.[2, 4]

Бахташ мизочи Ҳотаму Ҷам дорад,  
Дунёву динаш зери нигин бошад.[2, 57]

Дар мисоли якум афсонаи динии боди сарсар ва дар мисоли дуюм ривояти ангуштарини ҳазрати Сулаймон, ки гӯё ӯ бо ёрии он тамоми мавҷудоти оламро ба зери тасарруфи худ дароварда буд, талмех шудаанд.

Тавсиф дар тамоми соҳаҳои назми Абулфараҳи Рунӣ серистеъмол буда, барои рашан ва барҷаста намудани ҳолат ва хислатҳои асосии предметҳои тасвир нақши калон бозидааст.

Масалан:

Шираи лутфат чашад гӯйҳаме занбӯри Ғур  
Сунбули хулқат чарад гӯйҳаме оҳуи Чин. [2, 119]

Шоир дар ин байт ду санъати бадеӣ: тавсиф ва ташбеҳи равшанро кор фармудааст.

Ибораҳои “шираи лутф”, “занбӯри Ғур”, “сунбули хулқ” ва “оҳуи Чин” тавсифанд. Хушғуфтории мамдӯҳ дар мисраи аввал ба ширинии асали вилояти Ғур ва хулқу атвори ӯ ба мушки нофаи Чин ташбеҳ карда шудаанд.

Абулфараҳҷангоми таърифи аспӣ мамдӯҳ тавсифҳои зеринро истифода менамоянд:

Эй бодҳаво, эй Бурроқҷисм,  
Эй қосиди Рум, расули Чин. [2, 117]

Дар байти дигар боз рафтани “арӯси неъмат”, ба “маҳри хеш”, ба адам, яъне ба нестӣ бо сабаби “инин” будани “домоди шукр” низ аз намунаҳои беҳтарини тавсифҳои ашъори шоиранд:

Арӯси неъматӣ ӯ бозмеравад ба адам,  
Ба маҳри хеш, ки домоди шукр инин аст.[2, 200]

Ё ки:

Эдун чу боди нарм гурозон шавад бар об,  
Гӯй, ки об ҷавҳари сарҳи мамаррад аст.[2, 39]

Дар мисоли боло се санъати шеърӣ: тавсиф, ташбеҳи равшан ва талмех мавҷуд аст. Калима ва ибораҳои “боди нарм”, “гурозон”, “ҷавҳари сарҳи мамаррад” тавсиф

буда, покизагӣ ва софии оби чӯй ҳангоми вазидани боди нарми форам ба дурахшони қасри бошукӯҳ ташбеҳ карда шудааст.

Мисраи дуҷумла байт дар айни замон ишораест ба қасри сохтаи пайғамбар Сулаймон аз достони “Сулаймон ва Билқис”, ки зикраш дар китоби “Қуръон” рафтааст.

Чунин таъбири тавсифҳои дигари бадеии зебову латиф ва ширину тоза дар девони Абулфараҳи Рунӣ кам нестанд.

Муболиға. Абулфараҳҳангоми мадҳу ситоиши мамдӯҳони худ муболиға ва навъҳои гуногуни онро зиёд ба қор мебарад.

Масалан:

Гар дар суҳан ояд, шунаво гардад лошак,  
Гӯш аз луғат хоҳири ӯҷазри асамо. [2, 11]

Таъсири суҳани мамдӯҳи ман, мегӯяд Абулфараҳ дар байти якум, ба дараҷаест, ки ҳангоми суҳанронии ӯҳатто қари модарзод ҳам шунаво мегардад.

Дар мисоли дуҷумла камони мамдӯҳ предмети тасвир қарор гирифтааст. Дар он гуфта мешавад, ки ҳар гоҳ ки мардум ба сӯи моҳ назар меафкананд, онҳо гумон мекунанд, ки вай гӯё бо ишораи шамшерӣ бурро ва тези шоҳ ду нима карда шудааст, ки яке аз он пораҳо дар осмон (ҳилол) ва дигаре дар замин (камони мамдӯҳ) аст.

Дар байти дуҷумла ба ғайр аз муболиға ташбеҳи пӯшида низ ҳаст. Шоир ҳамин камони мамдӯхро ба моҳи нопурра ташбеҳ кардааст. Дар ҳар ду мисоли боло Абулфараҳ ба дараҷаи олии муболиға ғулувв роҳ додааст. Мисоли дигар:

Кушода чашм ба дидори ӯ шухуру санин,  
Ниҳода гӯш ба гуфтори ӯқазову қадар ...  
Ва гар фазои табъаш ба кӯҳ баршумаранд,  
Сабук зи ҳосияташ кӯхро барояд пар.  
Латифаҳои арзро зи баҳри хешии чинс,  
Ҳама ба чарх барад ҳимматаш гирифта ба пар.[2, 80]

Қудрати мамдӯҳи шоир ба дараҷаест, ки гӯё солҳову моҳҳо ба дидори ӯ чашм кушода, қазову қадар ба гуфтори вай гӯш ниҳодаанд. Агар ҳислатҳои неки ҳилми мамдӯҳ ба бод баргузарад, ба бод лангар мебахшидааст. Агар фазилатҳои табъи ӯ ба кӯҳ шумурда шавад, аз ҳосияти сабуки он кӯҳ пар пайдо мекунад. Мамдӯҳ чунон қодир аст, ки бо ҳиммати худ арзҳои латифро ба пар гирифта, ба чарх мерасонад.

Шеърӣ боло яке аз намунаҳои барҷастаи санъатҳои муболиға (ғулувв) ва ташбеҳи шартӣ мебошад.

Абулфараҳи Рунӣ дар осори адабии худ ба ғайр аз санъатҳои номбурда як қатор воситаҳои дигари тасвири бадеиро ҳам фаровон қор фармудааст, ки мо ин ҷо аз зикри ҳамаи онҳо худдорӣ менамоем. Зеро аз намунаҳои ашъорӣ дар боло овардашуда низ дар шеърӣ шоирӣ истеъдоду маҳорати комил доштани Абулфараҳи Рунӣ ошкоро маълум мегардад.

### Пайнавишт:

1. Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XI ва аввали асри XII/ А.Абдуллоев / –Душанбе: Дониш, 1986. -262 саҳ.
2. Абулфараҷи Рунӣ. Девон. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Маҳмуд Маҳдунӣ Домғонӣ/ Абулфараҷи Рунӣ/. –Техрон, 1347. -447 саҳ.
3. Айнӣ С. Кулӣёт, ҷ. 11, китоби дуюм. / С. Айнӣ /–Душанбе: Ирфон, 1964. -436 саҳ.
4. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. / Ю.Бобоев /–Душанбе: Дониш, 1974.
5. Ворожейкина З.И. Иракский стиль: идейно – эстетическое содержание // Актуальные проблемы иранской филологии./ З.И. Ворожейкина / –Душанбе: Дониш, 1985.-С.242-247
6. Маликушшуаро Баҳор. Таърихи татаввурӣ шеърӣ форсӣ. / М. Баҳор./–Техрон, 1334.-С.112
7. Муллоаҳмадов М. Об истоках формирования и развития направления «бозгашт» // Актуальные проблемы иранской филологии/ М.Муллоаҳмадов / –Душанбе: Дониш, 1985. -297-302
8. Муҳаммад Ҷаъфарӣ Маҳҷуб. Сабки хуросонӣ дар шеърӣ форсӣ/ Муҳаммад Ҷаъфарӣ Маҳҷуб./ –Техрон, 1345. -750 саҳ.
9. Османов М.Н. Стиль персидско – таджикской поэзии IX-X вв./ М.Н. Османов / – М., Наука, 1974. -267саҳ.
10. Пурон Шучой. Шеърӣ форсӣ дар адвори мухталиф, бахши нахуст, сабки хуросонӣ/ Пурон Шучой / -Шероз, 1340.
11. Ризаев З.Т. Индийский стиль в поэзии на фарси конца XVI – XVII вв./ З.Т.Ризаев / – Ташкент, 1971.
12. Фазлуллоҳи Сафо. Сабкҳои адабӣ ва осори баргузидаи шеърӣ/ Фазлуллоҳи Сафо/ –Техрон, 1337.
13. Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ./ Р.Ҳодизода / –Душанбе: Ирфон, 1966. -188 саҳ.
14. Ҳодизода Р. Иқбол ва ҷаҳони имрӯз // Иқболшиносӣ (маҷмӯаи мақолаҳо). / Р.Ҳодизода /–Душанбе: Дониш, 2016. –С. 147-158.

### СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ АБУЛФАРАДЖА РУНИ

В статье рассмотрены взгляды и идеи исследователей на проблемы становления и развития так называемого «иракского поэтического стиля» в персидско-таджикской классической литературе. Первые признаки иракского стиля наблюдается в поэзии исследуемого автором поэта. Употребляя различные художественные приёмы, поэт приводит различные примеры и некоторые сложные выражения в поэзии. Наиболее употребляемые художественные приёмы в поэзии Руни являются уподобление, аллегория, метафора, а также приводятся исторические и мифологические имена для обозначения различных идей.

**Ключевые слова:** литература, иракский стиль, поэзия, Абулфарадж Руни, художественные приёмы.

### THE STYLISTIC FEATURES OF THE POEMS OF ABULFARAJI RUNI

The article looks at the views and ideas of researchers on the problems of the formation and development of the so-called "Iraqi poetic style" in the Persian-Tajik classical literature. The first signs of the Iraqi style are observed in the poetry of the poet studied by the author. Using various artistic techniques, the poet gives various examples and some complex expressions in poetry. The most used artistic techniques in Rooney's poetry are likening, allegory, metaphor, and also give historical and mythological names for different ideas.

**Key words:** literature, Iraqi style, poetry, Abulfaradjh Runi, artistic techniques.

**Сведения об авторах:** Икромов И.- доктор филологических наук, профессор КГУ имени Носир Хусрав, Зоиров Р.-преподаватель КГУ имени Носир Хусрав.

## ВИЖАГИҲОИ МАЪНОИИВОЖАҲОИ МАТРУКИ ШЕЪРИ РӮДАКӢ

Қосимов О.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон

Сухансароёне ба мисли Устод Рӯдакӣ, ки ба раванди таърих таълифу таъсирибарҷастаи худрогузоштаанд, ҳамеша мавриди таваҷҷуҳу омӯзишу пайравии дигар аҳли адабу сухан қарор гирифтаандумегиранд, хусусан агар мероси онҳо бо гузаштизамон ва розҳои ниҳон фарогири суолурамзҳое мисли осори Устод Рӯдакӣ бошад.

Шеъри Устод Рӯдакӣ, ки дар сарғаҳи адабиёти тоҷику форс қарор дорад, раҳнамои аҳли адабу сухан шудааст, шеваи баёну гуфтори ӯ чун сабки хоссае маъруф гардидааст бо номи сабки хурсонӣ, низоми маъниофариниву вожасозиву вожагузинии Устод Рӯдакӣзаминаи устуворест барои ташаккул ва тақомулизабони адабии форсии дари тоҷикӣ дар минтақаи бузурги густаришу интишори он.

Устод Садриддин Айнӣ, ки аз кашшофони аввалини шеъри Рӯдакӣ дар даврони нав буд, дар рисолаи “Устод Рӯдакӣ” шеъри ӯро “бисёр сода ва табиӣ ва бар болои ин бисёр лаззатбахш ва ҳаяҷоновар” дарёфтааст, бештари шеъри ӯро чун “саҳли мумтанеъ” шинохтааст, ки “дар дидан осон ва сода менамояд, аммо қардан ва ба вучуд овардани ваймумтанеъ – яъне номумкин аст”.

Дар китоби бунёдии Асосгузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти муҳтарами кишвар Эмомалӣ Раҳмон “Забони миллат – ҳастии миллат” низ ин нукта таъкид мегардад, ки “Дар ашъори Рӯдакӣ аксари вожаву таркибҳо аз забони зиндаи мардум қорбааст шудаанд, аз ин хотир ин сурудаҳо ба зиндагӣ ва воқеиятҳо бештар созгорӣ доранд” [9.281].

Устод Айнӣ дар рисолаи “Устод Рӯдакӣ” изҳор намудааст, ки “Забони шеъри Рӯдакӣ бисёр сода ва ҳамафаҳм аст, ӯ калимаҳои арабиро бисёр кам қор мефармояд ва аз суханҳои форсӣ-тоҷикӣҳам бештар содатарин ва оммафаҳмтаринашонро гирифта ба қор мебарад. Рӯдакӣ**хошок, дош, хархаша, ғартут** барин калимаҳои кӯчагии тоҷикиро ҳам ба қор даровардааст. Гуфтан мумкин аст, ки бештарин шеърҳои Рӯдакиро тоҷикони имрӯза ба осонӣ мефаҳманд. Ҳар гоҳ қасе, ки аз шеърҳои ӯ “Аёл не, зану фарзанд не, маунат не ...” барин мисраъҳоро хонад, шунаванда гумон мекунад, ки як деҳқони ноҳондаи тоҷик ба ҳамдеҳаи ҳудаш гап зада истодааст” [3. 226].

Ин нуктаҳо чунин андешаро устувор месозанд, ки ҳар қас машғули мутолиаи шеъри Рӯдакӣ гардад, ҳатман барои худ вожаву ибораҳои ҷолиб ва асиле пайдо мекунад, ки бо шаклу мазмуни худ, тарзи истифода, тобиши маънӣ ва ё ягон нишонаи дигар сазовори таваҷҷуҳ ва муносибати вижа ҳастанд.

Ҳангоми мутолиаи шеъри Устод Рӯдакӣ таваҷҷӯҳи моро як гурӯҳ вожаҳои нодиру ҳоси шеъри Рӯдакӣ ва ё паҳлуҳои нави маънии онҳо ба худ ҷалб намуд. Ба ин ҷумла калимаҳои **харбеваз** (қӯршабпарак), **бон** (дарахт, растании хушбӯй), **мелов ва меловия** (шогирд ва шогирдона), **андархвар(д)** (дархӯр), **болқона** (тирезаи мушаббақ - панҷарадор), **сиришк** (қатра, ашк), **гурза** (мор; муш) **жй(ҷӯй)**, **ниғом** (зишт), **ованг** (риштае, ки баон мева баста меовезанд), **халолуш** (фитна, ошӯб; ҳангома,

ғулғула), **киёр** (танбалӣ, коҳилӣ), **тарб** (ҳилат, кайд, забондонӣ), **шилко** (гили сиёҳ, лойқа), **офрӯша** (ҳалво), **шанӯша** (атса), **ниюша** (гӯш кардани сухан ба мақсади хабаркашиву фитна, пинҳонӣ гӯш кардан, суханчинӣ; гиряи гулӯгир), **касема** (уштурхор, янтоқ), **дева** (кирми абрешим, пилла, кирми бахрома), **дафнук** (зинпӯш), **хаштук** (ҳаромзода), **дош** (хумхона, кӯраи кӯзагарон), **дис** (монанд, ҳамто), **фағ** (бут, санам), **риман** (айёр, маккор) ва ғ. дохил мешванд. Мо дар зер чанде аз ин калимаҳоро мавриди баррасӣ қарор додаем.

**Болкона.** Яке аз калимаҳои ҷолиб дар шеърӣ Устод Рӯдакӣ калимаи **болкона** аст, ки муҳаққиқон гунаҳои дигари он – **поликона**, **полигона** – ро низ ишорат кардаанд. Ин калима дар байти зерин омадааст:

*Бихиштойин сароеро бипардохт,*

*Зи ҳар гуна дар ӯ тимсолҳо сохт.*

*Зи уду чандан ӯро остона,*

*Дараи симину заррин болкона!*

Аз мазмуни байт бармеояд, ки дар мавриди ин вожадар баробари **остона**, **дар**, **девор**, сухан дар бораи яке аз қисмҳои бино, иморат, хучра меравад.

Дар фарҳангҳои ин вожа “даричаи мушаббак (сӯроҳ-сӯроҳ) аз тилло ва нуқра, ки аз даруни хона берунро тавон дид ва аз берун дарунро натавон дид; дари мушаббак бувад, агар оҳанин бувад в-агар ҷӯбин ва панҷара низ гӯянд” [6.7.]. Мусаллам аст, ки вожаи **балкон**-и аз забони русӣ ба тоҷикӣ воридгашта аз ҳамин реша аст ва баъди сайр дурударози таърихӣ мисли калимаи **сандал** (пояфзол) ба забони асли хеш баргаштааст.

Дар сарчашмаҳои дигари лексикографӣ ғурфаи махсус будани ин калима таъкид мешавад [6]. Дар фарҳангҳои электронии русӣ ба забонҳои дигар **болкона**, **балкона** чун калимаи дар асри 17 иқтибосшуда шарҳи муфасссал ёфтааст ва ишора шудааст, ки он аз **балка**-и фаронсавист, ки баназари мо ин андеша машқук аст. Дар луғати электронии “Лингво 2005” ба истилоҳи сохтмон мансуб будани ин калима таъкид мешавад ва дуруст ишора мешавад, ки он аввалин бор дар меъмории Шарқ ба кор рафтааст ва аз забони форсӣ сарчашма мегирад: “**Балкон** -а, 1) выступающая на верхних этажах здания площадка с ограждением....Балкон как элемент сооружения зародился на Востоке....балкон, балкон, балкона (итал. balcone, с перс.). 1. Площадка с перилами, укрепленная на выступающих из стены балках. Дом с балконом. 2. Места против сцены в средних ярусах театра. Билет на балкон [11].

Ба назари мо, дар шеърӣ Устод Рӯдакӣ низ маҳз ҳамин маънӣ, яъне **балкон** чун “ҷойи алоҳидаи ҳавохӯрӣ бо панҷара дар девори хучра” истифода шудааст. Шоҳидҳои дигар аз осори классикон ин нуктаро таъйиду тасдиқ мекунанд:

*В-он гаҳ зи болконаи рӯҳониён чу дил,*

*Ҷойи равон бидидаву бо дил равон шуда. Саной.*

*Қасри Билқиси даҳр бин, ки парӣ*

*Ҳориси бому болконаи ӯст. Хоқонӣ.*

*Дилам аз ин зулмоти ҳавос бигрифтааст,*

*Раҳи гурез аз ин болкона мечӯям. Камоли Исмоил [6].*

**Ниюша.** Ин калима дар шеърӣ устод Рӯдакӣ дар думаврид истифода гаштааст, ки “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ” низ ин нуктаро таъкид мекунад.

Ҳама *ниюшаи* хоҷа ба некуиву ба сулҳ,  
Ҳама *ниюшаи* нодон ба ҷангу кори нигом! [8].

Дар ин маврид ин калима ба маънии *пунҳонӣ гӯш кардан, суханчинӣ, ҷосусӣ, таҷассус* ба кор рафтааст. Мусаллам аст, ки ин калима аз феъли *ниюшидан* буда, маънии гӯш карданро дорад, аз решаи *nighoshitan* аз *ni-gaosh/gosh* аст. Мувофиқи маълумоти фарҳангномаҳои забони форсии миёна ба маънии *пунҳонӣ гӯш фаро додан* низ меояд, ки ин маънӣ дар мисолҳои зикршуда ба мушоҳида мерасад, *n(i)yoshitan* дар забонҳои бостонӣ ва миёнаи эронӣ.

Вале мисолҳои дигаре низ мавҷуданд, ки роҷеъ ба маънии дигари ин калима маълумот медиҳанд. Масалан, назар ба маълумоти “Девони Рӯдакӣ” вожаи *ниюша* дар байти зерин низ ба қалами Рӯдакӣ тааллуқ дорад:

*Рафиқо, чанд гӯйӣ, ку нишотат,  
Бинагрзад кас аз гарм офрӯша.  
Маро имрӯз тавба суд дорад,  
Чунон чун дардмандонро шанӯша.  
Чу кӯшидам, ки ҳоли худ бигӯям,  
Забонам барнагардид аз ниюша [12].*

Ин пораи шеър низ ба Устод Рӯдакӣ мансуб аст ва калимаи *ниюшачун* “гӯш фаро доштан барои шунидан” тафсир гаштааст. Дар ҳар сурат, ин ҷо калимаи *ниюша* аз феъли *ниюшидан* истифода шудааст. Вале мазмуни матн ба он ишора мекунад, ки “гӯш фаро доштан барои шунидан” дар ин маврид шарҳу тафсири муносиб нест, ба мазмуну мантиқи сухан дуруст намеояд. Дар ин маврид ба калимаи *ниюша* маънии *гиристан, ғизон кардан, шиқоят кардан, нолидан, гирия кардан, бо ғироқ ва ба хомӯший гиристан* маъна дорад [6], ки мувофиқтар аст. Дар байти зерин он чун “ғиристанӣ нарма-нарма дар гулӯ”, “ғирифтагии гирия, аз гирия гулуғир шудан, буғзи гулу” низ фаҳмида мешавад:

*Ашк боридашу ниюша гирифт,  
Боз бифзуду гуфтаҳои дароз.* Тоҳири Фазл.

Дар ҳар сурат, *ниюша* як калимаи хеле зебои бостонӣ буда, метавонад ба ҷойи чанд истилоҳи иқтибосии бегона (иктифош, ҷосусӣ, таҷассус ва ғ.) дар давраи кунунии забони тоҷикӣ истифода гардад.

**Бон.** Калимаи *бон* дар шеъри Рӯдакӣ ду маротиба истифода шудааст, вале дар “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ” як мавриди он зикр ёфтааст.

Дар ин фарҳанг *бон* арабӣ ва гунаи *ҳуббулбон*, доништа шудааст, ки дарахти мавзуне, ки баргҳои нозуку хушбӯй дорад ва аз донҳои пистамонанди он рағван мегиранд [8].

Дар “Луғатномаи Деҳхудо” шарҳи муфасссалтари ин калима оварда мешавад, ки тибқи он “*бон* чизест хушбӯй, мисли уд, номи хушбӯй, ба маънии *лодан* ва навъе аз анбару шамумот бошад, ки ба арабӣ *ҳусайнулбон* гӯянд. Маҳзумаи хушбӯйе, ки аз мушқу бон омезад”. Ҳамчунин калимаҳои *мушқбед, бедмушқ, гурбабед* муродифоти он доништа шудаанд (6).

Дар “Тарҷумаи Сайдана”-и Абурайҳони Берунӣ “малҳамест хушбӯй, ки аз анбари хом, мушқ азфар, рағвани бодом омода кунанд ва дар зарфи оҷ нигоҳдоранд, гоҳе сандалу уду ғайра низ ҳамроҳ кунанд”.

Ва тақрибан ҳамин таркиби ин хушбӯӣ дар шеъри Фирдавсӣ номбар карда мешавад (лодан, мушкбед):

*Чу бону чу кофуру чун мушки ноб,  
Чу уду чу анбар чу равшан гулоб [13.5,158].*

Гарҷидар “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ” ин калима арабӣ ишорат шудааст, вале мисолҳо гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки ин калима решаи ҳиндуэронии *behan* дошта, лотиниаш *Tamaris dbrient* аст, бо *wan*, *wncуғдӣ* ва паҳлавӣҳамреша ва бо калимаҳои *норван* ва *бун* тоҷикӣ ба маънии дарахти анор ва бех, решаи дарахт пайванд аст.

*В-ар-ш бибӯӣ, гумон барӣ, ки гули сурх,*

*Бӯӣ ба ӯ доду мушку анбар бо **бон**.*

*Аз зулфи ту бӯӣи анбару **бон** ояд,*

*З-он танг даҳон ҳазор чандон ояд[1].*

*Ҷонро набувад бӯӣи хушу бӯӣи хуши ӯ*

*Чун бӯӣи хуши ғолияву анбару бон аст Манучехрӣ [2].*

Дар фарҳангҳои дигар низ “дарахтест ки гулу барги он хушбӯӣ аст, Аҷам онро бедмушк гӯянд ва дар арабӣқазиб-ул-бон гӯянд, ва шуаро қадди маҳбубро ба он ташбеҳ кунанд. Дар ин маънӣ бонг ҳам гӯянд бо кофи форсӣ”. Ин калима омоним низ дорад ба маънии *бом*, *сақфи хона аз берун* ва он дар шеъри Ҷалололдини Балхӣ истифода шудааст:

*Сар фурӯ кун як даме аз **бони** чарх,*

*То занам ман чархҳо бар сони чарх [6;7].*

**Харбевоз/харбеваз.** Вожаи **харбевоз** мураккаб буда, аз калимаи *хар* ба маънии “бузург, калон, тануманд” ва унсур*ибевоз/невоз*сохта шудааст.

Қисми дуҷоми ин калима низ ба шакли *бевоз* ба маънии ҷонвар дар шеъри Ҷалололдини Балхӣ ба кор рафтааст:

*Дар ҷаҳони рӯҳ кай гунҷад бадан,*

*Кай шавад **бевоз**ҳамфарри Ҳумой?*

Ин калима дар фарҳангҳо ба маънии “шабпараи калон, кӯршапарак” тафсир шудааст ва *шабневоз*, *шабёза* гунаҳои фонетикии он буда, *шабпара*, *мушкинпар*, *хаффош* муродифҳои ин калима арзёбӣ шудаанд [6;7;8].

Ҳофизи Ёбаҳӣ роҷеъ ба *харбевоз* чунин мегӯяд, ки “аз мурғи шабпара бувад, ки рӯз натавонад парад ва онро *шабёза* гӯянд ва ба Озарбойҷон мушкинпар гӯянд”. Дар шеъри Рӯдакӣ дар байти зерин ин калима ба кор рафтааст, ки зоҳиран, тафсири Ёбаҳӣ дар асоси он ба вучуд омадааст:

*Накунӣҳеҷ кор рӯзи дароз,*

*Кори ту **шаб** бувад чу **харбевоз**.*

Дар “Луғатномаи Деҳхудо” ин байт бе ягон дигаргунӣ ба Хаббози Қоинӣ (ё Фоикӣ) мансуб шудааст, ки машқук аст. Шояд дар ин маврид иштибоҳ аз он сар задааст, ки байте ба ин монанд бо муаллифии ин шоир ба шакли зер дар “Луғатномаи Деҳхудо” ҳангоми тафсири гунаи дигари ин калима – *харневоз* сабт гардидааст ва байни муаллифони ин дубайт тафриқа гузошта нашудааст:

*Ба рӯз ҳеҷ набинам туро ба шуглу ба соз,*

*Ба **шаб** кунӣҳама коре ба сони **харневоз**. Хаббози Қоинӣ (2).*



Вожаи *харбеваз* назар ба маълумоти фарҳангшигори классик дар шеъри Асқадӣ низ дар байти зерин ба мушоҳида мерасад:

*Агар кашам зи ҷафоят ба нимрӯз оҳе,  
Ки дуди оташи дӯзах варо сазад анбоз.  
Чунон шавад, ки зи бас тирагӣ ба рӯйи ҳаво,  
Аз ошён бипаррад қучост харбевоз* [6].

Этимологияи *харбевоз* чандон равшан нест. Қисми дуюми ин ном шояд бо овоз вобаста бошад. Ин ҷонварони шабзиндадор, ки дар илм бо истилоҳи латинии *Microchiroptera* маъруфанду аз 2,5 то 14 см. андоза доранд, қувваи босирашон сушт буда, асосан бо эхолокатор шабона тавассути дарки мавҷҳои хурдачини садо ҳаракат мекунад ва монеаҳои хурдтаринро ба андозаи 0,08 мм. дар масофаи 10-15 м. ҳис ва паси сар мекунад [11].

Ҷонвар бо номи *харбевоз/харпевоз* бо номи дигари *шабёза* низ ёд мешавад, ки бо калимаи “ёздан, овеzon шудан” вобаста аст ва гумон меравад, ки рӯзона дар дарахту горҳо ёздану сарнагуну овеzon умр ба сар бурдани ин ҷонварон заминаи ҷунин тасмия бошад.

*Ту шаб оӣ ниҳон, бувӣҳама рӯз,  
Ҳамчунонӣ яқин чу шабёза. Фароловӣ* [2].  
*Дили хира дар рӯйи фарҳангёб,  
Бубинад чу шабёза дар офтоб. Асадӣ* [2].

*Харбевоз/харпевоз/шабёза* дар фарҳанги мо бештар ба шакли *хаффош, мурғи Исо, муши кӯр* маъруф аст. Дар фарҳангҳои классикии тоҷикӣ маълумотҳои ҷолибе дар тафсири ин калима мавҷуд аст: “хаффош... бидуни пар ва соҳиби ду бол аст ва болҳои ӯ ба дасти ӯ часпида аст ва ӯро хаффош бад-он ҷиҳат номанд, ки дар рӯз намебинад, дар забони араб ин парандаро *ватвот* низ гӯянд, вале ақидаи порас бар онаст, ки хаффош парандаи сағир ва ватвот парандаи кабир аст. Хаффош аз хавоси парандагон чизе надорад, ӯро дандонҳо ва хусйатайн (тухмгон) ҳаст ва ҳоиз мешавад, ва чун одамиён меҳандад ва монанди чорпоён идрор мекунад ва бачаи худро аз пистони худ шир медиҳад. Аз онҷо ки дар рӯз намебинад, ҳамвора барои қути худ дар вақти ғуруби офтоб аз лонаи худ берун меравад... ва ба пашшаҳо ҳамла мекунад ва қути худро меёбад”. *Хаффош* серҳаракат ва дарозумр аст, дар ҳоли парвоз бачаи худро шир медиҳад, дар байни мардум ақидае ҳаст, ки хаффошро Масеҳ халқ кардааст, аз ин рӯ онро мурғи Исо низ меноманд ва дар дини ислом куштани он манъ аст.

Намунаҳои корбурди *хаффош*:

*Бувад хаффошу натвонад, ки бинад рӯйи ман нодон,  
Зи ман пинҳон шавад, зеро манам хуришеди раҳионаш. Н.Хусрав.*  
*Нури хуришед дар ҷаҳон фош аст,  
Офат аз заъфи чашими хаффош аст. Саной* [6].

Ҳамаи ин маълумот ва далелҳо гувоҳи онанд, ки *харбевоз/харпевоз/шабёза* гунаи тоҷикии ҳамон *хаффош* аст, ки дар таълифоти сершумори бузургони адабу фарҳанги мо бо номҳои дигари *муши кӯр, мурғи Исо, шабпара, шаббора, шаббоз, шабпарак, шаббуза, шабина, шуюз, шабкӯр, ширмурғ, ширзаҷ, шабора, бевоз, позира, харбуз,*

*харпур, шабонвар, шипуз, парса* ва ғ. маълум аст ва имрӯз чун тарҷумаи таҳтуллафзии ибораи русии “летучая мышь” ибораи “муши паррон” низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

**Мелов.** Калимаи дигари ҷолиб дар шеъри Устод Рӯдакӣ *мелов* аст, ки шакли *мелов* ва *меловия* ду бор дар байти зерини Рӯдакӣ дучор мешавад:

*Мелови манӣ, ай фағу устоди туам ман,*

*Пеш ою ду-се бўса деҳу меловия бистон! [1].*

Аз рӯйи мазмуни ин байт дар “Девони Рӯдакӣ”-и таҳияи Р. Қодир, ҳамчунин дар ҷилди аввали “Ахтарони адаб. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” ва дар “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ” *мелов* ба маънии шогирд, *меловия* ба маънии “шогирдона, музди шогирдӣ, дастмузд ва инъоме, ки ба шогирд бидиҳанд” тафсир ёфтааст. Вале бояд афзуд, ки *мелов* дар фарҳангҳои классикӣ ба маънии “1. хидматгор; 2. навид, башорат, муждагонӣ” [7] низ омадааст.

Дар луғати Деҳхудо дар бораи мавҷуд будани шакли феълии ин калима низ маълумот пешниҳод мегардад: *Ловидан* бо шарҳи *лофидан, гирифтан, ахз, ҷоиза гирифтан, ситадан* ва муаллиффарзияе пешниҳод мекунад, ки чунин феъле будаасту дертар аз фарҳангҳо афтодааст (фут шудааст) ва байти мазкури Рӯдакиро бо истинод ба Луғатномаи Асадӣ ба шакли зер бо феъли *меловидан* пешниҳод мекунад:

*Мелови манӣ, ай фағу устоди туам ман,*

*Пеш ою се бўса деҳу меловия мелов [1].*

Инчунин, дар шарҳи калимаи *меловия* байти зерин аз Абулаббос ба сифати шоҳид оварда мешавад:

*Эй мусулмонон, мелова кӣ дорад бозо,*

*Ба ҷуз он кас, ки бувад сифладилу гаммозо[6].*

Хуллас, дар заминаи ин ду байт роҷеъ ба мавҷудияти калимаҳои *мелов, меловия* ва феъли *ловидан* *меловидан* сухан рондан мумкин аст, вале ин иттилоъ барои баррасии мукаммали ин вожаҳо нокифоя аст.

Вале агар мо ба маънии ин калимаҳо эътибор диҳем ва ҳамовозу ҳаммаънии онҳоро ҷустуҷӯӣ карданӣ шавем, дар баъзе шеваҳои забони тоҷикӣ шакли андаке таҳрифшудаи онро пайдо карданамон мумкин аст. Манзури ман калимаи *малай* аст, ки дар баъзе лаҳҷаи забон тоҷикӣ, хусусан дар лаҳҷаи мардуми Зарафшон ба маънии *хидматгор, шогирд* ба кор меравад, дар таркиби ибораҳои *ман малайи ту нестам, ман малайи падарат не*, ё дар бозиҳои бачагона аз қабилҳои чиллакбозӣ, ланкабозӣ ва ғ. Дар «Фарҳанги туркӣ ба русӣ» чунин калимае вучуд надорад, вале ин калима ба ҳамин шакл дар “Фарҳанги Узбекӣ ба Русӣ” мавҷуд аст ба маънии “канизак, хидматгор”. Гумон меравад, ки ин калима мисли садҳо калимаҳои дигари забони тоҷикӣ дар гӯйишҳо тағйири шакл карда ба забони узбекӣ ворид шудавад ба ин маънӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар ҳар сурат, ин як фарзияест, ки баррасии амиқтареро ниёзманд аст.

Назар ба маълумоти “Фарҳанги Шоҳнома”-и Ф.Волф ва Абдулқодири Бағдодӣ, *мелов* дар “Шоҳнома” як дафъа чун исми хос ба кор рафтааст, ки дар баъзе нусхаҳо ба шакли *мелод* аст.

Ба таври хулоса бояд зикр намуд, ки шеърӣ Устои Рӯдакӣ ниёзманди таваҷҷуҳи бештарест, нигоҳи мо ба он бояд жарфтар бошад, вожаҳои шеърӣ Рӯдакиро дар ҳамбастагӣ ба эҷодиётиҳамасронаш ва вожаҳои нодири ғӯйишҳои забони тоҷикӣ, хусусан, бо вожаҳои шеваҳои диёри шоир ва дигар минтақаҳои кӯҳсори интишори забони тоҷикӣ биёмӯзему баррасӣ кунем. Дар дастурҳои Президенти муҳтарами кишвар Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид шудааст, ки таҳқиқи осори ин абармарди фарҳангу миллат аз вазифаҳои муҳими аҳли илму адаби кишвар мебошад.

#### Адабиёт

1. Ахтарони адаб. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор./ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 2007. -231с.
2. Ахтарони адаб. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Ҷ2. – Душанбе: Адиб, 2007. -231с.
3. Айнӣ С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Ҷ. 2. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ. /С. Айнӣ /.– Душанбе: Дониш, 2008.- 312с.
4. Ёдномаи Устод Рӯдакӣ. – Душанбе, “Шаҳпар”, 2014. -458с.
5. Касимов О.Х. Лексика и словообразование в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси/ О.Х.Касимов /.– Душанбе: Дониш. -2016. -346 с.
6. Луғатномаи Деҳхудо. Ривояти электронии ҷаҳорум. – Техрон, 2009.
7. Муин М. Фарҳанги комили форсӣ (якҷилдӣ) (бо фонетик - тарзи баёни саҳеҳи луғат)/ М. Муин. – Техрон. -Интишороти Фирдавсӣ. -1386х.(2007).- 1339с.
8. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ/ А.Нуров / –Душанбе: Маориф. 1990. -368с.
9. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат./ Раҳмон Эмомалӣ. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016.- 516 с.
10. Рустамов Ш.Давлати Сомониён ва забони адабии тоҷик./ Ш. Рустамов. – Душанбе, 1999.-167с.
11. Лингво 12. (АВВУУ Lingvo 12). Многоязычный словарь. Англо-русский словарь. Немецко-русский словарь. Русско-русский (толковый) словарь.–М.-Soft maximator. - 2007.
12. Рӯдакӣ. Девон./ Рӯдакӣ. – Олмотӣ, 2007. -254с.
13. Фирдавсӣ А. Шохнома./А. Фирдавсӣ. Ҷ. 1-9. Душанбе: Адиб, 1987-1991.
14. Mackenzie D.N.A concise Pahlavi dictionary. London. Oxford Universiti Press. –1971. – XIX.- 143р.

#### СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРХАИСТИЧЕСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПОЭЗИИ РУДАКИ

В настоящей статье рассматривается семантика таких устаревших лексических единиц поэзии Рудаки как *болкона/поликона* “балкон”, *ниюша* “скрытое прослушивание; плачь, тихая плачь”, *бон* “ива душистая; верба египтская”, *харбевоз/харбеваз* “летучая мышь, *microchiroptera*”, *мелов* “ученик”, *меловия* “ученическое пособие, стипендия”. Языковые факты свидетельствуют о том, что многие устаревшие единицы языка поэзии Рудаки существуют в функционирующих говорах таджикского языка в той или иной форме. Отдельные лексические единицы поэзии Рудаки совершили исторический экскурс в огромном языковом пространстве и вернулись в таджикский язык с новыми семантическими оттенками. Дальнейшее исследование семантических явлений языка поэзии великого Рудаки может

способствовать в решении многих лингвистических задач современной таджикской лексикологии.

**Ключевые слова:** Рудаки, языкознание, семантика, балкон, этимология, архаизмы.

#### **SEMANTIC FEATURES ARCHAISTIC WORDS OF POETRY RUDAKI**

In the present article semantics of such outdated lexical units of poetry of Rudaki as *balcona*, *niyusha*, *kharbevoz/kharbevaz*, *melow*, *meloviya* are considered. The linguistic facts demonstrate that many outdated units of the poetic words of Rudaki exist in the functioning Tajik dialects. Separate lexical units of poetry of Rudaki have made historical digression in huge language territory and have returned to Tajik with new semantic shades. The further research of the semantic phenomena of the poetic lexical unit of great Rudaki can promote in the solution of many linguistic problems of a modern Tajik lexicology.

**Keywords:** Rudaki, linguistics, semantics, *balcona*, etymology, archaisms.

**Сведения об авторе:** Қосимов Олимҷон – доктор илми филология, мудири кафедраи забони тоҷикӣи Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино.

## ПАРАДИГМА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЯЗЫКА ПАРСИ ДАРИ

Шарифова Ф. Х.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Синтаксический анализ, направленный на выяснение системных видоизменений и соотношений формальных классов предложений, связан с учением о парадигме предложения. Парадигма предложения – это система форм предложения. В языкознании наиболее распространено учение о парадигме Н.Ю.Шведовой, которое основано на следующих положениях: «1) грамматическим значением предложения является предикативность, т.е. комплекс модально-временных значений; 2) предикативность подобна грамматическим категориям морфологического уровня; 3) частные модально-временные значения выражаются определенными видоизменениями формальной организации предложения; эти видоизменения называются формами предложения, а вся система форм предложения – его парадигмой» [4, 661].

О наличии разновидностей наклонений в языке парсии дари IX-X вв. бытует разное мнение. Профессор М.Н.Касимова указывает на 4 типа наклонений в этом периоде: изъявительноенаклонение, условноенаклонение, повелительное наклонение, желательное (дуой/оптатив) наклонение [7, 188]. Иранский ученый П. Ханлари указывает на наличие в этом периоде шести наклонений и приводит к ним такие примеры: изъявительное: *ManXudāvandišumāam*; сослагательно-волетивное, делиберативное, проспективное (*vajhiiltizāmī*): *Xvāstandfārsirāpākvaxāliskunand*;

условное: *Agaraxxānaituberunāvardandī*, *hamaknunsaratbargiramī*; повелительное: *Dāvarrāpešimāfirist*; желательное (*vajhitamannāi*): *Nayāradāberunšumārāazbihišt*; ирреальное (*vajhixayālī/tasvirī*): *Gōyākiānsabukmārebudī* [14].

В языке Авесты и древнеперсидском языке отмечается пять наклонений – «пять типов форм, противопоставленных по принципу выражаемых ими формально-модальных значений: индикатив, или изъявительное наклонение, инъюнктив, конъюнктив, или сослагательное наклонение, оптатив, или желательное наклонение, императив, или повелительное» [8, 412]. В среднеперсидском языке наблюдаются четыре наклонения: изъявительное, повелительное, сослагательное и желательное, частично продолжающих древнеиранские наклонения [8, 426]. Исследователи иранских языков отмечают в классическом периоде новоперсидского языка изъявительное, повелительное, желательное и сослагательное наклонения. По мнению Д. Эдельмана, в новотаджикском языке классического периода «форма наст.-буд. времени сослагательного наклонения употребляется практически во всех случаях выражения самых различных модальных значений и оттенков в наст. и буд. временах в независимых и придаточных предложениях, модальное значение ее определяется контекстом» [8, 434].

Форма настоящего времени синтаксического индикатива открывает парадигму, эта форма названа исходной, все остальные неисходными [4, 1970]. В современном таджикском языке различают четыре вида модального значения предложения, то есть – синтаксических наклонений: 1) изъявительное наклонение (индикатив) 2) сослагательное наклонение (шартӣ-хоҳишмандӣ/ конъюнктив), 3) повелительное наклонение (императив), 4) вероятное (эхтимоли) [4].

Анализируя высказывания лингвистов и иранистов, можно прийти к такому выводу, что в парси-дари языке существуют такие формы ирреальных наклонений: 1) сослагательное наклонение – это модальное значение возможности осуществления желаемого, выражаемое в виде оттенка значения сослагательного наклонения.

Сослагательное наклонение (шартӣ) строится двумя способами: а) личными формами глагола и аориста *budan*, входящими в структурную схему. Значения этого наклонения выражаются глагольными формами и структурой предложения, а также синтаксическими отношениями и интонацией; б) в состав структурной схемы вводятся союзы *agar*, *tā* 2) повелительное наклонение – в эту группу входят и побудительное наклонение (*амрӣ*), выражающее волеизъявление или приказ с целью побудить слушателя к какому-нибудь действию. Этот вид структурной схемы организуется личными формами глагола во втором лице ед. и множественного числа и видоизменениями глагола, осуществляющимися префиксами *bi*, *na*, *ma*; 3) желательное (оптатив) наклонение выражает модальное значение возможности осуществления желаемого или надежду. Форма желательного наклонения организуется от основы настоящего времени глагола второго лица с суффиксом *ā-alifidūā*.

Но следует учесть, что форма сослагательного наклонения в сочетаниях с глаголами широко употребляется в значениях долженствования, возможности, предположения. Ввиду этого мы затрудняемся определить полную парадигму простого предложения.

В языке парсии дари существуют три формы синтаксического индикатива [7]:

1. Форма настоящего времени представлена в структурной схеме, ничем не осложненной, которая показывает действие, совпадающее с моментом речи, включающее момент речи.

2. Форма прошедшего времени обозначает действие, предшествующее моменту речи. Эта форма в разных структурных формах приводится по разному: а) видоизменением входящей в структурную схему личной формы глагола и постановкой его в прошедшем времени [4, 578]: *Jabrailāmad*. – Джабраил пришёл.; б) при помощи вспомогательного глагола *budan* «был» в случае, когда в состав структурной схемы не входит личная форма глагола, или с личными глаголами для выражения плюсквамперфекта: ***Mandidabudam***. «Я видел»; 3. Форма будущего времени в составе структурной схемы строится двумя способами: а) видоизменением личной формы глагола в составе структурной схемы *Mādi hēm*. – «Мы отдадим»; б) с прибавлением вспомогательного глагола в структурную схему предложения: ***Padarbixāhadkušt***. – «Отец убьёт».

Итак, исходя из классификации грамматики таджикского языка, можно сказать, что полная парадигма таджикского предложения шестичленна [4]. Она представлена тремя формами индикатива настоящего, прошедшего и будущего времени и тремя формами ирреальных наклонений –сослагательно-желательное, повелительное наклонение (императив) и предположительное наклонение. Индикатив выражает реальность, а формы условного, сослагательно-желательного, побудительного и предположительного наклонения имеют значение ирреальности. Членов полной парадигмы в языке парсии дари может быть и больше по выявленным нами примерам.

Парадигма предложения «представляет самый общий тип изменения структурной схемы», определяя ее на основе структурной схемы предложения и реализации этой схемы характером подлежащего и наличием или отсутствием детерминанта [4, 583]. Парадигмы по наличию односоставных и двусоставных предложений группируются на неполные и полные парадигмы. Мы на примере повествовательных предложений постараемся частично показать полную парадигматику простого предложения:

В персидско-дари языке существуют такие полные парадигмы:

### 1. Полная парадигма N<sub>I</sub>- Vf

1. Синтаксический индикатив:

1) Наст.вр.: *Paуūāmbar* (ص) *mēxānad*. – Пророк читает [12,208].

2) Прош.вр.: *Bōtālibbimurd*. – Бутолиб умер [11, 706].

3) Будущее вр.: *Mansavgandxōram*. – Я поклянусь [11, 709].

Множ.число 1) Наст.вр.: *Mābikušem*... – Мы убьём [11, 695].

2) Прош.вр.: *Mardumānguftand*. – Люди сказали [12,128].

3) Будущее вр.: *Farištāgānbarand*. – Ангелы унесут [12,507].

**Синтаксические ирреальные наклонения:**

4. Условное накл.: *Kāškībūdītubemārtarazman*. – Хоть бы ты был больше меня [11, 327].

5. Побудительное накл.: *Eyzaṇfarā!* – Женищина, спускайся [11, 1079].

6. Желательное накл.: (дуой) накл. *Jānhāimāfidāitubād*. – Наши души мы пожертвуем тебе [11, 873].

*ĀfariniXudāybaršumābād*. – Хвала господа будь вам [11, 943].

*laṇnatbartubād*. – Будь ты проклят [11, 1220].

7. Гипотетическое (эхтимолӣ) накл.: *Šumāšāxtabased*. – Вы ли построили

*Nabāšad, kiinarabnāghāšabexunkunad*. – Если внезапно арабы ночью нападут [11,843].

8. Долженствовательное накл.: *BanīIsrāil... ānandāmbibāistiburidan*. – Роду Исмаила этот вид должен порезать [11, 911].

*Комментарии к парадигме N<sub>I</sub>- Vf.* Эта парадигма наиболее распространена в произведениях языке парси-дари. Как мы видим по примерам, существуют шесть видов предложений с модальным значением синтаксических наклонений. Индикатив выражает реальность и имеет формы трех времён. Форма условного наклонения не употребляется в независимой позиции: она функционирует только как придаточная часть сложного предложения. Сложные предложения с условным придаточным очень ясно были истолкованы в этот период в логических построениях Ибн Сины и назывались **qaziyaišartī**[2]. Форма побудительного наклонения обозначает волеизъявления. Формы желательного наклонения выражают модальное значение осуществления модальности. Формы гипотетического наклонения выражают предположение и сомнение. Форма долженствовательного наклонения выражает обязанность. Н.Ю. Шведова различает шесть видов модального значения в предложении русского языка, как и иранский ученый Н.Ханлари [4]. Таким образом, по данным примерам можно прийти к такому выводу, что полная парадигма предложения со структурой N<sub>I</sub>- Vf восьмичленна – три времени в индикативе и пять вариативных ирреальных наклонений.

### 2. Полная парадигма N-N- союзы, вспомогательные и модальные глаголы

*Синтаксический индикатив:*

*ед.число*

1) Наст.вр.: *Ōzindaast*. – Он живой [11, 937].

2) Прош.вр.: *Afiffarāzšud*. – Афиф возвысился [11, 974].

3) Будущее вр.: *Manmusalmānпахāhamšud*. – Я не буду мусульманином [11, 942].

*Множ.число*

1) Наст.вр.: *Šumāduzdāned*. – Вы воры [11, 287].

2) Прош.вр.: *Duqabilabudand*. – Было два племени [11, 945].

3) Будущее вр.: *Xalqrābāzgaštbatanbuvad*. – Народ возвратится ко мне [11, 24].

### **Синтаксические ирреальные наклонения:**

Ед.число

4. Условное: *AgarUmmiKulsumxušnudastī*. – Если б Умми Кулсум была обрadowана [1, 934].

5. Побудительное.накл.: *-Šumānigahvānbed!* – Будьте охранником! [15, 5].

6. Желательн.накл.: *Xālid šamšer xāst*. – Халид потребовал саблю [1, 959].

*Gumbādiyāazmiyānīxalq*. – Чтоб ты исчез среди народа [1, 73].

*Kāškiānfarzandimāduxtarebudī*. – Хоть бы тот наш ребенок был бы девочкой [1,103].

Предположительное накл.: *Magarkafāratīāngunāhbāšad*. – Неужели искупление вины бывает грехом [1, 1200].

Долженствовательное накл.: *Ба дари Ямома бояд шуд* [1, 957].

Комментарий к парадигме N-N. Это парадигма отличается от первой тем, что сказуемые в ней выражаются именными частями речи, глагольными связками и модальными словами. Все предложения этой парадигмы организованы именными частями речи, а в позиции сказуемого выступают глагольные связки (ast,ed, and), вспомогательные глаголы (bud-buvad, šud) и модальные глаголы (xāst, bed, bāyad).

## **2. Парадигма односоставного глагольного предложения Vf Синтаксический**

**индикатив:**

Ед.число

1) Наст.вр.: *Biyavkanazmāgunāhān*. – Отбрось от нас грехи[1,59].

2) Прощ.вр.: *Ōrāfurūdāvardam*. – Его спустил [1, 938].

3) Будущее вр.: *Tābingaram*. – Посмотрю [1, 962].

Множ.число

1) Наст.вр.: *Vaāfaridemšumārājuftān*. – И сотворили вам пары[ 1,702].

2)Прощ.вр.: *Zaydrābikušand*. – Убили Зейда [1,857].

3)Будущее вр.: *Gāvebikušand*. –Зарежут корову[1, 6)].

Синтаксические ирреальные наклонения:

2. Условное накл.: *Arbixānīāšānrāberah*. – Если считаешь их неправильными [1, 100].

3.Побудительное накл.: *Bašāratdehgaravidagānrā*. – Дай радостную весть поверившим. *Birav*. – Иди [1, 973].

*Xāham!* – Хочу [11, 914]. *Maḡfirebānādšumārāzindagānīinjahān*. – Не обманет вас жизнь в этом мире [1, 336].

7.Долженствовательное накл.: *Sipāhitubāyadšikastan*. – Твое войско надо сломать [1,937]. *Bāyadōrātālabkunī*. – Должен потребовать его [1, 945].

8. Предположительное накл.: *Marābašōīmanšāyadbastan*. –Меня с моим мужем, пожалуй, завязать [1, 453]. *Šāyadōrābišōī*. –Пожалуй, его помыть [1, 708].

Комментарии к парадигме односоставного глагольного предложения. Не у каждой структуры предложения может быть полный набор форм в парадигме. Некоторые формальные классы предложений имеют неполные парадигмы. Мы выбрали только полные парадигмы, чтобы показать, что в произведениях этого периода были употреблены все средства для выражения предикативности, то есть комплекса модально-временных значений, выражающихся определенными видоизменениями формальной организации предложения, то есть формами предложения, которые вместе составляют парадигматику предложения. Формы синтаксического индикатива образуются комбинацией двух единиц – самой схемы и глагольного форманта. В схемах Vf таким формантом оказывается форма самого глагола с его временным значением. В схемах без Vf, то есть N-N служебное глагольное слово и связка.



По данным парадигмам выяснилось, что односоставные глагольные предложения более употребительны и имеют полную парадигму. Так как произведения были написаны в стиле рассказа и предания субъект, или подлежащее, приводилось в предыдущих предложениях и больше оно повторно не приводилось, поэтому односоставные глагольные предложения и неполные предложения встречаются часто.

Исследование показало, что основным свойством произведений этого периода является краткость простых предложений, которые самостоятельны, и следуя друг за другом, связываются соединительным союзом. Причина в том, что писатели воздерживались от использования расширителей и детерминантов в предложении, и эти расширители и детерминанты приводят в форме самостоятельного предложения, и ставят их после основного предложения. Очень малоупотребительны синонимы в предложениях. Этот стиль, который называют официальная проза (*nasrimursal*), более употребителен в жанре истории и рассказа.

Полная парадигма простого предложения в языке парсии дари восьмичленна. По примерам простых предложений определено три полных парадигмы структурных схем  $N_1-V_f$ ,  $N-N$ ,  $V_f$ .

В соответствии со стилем этого периода большинство предложений являются повествовательными. Вопросительные, побудительные предложения приводятся в диалогах в произведении “Таърихи Табарӣ”. В других произведениях вопросительные, побудительные и восклицательные предложения имеют в большей мере риторический характер.

#### Список литературы:

1. Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.1,2 /Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ/– Техрон, 2001.-1632 с.
2. Абуалӣ ибни Сино. Осор. Ҷ.1. Абуалӣ ибни Сино/– Душанбе: Дониш, 2005.- 852 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1985, -356 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка. /под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.:Наука, 1970.-767 с.
5. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ/Б.Камолиддинов/ – Душанбе: Собириён, 2010.-279 с.
6. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик М.Н./Қосимова/– Душанбе, 2003.-490с.
7. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насли асри XI. /М.Н.Қосимова/– Душанбе: Ирфон, 1976.-216 с./
8. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т.1. – М., 1975.-239 с. Т.2-М., 1975.- 475с.
9. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – М.:Наука, 1982.-570с.
10. Современный русский язык/ под редакцией В.А.Белошапкой. – М.: Высшая школа, 1989.-799с.
11. Тарҷумаи тафсири Табарӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2007.-883 с.

تفسير قرآن مجید. نسخہ محفوظ در کتابخانہ دانشگاہ کمبرج. 12/ بہ تصحیح مثنوی. - تہران، 1349-295 ص. 13

تفسير قرآن پاک. بہ کوشش علی رواقی- تہران، 1385-164 ص. 14

خانلری پ. تاریخ زبان فارسی. ج. 1. - تہران: رامین، 1377-414 ص.؛ ج. 2. - تہران: رامین، 1377-408 ص؛

ج 3. - تہران: رامین، 1377-490 ص. 15

قرآن قدس. پڑھش علی رواقی. - تہران، 1364-234 ص. 16

پڑھش علی رواقی. - تہران، 1364-234 ص. 16

#### ПАРАДИГМАИ ҶУМЛАИ СОДАИ ЗАБОНИ ПОРСИИ ДАРӢ

Дар мақола сухан дар бораи парадигмаи ҷумлаи содаи забони порсии дарӣ меравад, ки дар асоси сиғаҳои воқеӣ ва ғайривоқеии феълҳо ташкил мешаванд. Мушаххас шуд, ки тарҳи сохтории ҷумлаи содаи N<sub>1</sub>-Vf, N-N, Vf парадигмаи забони порсии дарӣ аз 6-8 ҷузъ иборат аст.

**Калидвожаҳо:** порсии дарӣ, парадигма, ҷумлаи сода, сиғаҳои феъл.

#### **THE PARADIGM OF A SIMPLE SENTENCE OF THE PERSIAN-DARI LANGUAGE**

In this article we are talking about the paradigm of a simple sentence of the persian-dari language, which are created on the basis of real and surreal moods of verbs. It is determined that the creation of the structure of a simple sentence N<sub>1</sub>-Vf, N-N, Vf of the persian-dari language paradigm consists of 6-8 parts.

**Key words:** persian-dari, paradigm, simple sentence, moods of the verb.

**Сведения об авторе:** Шарифова Ф.Х. - доктор филологических наук, профессор ТНУ.

#### **МАВҚЕЪ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҶУМЛАҲОИ САВОЛИИ МАЛЕҲБАЁН ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ**

(Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои саволӣ)

**Собирҷонов С.**

**Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон**

жумлаҳои саволӣ аслан хоси услуби забони гуфторӣ (шифоҳӣ) буда, бештар дар забони гуфторӣ ва дар муколама (диалог) истифода гардида, дорои хусусиятҳои услуби гуфтугӯӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои мазкур бо тарзу воситаҳои омилҳои мухталиф ва дар қолабҳои гуногуну тобишҳои рангин сурат мегирад. Сабаби рангинии тарзу омилҳои ифодаи пурсиш ба муҳиту мавриди гуфтор ва доираи маърифату одоби гуфтори гӯянда (пурсанда) вобаста аст. Ҳусни ҳуби ҷумлаҳои саволӣ дар он зоҳир мегардад, ки агар гӯянда саволи худро дар доираи одоби гуфтор ва риояи одоби пурсиш ифода карда бошад. Ҳамчунин ҷумлаҳои саволӣ бо мақсади ифоданокию муассирӣ ва хушбаёнӣ тарзи гуфтор истифода бурда мешавад, ки мисоли онро дар забони асарҳои баъдеӣ дидан мумкин аст.

Яке аз омилҳои назарраси риояи одоби пурсиш истифодаи дурусти муродифҳои ҷумлаҳои саволӣ мебошад. Муродифҳои беҳтарини ҷумлаҳои саволиро дар забони осори классикӣ дидан мумкин аст.

Аз мушоҳидаҳои ҳаррӯза ва таҳлилҳои муқоисавии мо чунин бармеояд, ки ҷумлаҳои саволи забони адабию гуфтории имрӯзаи мо аз ҷумлаҳои саволи забони осори классикӣ аз ҷиҳати малеҳбаёнӣ ва ҳусни баён фарқ мекунанд. жумлаҳои саволӣ дар забони адабию гуфтории имрӯзаи мо хеле коста гардидаанд.

Маълум аст, ки пурсиш ё суол дар ҷумлаҳои саволӣ бо воситаҳои зерин ифода меёбад: а) ба воситаи калима, таркиб ва ибораҳои саволи **кӣ, кӣҳо, ҷӣ, ҷӣҳо, ҷӣ гуна, ҷӣқадар, чандум, кадом, кай, кучо, чанд, чаро, барои ҷӣ, аз ҷӣ сабаб, то кай, кай боз, аз кучо, бо кадом мақсад** ва ҳиссаҳои саволи **магар, оё, -ҷӣ, -мӣ, -а, навод, навод ки, на ин ки**, баъзе қолабҳои рехтаи наҳвӣ, аз қабилӣ **ҷӣ гуфтед, ҳамин тавр не; [А.3.212-213; А.8.36-66]; б)** ба воситаи интонатсияи саволӣ (оҳанги махсуси саволӣ), ки он яке аз воситаҳои муҳимтарини грамматикӣ ифодаи пурсиш ба шумор меравад [А.4.54-55; А.5.292; А.6.33; А.8.22-35].

Бояд хотирнишон намуд, ки ҷумлаҳои саволӣ ҳам дар услуби гуфтугӯӣ (шифоҳӣ) ва ҳам дар услуби хаттӣ-китобатӣ бештар ба воситаи калимаю ибораҳои саволӣ пурсишро ифода мекунанд, зеро ҷумлаҳои саволӣ дар қолаби мазкур пурсишро равшану возеҳ ва тавассути оҳанги саволӣ тобишҳои гуногуну рангини маъноиро ифода карда метавонанд. Хатти ҳаракати наво (лаҳн) дар маркази оҳанги ҷумлаҳои саволи мазкур дар мавриди ифодаи саволҳои хоса пастрав буда, ҳангоми ифодаи тобишҳои риторикӣ ва эҳсосӣ болораву пастрав аст [А.1.96-97].

Дар байни воситаҳои ифодаи саволи ҷумлаҳои мазкур калима ва ибораҳои саволи ҳамгуну бо ҳам муродиф ба назар мерасад, ки онҳо дар ташаккули муродифоти ҷумлаҳои саволӣ мавқеи муайян доранд. Калима ва ибораҳои саволи бо ҳам муродиф ба мисли **кӣ, кистӣ, кистед, ҷӣ касӣ, ҷӣ касонед, киёнед; киро, кадом, касеро; чаро, барои ҷӣ, бо ҷӣ сабаб, бо кадом сабаб, сабаб чист, чарост** дар ифодаи пурсиши шахси номаълум ва сабабу мақсади ин ё он амалу ҳодисаи воқеъгардида истифода бурда мешаванд. Калима ва таркибу ибораҳои саволи **кӣ, ҷӣ, барои ҷӣ, бо ҷӣ сабаб** хоси забони гуфтугӯӣ буда, аз ҷиҳати ифодаи тобишҳои маъноии эҳсосӣ ва ифоданокию муассирӣ нисбатан костаанд.

Аз далелу мисолҳо маълум мегардад, ки дар забони адабии имрӯзаи муосири тоҷикӣ ва дар забони шифоҳии тоҷикӣ пурсиши номи шахси номаълум тавассути ҷумлаҳои саволие ифода меёбад, ки онҳо бештар ва асосан бо ҷонишини саволи «**кӣ**» сурат гирифтаанд: Маҳбуба (Телефонро гирифта) Ҳа, ин ҷо ҳавлии Ниёз Самадович. Ман? Маҳбуба. Шумо кӣ? Ҳамсафарашон. [Б.8.113]; - **онҳо кӣ?**- гуфта пурсид аз зан. – Туркманҳо, муридҳои амакатон гуфт зан [Б.4.113].

Мавриди зикр аст, ки ҷумлаҳои саволи «Шумо кӣ?» ва «онҳо кӣ?» аз ҷиҳати ифоданокӣ ва риояи одоби пурсиш чандон дорои оҳанги малеҳ нестанд.

Дар забони осори адабиёти классикӣ тарзи дигари ифодаи ҳамин пурсишро دیدан мумкин аст, ки онҳо ҳамчун муроди ҷумлаҳои саволи боло то андозае дорои ифоданокию одоби пурсиш мебошанд:

-Ту чӣ касӣ, эй мард? Ҳаҷҷоҷ гуфт [Б.16.39];

... ду кас дар кунҷи он хона нишастаанд ва маро дида саросема шуда пурсиданд:

-Шумо чӣ касонед?

-Мо мусофирем. - гуфтем мо... [Б.1.143]; Аз вай пурсида шуд:

-Дар маҷлиси хон кадом касон ҳастанд? [Б.1.220]; Ҷамъе ба назди вай рафтанд.

Пурсид, ки: -Шумо киёнед? Гуфтанд:

-Дӯстони ту [Б.15.16];

Бо таъсири забони осори классикӣ устод С. Айни низ пурсиши шахсро дар қолаби ҷумлаҳои саволи зикршуда ифода намудаанд:

-Инҳо чӣ касонанд? – гуфта пурсид ноиб (Б.2.134);

Дар таркиби ҷумлаҳои саволи зикршуда калимаи **кас** барои риояи одоби пурсиш ва нигоҳ доштани эҳтироми шахс ба кор бурда шудааст.

Ҷумлаҳои саволие, ки бо пурсишҷонишини **чӣ** сурат гирифта, дар ифодаи пурсиши ҳолату вазъият ва ҳодисаву воқеаи рӯйдода истифода мешаванд, хеле серистеъмол буда, то андозае таркибан устувор гардидаанд. Ҷумлаҳои саволи мазкур дар қолабҳои «**Чӣ гап?**»; «**Чӣ гап шуд?**»; «**Чӣ ҳодиса?**»; «**Чӣ воқеа?**»; «**Чӣ шуд?**» дар забони осори адабиёти муосири тоҷикӣ ва дар забони шифоҳии имрӯзаи тоҷикӣ хеле фаровон истифода бурда мешаванд: Дар таги дарвоза дарбон тракторро боз дошт. -Чӣ гап? – пурсид Афзал аз вай [Б.4.18]; Султон. **Чӣ гап?** Кӣ гуфт? [Б.6.102]; Раис. **Чӣ воқеа?** Раис (нишаста) Ҳодӣ – саркор, он рӯз маро каме ранҷондед. Баъд фаҳмам, ки укетонро задед. Ба Шумо чӣ шуд? [Б.5.61]; Роҳат. Ҳа, ба ту чӣ шуд? Мурод. Ҳеҷ чиз нашудааст [Б.5.80];

Ҷумлаҳои таркибан устувори саволи дар боло зикршуда дар ифодаи пурсиши ҳолату вазъияти шахс бо оҳанги қатъӣ ифода гардида, аз тобишҳои эҳсосии дилсӯзӣ, самимият, навозишу меҳрубонӣ холианд.

Дар бобати ҷумлаҳои саволи мазкур таъкиди зерини забоншиносу адабиётшиноси маъруф Носирҷон Маъсумӣқобили қайд аст: «Дар ҷумлаҳои саволӣ ибораҳо ва калимаҳои мустақили саволӣ бо оҳанги махсус, пурқувваттар талаффуз меёбанд.» [А.5.29];

Ба назари мо, ҷумлаҳои саволи мазкур ба сабаби дар алоҳидагӣ, танҳо омаданашон бо тобиши иловагии омирона ифода мегарданд, ки дар натиҷа пурсиши пурсанда хеле хушку холи ва якраңг баён мегардад.

Дар забони осори классикӣ дар мавриди пурсишу ҳолати вазъияти шахс ҷумлаҳои саволии мазкур бо ҷумлаҳои саволии хушоҳанги дигар ҳампаҳлу ва алоқаманд шуда меоянд, ки дар ин маврид ҳусни ҷумлаҳои саволӣ аз ҷиҳати дороии тобишҳои эҳсосӣ ва ифоданокию муассирӣ меафзояд:

Гуфтам: Хайр аст? Чӣ рӯй дод ба Шумо? [Б.1.122]; Чун чашми Мир ба ӯ афтод, пеш талбид ва пурсид: - Аҳвол ба хайр? Чӣ воқеа рӯй дод? ӯ гуфт: Падарам умри худро ба Шумо баҳшида вафот кард [Б.1.301]; – Чӣ кор воқеъ шуд, ки сабаби ин қадар хурсандӣ ва хандаи Шумо гардид [Б.1.180]); - Ба ту чӣ рӯй додааст, ки туро ба ин қадар дилтангӣ овардааст? [Б.1.125];

Дар мисолҳои боло ҷумлаҳои саволии пеш аз ҷумлаҳои саволии дар ифодаи пурсиши ҳолату вазъият омада нияти неки пурсандаро ифода намуда, ҳамчун омили ба оҳанги нарми саволӣ ва тобишҳои эҳсосӣ доро гардидани ҷумлаи саволии баъдина мақсади пурсишро ифода намуда, оҳанги саволии ҷумлаи пешинаро низ нарма кардаанд.

Ҷумлаҳои саволие, ки тавассути пурсишҷонишинҳои **чӣ, чаро**, ибораҳои **барои чӣ, баҳри чӣ, бо кадом сабаб, ба чӣҳочат** ва ҷумлаи рехтаи «**Чӣ сабаб буд?**», «**Сабаб чист?**» дар ифодаи пурсиши сабабу мақсад омадаанд, аз ҷиҳати дороии ҳусни баён аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

Ҷумлаҳои саволӣ бо пурсишҷонишинҳои **чӣ, чаро** ва таркибҳои **барои чӣ, баҳри чӣ** пурсиши сабабу мақсади воқеъ гардидани ин ё он ҳодисаро бо оҳанги қатъӣ ва қувватнок ифода менамоянд:

- Чӣ ин қадар нигоҳ мекунед? – гуфт вай ба модараш оташин шуда [Б.4.123];

- Эй, ту девона шудӣ, чӣ механдӣ? [Б.4.9];

- Ту чаро дар ин ҷо тракторро нигоҳ доша истодаӣ? [Б.4.123];

- Барои чӣ набошад, дина Каримов маро ҳақорат кард? [Б.4.82];

Маро баҳри чӣ лаънат мекунӣ? Хештанро кун, ки ... [Б.10.36];

Ҷумлаҳои саволии ба ҳам муродифи дар боло овардашуда аз ҷиҳати доираи истифода байни ҳамдигар фарқ кунанд ҳам, аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсади пурсиш ва оҳанги баён чандон аз ҳамдигар фарқ надоранд.

Ҷумлаҳои саволии бо таркибҳои «**ба чӣҳочат**» ва ҷумлаи устувори саволии «**Чӣ сабаб буд?**», «**Сабаб чист?**» сурат гирифта, дар ифодаи пурсиши сабаб бо оҳанги нарма дороии тобишҳои эҳсосии эҳтиром аз ҷумлаҳои саволии гурӯҳи дигар фарқ мекунанд: Гуфт: Ба чӣҳочатомадаӣ? Гуфт: - Ба дидори амир-ул-мӯъминин ва бад-он суҳбати қадим [Б.10.121];

Сулаймон гуфт: **Чӣ сабаб буд**, ки дар он мард бисёр менигаристӣ? [Б.10.37]; Марде ношинос пеш омад ва гуфт: - Шуморо парешонҳол ва парокандахотир мебинам, **сабаб чист?**

Ҷумлаи саволие, ки дар мисоли зерин барои ифодаи пурсиши сабаб истифода шудааст, пурсишро эҳтиромона ифода намуда, дорои ҳусни баёни гуворо мебошад: **Магар дар он ҷо муҳимме пеш омад, ки сабаби дермонӣ шуд?** [Б.1.57];

Ҷумлаҳои саволии бо зарфҷонишини **кучо, ба кучо, аз кучо** суратгирифта низ, дар қолаби гуногун ва бо тобишҳои мухталифи эҳсосӣ ифода ёфтаанд:

Масалан, ба ҷойи ҷумлаи саволии **аз кучо омадӣ (ё омадед)?** Ҷумлаи саволии эҳсосии «**Аз кучо пурсем?**» ва ҷумлаи саволии пурэҳсостару рангинтар «**Аз кучо қадам ранча фармудед**» дар забони осори адабии имрӯза ва классикӣ ба кор бурда шудааст: Назарбобо. **Аз кучо пурсем?**

Аҳмад Саркор. Аз шаҳр-дия... ман дигар кучо ҳам мерафтам [Б.5.43];

Баъд аз мулоқот пир гуфт:

- Мусофир менамояд? Аз кучо қадам ранча фармудед?

- Аз Хуросон,- гуфтам ман дар ҷавоб [Б.1.148] ;

Дар мисоли боло, дар ҷумлаҳои «Аз кучо пурсем?» ва «Аз кучо қадам ранча фармудед?» оҳанги эҳтиром ва хушбаёнӣ бештар ба назар мерасад.

Баъзан ҷумлаҳои саволии бо зарфҷонишини **кучо** суратгирифта бо оҳанги тамасхуру шӯҳиомез низ баён мегардад:

«Салом, рафиқ Каримов!» - гуфтам.

«Ҳа, ту аз кучо пайдо шудӣ?» - гуфт.

Ман Шуморо кофта омадам, гуфтам. [Б.4.84]; Дар мисоли боло таркиби хабар-феъли «**пайдо шудан**» тобиши эҳсосии манфӣ дошта, ҷиҳати тобиши тамасхурро равшан кардааст.

Зарфҷонишини **кучо** дар таркиби ҷумлаи фразеологӣ омада ҷумлаи хушоҳанги саволиро ташкил додааст, ки он пурсиши хушҳолонаи ғӯяндаро ифода намудааст:

Хӯш, Хоҷабой, шамоли кучо паронд? Ба кулбаи мо ҳам қадам ранча мекардед-дия.

- Тақозои зиндагӣ, ака. – Шуморо як бинам гуфтам. [Б.13.167].

Дар забони осори классикӣ ҷумлаҳои саволӣ бо насри мусаччаъ, бо хабарҳои ҳамқофия сурат гирифтаанд, ки хеле хушоҳангу хушбаён ба назар мерасанд:

Аштара худ кист, ки ту аз барои вай меҳнат кашӣ ва ин шарбату хашм чашӣ? (Б.15.59) ;

Гуфт: - Ту кистӣ ва ҳоҷати ту чист? [Б.16.47];

Ҳеччое пурандӯхгинтар аз ин тофтӣ ва ҳеч аз зерузабар шудагони ин тоифа хабар ёфтӣ? [Б.16.18]; Ҳечтавонӣ, ки бо ман биёӣ ва маро дар зиёрати дӯст мадалгорӣ намоӣ? [Б.15.56].

Аз он ҷиҳосил, ки ин фақиронро дар бало андозӣ ва ба дасти он кофирон гирифтور созӣ?[Б.7.560].

Хулоса, ҷумлаҳои саволӣ бештар дар осори адибони классикӣ гуворотару рангинтару ҷолибтар ба назар мерасанд. Дар ҷумлаҳои саволии мазкур одоби пурсиш ва равонию хушбаёнӣ, эҳтиром риоя карда мешавад.

## Рӯйхати адабиёт:

### А. Осори илмӣ

1. Брызгунова Е. А. Звуки и интонация русской речи/ Е. А.Брызгунова -5-е изд.- М.: Русский язык, 1983.-239 с.
2. Буланин Л. Л. Фонетика современного русского языка / Буланин Л. Л.– М.: Высшая школа, 1970.-196 с.

3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда. - Душанбе: Дониш, 1986. - 372 с.
4. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ / Б.Камолиддинов/ - Душанбе: Собириён, 2010. – 279 с.
5. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2./ Н.Маъсумӣ / - Душанбе: Адиб, 2005. - 349 с.
6. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик. (Синтаксис) / Норматов М.- Душанбе: Матбуот, 2011. - 324 с.
7. Петерсон М.Н. О вопросах / М.Н.Петерсон / – Русский язык в школе. 1940, №2, с. 38-40
8. Сабиржанов С. Собственно вопросительные предложения в современном таджикском литературном языке/ С. Сабиржанов / - Душанбе: Мир издателей. 2011. - 199 с.
9. Собирҷонов С. Ҷумлаҳои таркибан устувори саволи. Дар китоби «Маъсалаҳои инкишофи сохти синтаксиси забони тоҷикӣ». Маҷмӯаи мақолаҳо / С. Собирҷонов/- Душанбе, 1988. 45-52..
10. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Т. Н. Хаскашев /- Душанбе: Маориф, 1989. - 198 с.

#### **Б. Манбаъ**

1. Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» / С.Айни /- Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1956. - 315 с.
2. Айни С. Куллийёт. Ҷилди 2. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1960./ С. Айни / - 475 с.
3. Айни С. Куллийёт. Ҷилди 11, китоби дуюм/ С.Айни /- Душанбе: Ирфон, 1964. - 436 с.
4. Ақобиров Ю. Балоғат (повест) / Ю.Ақобиров /- Душанбе: Ирфон, 1981.-141с.
5. Ансорӣ Ф. Оинаи маҳмалпеч / Ф.Ансорӣ /– Душанбе: Ирфон, 1981.- 141 с.
6. Баҳорӣ А. Меҳмони серӯза (Асарҳои саҳнавӣ барои бачаҳои синни миёна ва калони мактабӣ) / А.Баҳорӣ /- Душанбе: Маориф, 1981.-143 с.
7. Зайнулдин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъу-л-вақоеъ.-Душанбе,2014-730с.
8. Қаҳҳорӣ А. Таркиш. Пьесаҳо / А.Қаҳҳорӣ / -Душанбе: Ирфон, 1981.- 190 с.
9. Меҳмон Бахтӣ. Пьесаҳо/ Меҳмон Бахтӣ / – Душанбе: Маориф, 1982.-191 с.
10. Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулк/ Муҳаммад Ғазолӣ/- Душанбе: Ирфон,1993.- 141с.
11. Муҳаммадиев Ф. Палатаи кунҷакӣ/ Ф.Муҳаммадиев / - Душанбе: Ирфон, 1974. - 367 с.
12. Одинаев Ҷ. Гузашти айём/ Ҷ.Одинаев / – Душанбе: Адиб, 1989.- 400 с.
13. Саттор Турсун. Аз субҳ то шом/С. Турсун/- Душанбе: Ирфон, 1979.-191с.

14. Саъдии Шерозӣ. Гулистон /С. Шерозӣ/.– Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1962.-120с.
- 15.Улуғзода С. Қиссаҳои драмавӣ/ С. Улуғзода /- Душанбе: Ирфон, 1984.- 383 с.
16. Ҷомӣ А. Баҳористон. – Душанбе: Адиб, 1987. - 158 с.

### **ОСОБЕННОСТИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ОТТЕНКАМИ УВАЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

(сравнительный анализ вопросительных предложений)

В статье проводится анализ и интерпретация вопросительных предложений с оттенками уважения и обходительности на основе сравнения различных вопросительных предложений. Отмечается, что при этом важно установить, особенности данной категории предложений и средства выражения оттенков уважения и обходительности. Во многих случаях интонационный рисунок в определенной группе вопросительных предложений отличается мягкостью, имеющей целью выразить эмоциональное отношение говорящего к слушающему, создание ситуации доброжелательности в диалоге. При этом речь нередко идет о коннотативных оттенках уважения, гостеприимства и сочувствия.

**Ключевые слова:** язык, диалог, вопросительные предложения, уважение, общение, оттенки, стилистика, лексика, семантика, структура.

### **FEATURES OF INTERROGATIVE SENTENCES WITH RESPECT AND POLITE MEANS IN THE TAJIK LITERARY LANGUAGE (comparative analysis of interrogative sentences)**

The article analyzes and interprets interrogative sentences with respect and polite means, based on a comparison of various interrogative sentences. It is noted that it is important to establish the features of this category of proposals and the means of expressing the connotation of respect and polite means. In many cases, the intonation pattern in a certain group of interrogative sentences is characterized by softness, aimed at expressing the speaker's emotional attitude towards the listener, creating a goodwill situation in the dialogue. In this case, it often goes about respect, hospitality and sympathy.

**Key words:** language, dialogue, interrogative sentences, respect, communication, style, vocabulary, semantics, structure.

**Сведения об авторе:** Собирджонов С.-кандидат филологических наук, доцент ТФЭИ.

**РОҲЕСТ РОҲИ ИЛМ, КИ ҲЕЧАШ КАНОРА НЕСТ**

**Исматуллозода Ш.**



## Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истилоҳ барои олиму донишманди соҳаи хеш ҳамчун афзор ва васила дар фаъолияти касбӣ ба шумор меравад. Мушкилоте, ки имрӯз дар роҳи рушд ва тавсеаи забони давлатӣ вучуд дорад, ба омилҳои мухталиф, аз ҷумла коркард нашудани низоми истилоҳоти соҳаҳои илму фан, техника, истеҳсолот ба забони тоҷикӣ вобаста мебошанд.

Истилоҳшиносӣ ва истилоҳсозӣ пас аз соҳибмақом гаштани забони тоҷикӣ аз мубрамтарин масъалаҳои рӯз дар ҳама соҳаҳои илми тоҷик маҳсуб ёфт. Дар назди олимони соҳаи забоншиносӣ вазифаи басо душвору пурмасъулият гузошта шуд: соҳаи илми тоҷик тавассути истилоҳоти илмӣ бояд рушд кунад. Барои амалӣ гаштани ин ҳадаф донишмандони пурқору пухтакори тоҷик заҳматҳои зиёде кашидаанд, луғату фарҳангҳои терминологӣ ба таъби расиданд, дар мақолаву асарҳои илмӣ истилоҳҳои илмӣ ба забони тоҷикӣ бештар истифода шуданд. Дар доираҳои гуногуни илмиву ғайриилмӣ баҳсҳое ба миён меомаданд, ки забони тоҷикӣ истилоҳоти забоншиносии худро надорад.

Албатта, дар ҷодаи мазкур ҷопи китобу рисолаҳо оид ба вожашиносӣ ва истилоҳсозӣ хидмати устодон Додихудо Саймиддинов, Сайфиддин Назарзода, Мирзо Ҳасани Султон арзанда аст. Яке аз дастовардҳои бузург дар соҳаи истилоҳшиносӣ, бахусус омӯзиши истилоҳоти забоншиносӣ таълифи асарҳои илмиву методӣ аз тарафи донишманди соҳа, профессор, доктори илмҳои филологӣ, Узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Мукаррама Набиевна Қосимова маҳсуб меёбад. Устод дар осори худ дар хусуси вижагиҳои вожаҷузвинӣ, таърихи ташаккули таҳаввули вожағону истилоҳот, дарку фаҳми дақиқи илмӣ ва тарзи дурусти истифодаи онҳо изҳори назар кардааст. Солҳои пеш устод дар факултети филологияи тоҷик ба донишҷӯён - мутахассисони ояндаи забони тоҷикӣ аз таърихи истилоҳотшиносӣ дарс гуфта, доир ба осори пурарзише, ки истилоҳоти забоншиносӣ дар онҳо қорбурд шудаанд, ба шогирдон маълумоти гаронбаҳо додааст. Дар робита ба мавзӯи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ ду дастури таълимии профессор Қосимова рӯйи ҷоп омадааст, ки яке “Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик” (Душанбе, 2003) ва дигаре “Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ” (Душанбе, 2007) мебошанд. Қаблан бояд зикр намуд, ки асарҳои номбаргардида на танҳо дар соҳаи истилоҳотшиносӣ, балки дар соҳаи омӯзишу пажӯҳиши таърихи забони тоҷикӣ аҳамияти хоса доранд.

Дар дастури “Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик” ҳар як ислоҳи овардашуда тавзеҳ ёфта, бо мисолҳо аз осори адибони классики форсу тоҷик собит шудааст. Масалан, истилоҳи *идғом* – мубаддалшавии овози ҳамсадо (дар хат ҳарф) бо ҳамсадои ҳамчинси худ. Истилоҳи *шарҳ* дода шуда, аз байтҳои бузургон-Рӯдакиву Фирдавсӣ мисолҳо оварда шудаанд: *дӯсттар*, *фаррух*. Ё дар бораи ҳуруфи шафавӣ маълумот дода, истилоҳи адабиётшиносии он низ қайд гардидааст (*санъати тавсил*).

Ҷирадастии забоншинос дар он зоҳир шудааст, ки дар китоби хеш ҳар истилоҳро аз ҷиҳати сарфию наҳвӣ шарҳ дода, онро бо аломатҳо низ ишора намудааст. Мисол:

“Калимаҳои алифи нидодошта метавонанд муайянкунанда (мавсуф) низ қабул кунанд:

→  
*Озода буро, ба дидаву дил монӣ*  
*В-аз ширинӣ ба қони ширин монӣ.*

**Унсурӣ**

Ҳамчунин, баъзе истилоҳҳо, ки дар вожаҳои арабӣ корбаст шудаанд, бо вазнҳо тасниф ёфтаанд. Масалан, омадани алифи ҷамъ дар вазни афъол, фаъоил, афъил, фиъол, фаъол, мафъоил, тафъоил ва ғайра. Устод дар шарҳи баъзе истилоҳот назари донишмандонро оварда, дар баробари ин назари шахсии худро пешниҳод намудааст. Барои мисол:

“**Кофи рабт** кофест, ки барои алоқамандии ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи бевосита ба сарҷумла меояд (дар асарҳои пешин гуфта шудааст, ки аксар барои рабти ду ҷумла ва миёни мубтадову хабар воқеъ мешавад, лекин мисолҳои овардашон барои ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи бевосита аст.):

*Гуфт, к-аз ҷумлаи вилояти Рус*  
*Буд шаҳре ба некуӣ чун арӯс.*

*Низомӣ*

Дар дастури дигар бо номи “Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ” устод ба ғайр аз истилоҳоти забоншиносӣ оид ба истилоҳоти адабиётшиносӣ, мусиқӣ, идориву давлатӣ, маорифу илму тиб ва дин маълумот додааст. Дар дастури мазкур бо истинод аз китобҳои илмиву адабӣ ва забоншиносиву таърихӣ ибрози андеша намудааст. Муаллиф истилоҳоти забоншиносии қадимро ба таври зайл гурӯҳбандӣ намудааст:

- Истилоҳоти мансуби савтиёт (фонетика);
- Истилоҳоти мансуби вожашиносӣ (лексикология);
- Истилоҳоти мансуби калимасозӣ;
- Истилоҳоти мансуби сарфу наҳв (грамматика).

Муҳаққиқи нуктасанҷ ғановати осори илмии забони тоҷикиро ёдовар шуда, сабабҳои рушду такомул ва дастоварду комёбиҳои назарраси забонро дар он айём ба бузургдошти забону фарҳанги форсу тоҷик марбут медонад. Аз ҷумла, истилоҳсозии Синои бузург ва пайравони ӯро таъкид намуда, зикр кардааст, ки гурӯҳи муайяни ин вожаҳо ва ибораҳо дар соҳаҳои гуногуни илми муосир корбаст мешаванд. Устод Қосимова М.Н. бо дарназардошти манобеи бадастомада перомунитаснифоту таълифоти мероси мухталифи он замон бархе аз намунаҳои осори боқимондаи забони тоҷикиро шарҳу тавзеҳ додааст. Аҳамияти ҷопи ин дастурҳо, пеш аз ҳама, ба забоншиносону истилоҳшиносони оянда муаррифӣ намудани дастовардҳои истилоҳ- шиносии тоҷик дар рӯзгори пешин аст ва исбот

кардани он аст, ки илми забоншиносии тоҷик дар ҷойи хушку холи ба вуҷуд наомадааст.

Хулоса, метавон гуфт, ки ин ду асари илмӣ дар боло зикршудаи устод Мукаррама Қосимова чун ганҷи бебаҳо дар ҳазинаи забоншиносии тоҷик (хусусан воҷасозӣ ва истилоҳнигорӣ) то дергоҳ боқӣ хоҳад монд.

Вопросы изучения терминологии таджикского языка являются актуальными во всех сферах науки после приобретения статуса государственного языка. Вышли в свет два пособия известного учёного – профессора Касымовой Мукаллары Набиевны о терминах и лингвистической терминологии средних веков, которые имеют огромное значение в области изучения и исследования истории таджикского языка и помогут усовершенствовать современную терминологию таджикского языка.

The questions about learning the terminology of Tajik language is very important in all sphere of sciences after stated the governor language. The printed two scientific books of professor Qosimova Mukarrama Nabieвна about terminology and linguistics terminology of middle centuries, that is the important books in the sphere of learning of the history of Tajik language.

**Сведение об авторе:** Исмаилов Исмоил Ширин – профессор ТНУ.

## ВИЖАГИҲОИ СЕРМАӢНОИ ИБАЪЗЕ КАЛИМАҲО ДАР ЗАБОНИ ҒАЗАЛ

Саломов М.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

СермаӢноӣ ҳамчун категорияи луғавӣ дар забони ғазал доираи истифодаи густирд ва истеъмоли васеъ дошта, дучиҳатимухиминутқи бадеиро фаро мегирад. Аввалан, шоироназвожаҳои сермаӢноӣ, кидарзабони гуфтугӯӣ хелеро иҷшуда буданд, батаври фаровони истифода мебаранд, дувум, ҳар як эҷодкорикаломи бадеӣ барои пуробуранггардидани забони осораш аз тобишҳои гуногуни маӢноӣ ва калимаҳо, кихосинутқи бадеӣ аст, истифодакарда, калимаҳои сермаӢноӣ махсус меофарад. Дар забони ғазал калимаҳо ботамоми мавҷудияти худ муҳимтарин манбаи таъсир ва ифодаи маӢноҳои гуногуни маӢноӣ гардида, дар ташаккули ифодаи маӢнонақши муҳим мебошанд.

Маҳз таваассути инкишофи маӢноӣ луғавӣ варобитаи семантикии калимаҳо дар забон категорияи лексикӣ ва сермаӢноӣ ҳамчун усули таҳлил ва баррасии маӢноҳои сонави калимаҳо зӯҳур намудааст. Муҳимтарин ҷанбаи луғавии ин мафҳумонаст, кибунёдҳои он дар асоси маҷоз сурат мегирад. Аксариму ҳаққи қиконе, кибатаҳлили осориманзум даст задаанд, зимни таҳқиқутаҳлилхусусиятҳои сермаӢноӣ ва калимаҳо ронизтаҳлил намуда, доирбаи фодаи семантикии онҳо андешаҳои ҷолибе баён кардаанд.

Хусусиятҳои сермаӢноӣ ва калимаҳо ва усулҳои сермаӢношавии онҳо ро дар забон тоҷикӣ профессор Ҳ. Маҷидов дар китоби «Забони адабии муосир тоҷик» батаври муфасссал шарҳ дода, назарияи семантикии ташаккули маӢноӣ ва калимаҳо ро муайян муқаррар кардааст.

Ҷимни баррасии мавзӯи ғавқмаҷозро яке аз усулҳои муҳими сермаӢногардидани калимаҳо дониста, банатиҷаерасидааст, ки «Ҳарчанд маӢноҳои луғавии ба усули маҷоз таълид ёфта ба таъриди гармаҷозоти луғавӣ аз анвои мухталиф санъатҳои бадеӣ аз қабилиташбеҳ, истиора, муболиға, киноя таъсиф, ташхис ва диғар ҳоғизогирӣфтаанд, тамоми анвои онҳо ро дар сегурӯҳи аз ҳам фарқкунанда-ташбеҳ, истиора ва синекдохагир довардан мумкин аст» [2, 54]. Албатта, дар нутқанвои мазкур маӢноҳои хелеро иҷшуда, бағӯян даваёна ванда имконият фаро ҳам меоваранд, кификри худро батаври муассиру образнок баён намоянд. Дар нутқи бадеӣ, махсусан, назми калимаҳои сермаӢно дар баробари ифодаи таъсирбахшбори услуби рониз қасбмена моянд. Яъне дар забони осориманзум баъзе калимаҳо тобиши сермаӢноӣ қасбмена моянд, ки онҳо дар забони гуфтугӯӣ ҳамон маӢноҳои ро ифодана менамоянд. Баибораи диғар, дар забони назми сермаӢношавии калимаҳо хусусияти зебоишинохтӣ (эстетикӣ) қасбмена мояд. Аксариму ҳаққи қиконбарин андешаанд, ки калимаҳои сермаӢно дар асоси маҷоз ба вуҷуд меоянд, ки ин андеша, пеш аз ҳама, аз Арасту маншаъ гирифтааст, кидармақолаҳои гузашта модоирба ин масъала маълумот додабудем.

Муҳимтарин хусусияти сермаъношавии калимаҳо дар он зоҳир мегардад,  
ки маъноҳои маҷозӣ ё сонавӣ калимаҳо дар асоси маънои аслии сурат мепазиранд,  
ки дар ин маврид ба андешаи муҳаққиқиназария забон Н.Ф. Алефиренко  
«гунаи лексикӣ-семантикӣ»-и вожа тавлид меёбад.  
«Сермаъноӣ дар ҳудуд астағунаҳои лексикӣ-семантикии бояклексема марбут ба тиятдошта  
(ё алоқадор)»-ро фаромегирад [1, 209].

Бояд зикр кард,  
ки дар баробар тасири маҷозхосияти маъноӣ калимаҳо дар нутқи назар аз ҳама аз омилҳои муҳим  
ми сермаъногардидани калимаҳо ба ҳисоб меравад,  
зеро на ҳама калимаҳо забонин хусусият доранд. Ба андешаи мо,  
на ҳама ба илҳами сермаъногардидани калимаҳо ин,  
дар нутқи гуфтугӯ сурат мегирад,  
чунки ҳар як гӯянда нутқи шровобаста ба ваъи эҳсоси ӯ равиши худ баён менамояд,  
яъне зимини муошират гӯянда ҳама ба барои мекунанд, ки аввалан, нутқи шкӯтоҳ бошад,  
сониян, аҳбори ифодаи маънаш ба шунавандаи ӯ чилан биравад ба азӯҷаи воқеаҳои бигирад.  
Бинобар ин дар ҳамаи гуфтуворҳои забоназқабили фонема, калима,  
ибора ва шумла ба таърихи тасрифи маъно ба банди ба тадриҷи равиш ба забони осори ба де  
ғиро маъно ба де ваъа аз ҳамаи ифодаҳои нагез дар нутқи ба де мегардад.

Истифодаи чузъ ба ҷойи куллия аз асоси калимаҳои сермаъно аст,  
ки ин дар нутқи гуфтугӯ ихтисас меёбад. Ин ғуруҳи вожаҳои Ҳ.  
Маҷидов истифодаи равишҳои маъноӣ,  
«Истифодаи равишҳои маъноӣ аз асоси калимаҳои сермаъно аст. Маъноҳои бо ин усул  
ба вуҷуд омада ҳамчун маъноҳои доимии системаи забоншинохтасуданд» [2, 54].

Масалан,  
истифодаи вожаҳои номи шахр ба ҷойи сокинони шахр то имрӯз дар забони гуфтугӯӣ роиҷас  
тавонанд забони шеърни замири қорбурд қарор дорад:  
«Шероз» ба маънии мардуми Шероз:

Дилам аз суҳбати **Шероз** ба қулӣ биғирифт,  
Вақти он аст, ки биғири хабар аз Бағдодам. [Саъдӣ, 500]  
«Рум» ва «Занг» ба маънии мардуми он:  
Шуд **Рум** масти рӯйи ӯ, шуд **Занг** масти мӯйи ӯ,  
Хоҳӣ ба сӯйи Рум рав, хоҳӣ ба сӯйи Занг шав. [Мавлавӣ, 80]

«Осмон» ба маънии Худованд ва олами малакут:

Чудо шуд ёри ширинат, кунун танҳо нишин, эй шамъ,  
Ки ҳукми **осмон** ин аст, агар созию гар сӯзӣ. [Ҳофиз, 326]  
Ё «осмон» ба маънии ҷойи фариштаҳо ва малоик:

**Осмон** бори амонат на тавонист кашид,  
Қуръаи қор ба номи мани девона заданд. [Ҳофиз, 131]

Маврид ба таъкид аст, ки истеъмоли ин қабил калимаҳо соҳибони забонро ҳеҷ  
гоҳ дар ҳайрат намеорад, зеро ин маъноҳо дар натиҷаи истеъмоли зиёд дар нутқи ҳазм  
гардида, дар тафаккури онҳо барои ифодаи маъноӣ ягона инъикос ёфтаанд.  
Масалан, дар байти зерини Ҳоҷа Ҳофиз калимаи «даҳон» ба маъноӣ узви бадани  
инсон, ки ҷойи тавлиди сухан аст, омадааст:

Ғайрати ишқ забони ҳама хосон бибурид,  
К-аз кучо сирри ғамаш дар **дахани**ом афтод.[Ҳофиз, 89]

Дар байти зерин Ҳоқонӣ вожаи мазкурро ба маънои шишаи саркушода истифода кардааст, ки дар ин маврид калима сермаъно шудааст:

**Даҳони шиша** бикшо, субҳ шуд, шароб бирез,  
Майе ба соғари ман ҳамчу офтоб бирез.[Ҳоқонӣ, 201]

Дар аксари осори илмие, ки фарогири мавзӯи сермаъноӣ дар забони тоҷикианд, вожаҳои ифодагари узви баданро яке аз сермахсултарин вожаҳо дар ифодаи сермаъноӣ донистаанд, ки ин ба табиати маъноии онҳо саҳт марбут аст. Яъне ҳар қадар калима дар забон маъмул бошад, ҳамон қадар доираи ифодаи маъноияш зиёд мегардал. Дар асоси вожаи **сар** дар абёти зерин ин матлабро баррасӣ хоҳем кард.

1. Сар ба маънии узви бадани инсон:

Ҳаргиз набошад аз тану ҷонам азизтар,  
Чашмам, ки бар **сар** асту равонам, ки бар тан аст.[Саъдӣ, 78]

2. Сар ба маънии аввал ё оғози чизе:

**Саре** аз айну нуну қоф барзан,  
Ки сад исму мусаммо дорӣ имрӯз [Мавлавӣ, 469]

Мо қадам аз **сар** кунем дар талаби дӯстон,  
Раҳбаҷое набурд, ҳар ки ба иқдом рафт.[Саъдӣ, 405]

3. Сар ба маънии нӯки чизе:

Қуввати шарҳи ту нест забони хомаро,  
Гирди дари умеди ту чанд **басар** давонамаш.[Саъдӣ, 480]

4. Сар ба маънои анҷом, охир:

Ба **сар** шуд рӯзгорам бе руҳи ту,  
Намонд аз умр бисёре, дарего [Ироқӣ, 90].

5. Сар ба маънои фикру хаёл:

**Сари** он надорад имшаб, ки барояд офтобе,  
Чи хаёлу ҳузари карду ҳузари накард хобе.[Саъдӣ, 326]

6. Дар ғазал баъзан шоирон вожаи «сар»-ро дар як байт чанд маротиба мавриди истифода қарор додаанд, ки дар ҳар мавриде он ба худ бори сермаъноиро касб намудааст. Масалан, дар абёти зерин вожаи мазкур барои ифодаи маънии аввал, боло, мӯйи сар, нӯги қалам, хаёлу андеша, ҳаёт ва бори гарон омадааст. Масалан:

– аввал:

Ғазали бесару бепоён бин,  
Ки зи поён барадат то ба **сар** он[Мавлавӣ, 760].

– нӯк ва андеша:

Пой дар васли лабат натвон ниҳод,  
То **сари** зулфи ту дар **сар** н-оварад[Анварӣ, 809].

– мӯйи сар ва фикру хаёл:

Даврони даҳру таҷрибатам **сар** сапед кард,  
В-аз **сар** ба дар намеравад ҳамчунон фузул.[Саъдӣ, 491]

– дар фикру хаёли касе будан ва бори зиёдатӣ будан;

Мо **сар** фидои хоки раҳат кардаем боз,  
Дарди **саре** ба кӯи ту овардаем боз.[Камол, 228]

– як навъ савганд ва ҳаёту зиндагӣ;

Ба **сари**ӯ, ки ишқи ӯ ба **сарам**  
Як бало ройгон намеорад [Ироқӣ, 119].

Савганд хӯрам ман ба Худову ба **сари** ӯ,  
К-андар ду ҷаҳон дӯст надорам магар ӯро.

–остон, таъзим кардан, зиндагӣ:

Хоқонивор бар **сари** кӯят,  
**Сар** барниҳаму зи **сар** наяндебам[Хоқонӣ, 412].

–андеша, рушд кардан, боло рафтан, берун шудан:

Дорам **сари** он ки **сар** барорам,  
Худро зи ду кавн бар **сар** орам[Хоқонӣ, 415].

–хаёл ва болои сар:

Гар боз дигарбора бубинам магар ӯро,  
Дорам зи **сари** шодӣ бар фарқи **сар**ӯро.[Хоқонӣ, 767]

–фикру хаёл ва ба анҷом расидан:

Он ки маро орзуст, дер муяссар шавад,  
В-ин чи маро дар **сар** аст, умр дар ин **сар** шавад.[Саъдӣ, 456]

Дар мисоли зерин вожаи «сар» ба маънии аслӣ (дастори сар) ва дар шакли ҷамъ (сарон) ба маънои сарварон, роҳбарон омадааст:

Боди **сари** зулфат аз сароғӯш,  
Дастори **сари сарон** рабуда[Хоқонӣ, 431]

Шуд бар **сари** кӯйи лофи ишқат,  
**Сар**ҳо ҳама дар **сари** забонҳо[Анварӣ, 789].

–сар ба маънои нафар ва пинҳон;

Дар ишқи туст ҷонро **сад сарисар** нухуфта,  
Лекин дили Ироқӣ бо ҷон ҷӣ кор дорад.[Ироқӣ, 119]

Аз таҳлили мисолҳои мазкур ба натиҷае расидан мумкин аст, ки агар калимаҳо дар қолаби ибораҳои изофӣ оянд, бештар хусусияти сермаъноиро касб менамоянд (сари зулф, сари шодӣ, сари забонҳо), вале агар дар ташаккули онҳо нақши феълҳо бештар бошад, он гоҳ онҳо дорои маъноӣ фраземагӣ гардида, бештар воҳидҳои фразеологӣ (ба сар давондан, ба сар доштан, ба сар шудан, ба сар овардан)-ро ташкил медиҳанд.

Чунин тарзи ифода бештар хоси нутқи гуфтугӯӣ аст, вале дар баробари ин дар забони осори манзум ифодаи калимаҳои сермаъно вазифаи муҳими маъноӣю эҳсосотӣ ва зебоишинохтиро низ доро мебошанд. Аз ин бармеояд, ки муҳимтарин хусусияти вожаҳои сермаъно дар баробари маҷозӣ буданашон дар он зоҳир мегардад, ки маъноӣ онҳо ҳамеша дар нутқ ё матн зоҳир мегардад.



Дар матни бадеӣ, махсусан забони ғазал ифода ёфтани калимаҳои сермаъно ифодагари ҷанбаи ҳунарии низ мебошанд. Барои исботи ин чанд мисолро аз эҷодиёти шоирони ғазалсара мавриди таҳлил қарор хоҳем дод.

**Моҳ**–маъшук

**Моҳам** аз шаб соябон бар офтоб андохтаст,  
Сарвам аз райҳони тар бар гул ниқоб андохтаст.[Ҳочу, 206]

Биншаст бар канори ману бода нӯш кард,  
Он **моҳи** сарвқомату он сарви кашхиром. [Анварӣ, 180]

Овози ишқат, эй ҷон, ҳафт осмон бигирад,  
Султони ишқат, эй **мах**, ҳар ду ҷаҳон бигирад. [Ҳоконӣ, 167]

Ғар **моҳи** ман барафканад аз рух ниқобро,  
Барқаъ фурӯҳилад ба ҷамол офтобро. [Саъдӣ, 9]

**Моҳи хуршеднамо** – рӯй, чеҳра

**Моҳи** хуршеднамояш зи паси пардаи зулф,  
Офтобест, ки дар пеш саҳобе дорад.[Ҳофиз, 89]

**Моҳ** – як қисм аз дувоздаҳқисми сол ва ба маънии бурҷи осмонӣ

**Моҳи шаъбон** манеҳ аз даст қадаҳ, к-ин хуршед  
Аз назар то шаби иди Рамазон хоҳад шуд.[Ҳофиз, 338]

Аз рашки ҷамоли офтобат бар осмон,  
Ҳар **моҳмоҳ** дидам, чун абрувони туст.[Саъдӣ, 371]

Эй қилу қоли ту хуш в-эӣ ҷумла ашқоли ту хуш,  
**Моҳи** ту хуш, соли ту хуш, эӣ солу **моҳ**чокар туро.[Мавлавӣ, 12]

Муҳаққиқони назарияи забон ва аҳли илми маъношиносӣ гоҳо мафҳуми сермаъноии калимаҳоро бо истилоҳи чандмаъноӣ (многозначность) низ ифода кардаанд. Масалан, Алефиренко Н.Ф. дар ин маврид чунин овардааст: «Сермаъноӣ ин зухуроти серпахлуи забон аст, ки моҳияти афзалиятнокии аксари калимаҳои дилхоҳ забони «зинда» (муосир)-ро таъмин намояд. Ин имконият медиҳад, ки доир ба қонуни калимаҳои сермаъно ва тарзҳои мунтазами инкишофи сермаъноии луғавӣ сухан ронда шавад [1, 209].

Сайид Аҳмади Ростгӯ мафҳуми чандмаъноиро аз дидгоҳи ҳунарии таҳлил намуда, чунин овардааст: «Чандмаъноӣҳамон гуна, ки аз номаш пайдост, яъне сухане, ки ба шевае ва ҳолу ҳавоие пардохта шуда бошад, ки пазириро ду ё чанд маънӣ бошад. Гунае, ки бо ҳар як аз он маонӣ сухане басанда ва басомон ва расо ва раво намояд. Чунончи, дар ин байти Ҳофиз:  
Дӣ мешуду гуфтам, санамо, **аҳд** ба ҷой ор,

Гуфто, ғалате, хоча, дар ин **аҳд** вафо нест.

иборати «дар ин аҳд вафо нест» дар ҳолу ҳавое ба кор рафта, ки ба осонӣ, ошкорӣ ду маънӣ мепазирад: 1) дар ин рӯзгор вафо нест (=мардуми ин замона вафо надоранд); 2) дар ин паймон – паймоне, ки дар мисраи нахуст (аҳд) ба ҷой овардан дархост шуда–вафо нест [3, 263].

Аз муқоисаи ин ду андеша бармеояд, ки Н.Ф. Алефиренко сермаъноӣ ва чандмаъноиро аз дидгоҳи лингвистӣ баррасӣ карда, онҳоро мафҳумҳои ба ҳам як мешуморад, Сайид Муҳаммади Ростгӯҷанбаи ҳунарию маъноии чанд- маъноиро баррасӣ карда, паҳлуҳои маъноии калимаҳоро вобаста ба матн муҳим арзёбӣ мекунад. Албатта, дар матни бадеӣ вожаҳо тобишҳои маъноии гуногуне касб намуда, гоҳо як вожа дорои чанд маъно мегардад, дар ин маврид муроди муаллифро низ муайян кардан хеле мушкул аст. Масалан, **Ҳоҷа Ҳофиз** дар байти зер

Воизи шаҳр, ки мардум малакаш меҳонанд,

Қавли мо низ ҳамин аст, ки **ӯдам** нест.

Вожаи «одам»-ро ба ду маънӣ мавриди истифода қарор додааст. Аввалан, **ӯ** дар иртибот бо вожаи «малак» калимаи мазкурро барои ифодаи маънои Одам (пайғамбар) истифода кардааст, дар мавриди дуюм, чун Ҳофиз бо воизу муфтию суфӣ чандон робитаи хуб надошт, таъкид бар он мекунад, ки воизи шаҳр одам нест, яъне хулқу атвори инсонӣ надорад. Яъне дар ҳар ду маврид ҳам калимаи мазкур тобиши маъноии худро нигоҳ медорад.

Ташаккули вожаҳои сермаъно дар баробари маҷоз боз дорои якчанд омили дигар низ ҳаст, ки яке аз чунин омилҳо ин кӯчидани маъно аст. Ба андешаи Н.Ф. Алефиренко: «Бунёди сермаъноии луғавӣ бо тағйирёбии семантикӣ, ки дар калимаҳо бо роҳи кӯчидани маъно аз як ашё ба ашёи дигар ё тағйирёбии ҳаҷми семантикии калима (васеъ ё маҳдуд гардидани маъно) ба вучуд меояд, асоснок мегардад» [1, 209]. Дар ҳақиқат, ҳангоми кӯчидани як маъно ба маънои дигар калима тағйирёбии семантикӣ дучор мегардад. Яъне дар ин маврид маънои аслии калима аз байн нарафта, балки дар пояи он тобишҳои гуногуни маъноии дигар зухур мекунад, ки ин, пеш аз ҳама, аз моҳияти лексикӣ калима маншаъ мегардад.

Аз таҳлили хусусиятҳои вожаҳои сермаъно метавон ба натиҷае расид, ки кӯчидани маънои вожаҳо, таносуби маъноии онҳо ва хусусияти маҷозӣ касб кардани калимаҳо боиси он мегардад, ки онҳо то андозае ба худ маънои фразеологӣ касб намояд. Ин вижагиро мо бештар дар калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадан мушоҳида карда метавонем. Воҳидҳои фразеологӣ **аз дасти замона дoston гаштан** (Анварӣ), **дасти касе дар гардан** (Саъдӣ), **эй хочаи бо дасту по** (Мавлавӣ), **сари дандон сапед кардан** (Анварӣ), **дар дасти сухан забон забун будан** (Камол), **сар доштан** (Мавлавӣ, Саъдӣ), **сар додан** (раҳо кардан), **сар надодан** (чудо нашудан) (Ҳофиз), **сари ришта гум кардан** (Мавлавӣ) ва монанди инҳо дар ҳамин асос бунёд ёфта, ба худ маънои фразеологӣ касб намудаанд, ки ин низ як наъми инкишофи маъноии калима дар низоми сермаъноӣ ба шумор меравад.

#### Адабиёти истифодашуда:

1. Алефиренко, Н.В. Теория языка / Н.В. Алефиренко.–М.: Издательский центр «Академия».–2004.–368 с.

2. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. / Ҳ. Мачидов.— Душанбе: Деваштич, ҷилди 1, 2007. — 255 с.
3. Сидд محمد راستگو. هنر سخن آرای.— تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت)، 1382-349 ص.

#### Сарчашмаҳо:

1. خواجوی کرمانی. دیوان اشعار (با اهتمام و تصحیح احمد سهیلی خوانساری). — تهران: پازنگ و مرکز کرمانشناسی، 1374-835 ص.
2. دیوان انوری (به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی) (جلد دوم). — تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. — 1372-1186 ص.
3. دیوان خواجه شمس الدین محمدحافظ (به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری). (جلد 1 غزلیات). — تهران: چاپخانه نیل، 1362-989 ص.
4. دیوان خاقانی شروانی (با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر با اهتمام جهانگیر منصور). — تهران: نگاه، 1375-762 ص.
5. دیوان کمال خجندی (تصحیح عزیز دولتیار). — تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1375-480 ص.
6. کلیات سعدی (ویراسته کاظم عابد دینی مطلق). — تهران: اسو، 1375-896 ص.
7. کلیات دیوان شیخ فخر الدین ابراهیم همدانی، متخلص بعرافی. — تهران: سازمان انتشارات جاویدان، 1374-1148 ص.
8. مولانا جلال الدین محمد مشهور به مولوی. کلیت شمس (مطابق نسخه تصحیح شده استاد بدیع الزمان فروزانفر). — تهران: چاپخانه مهارت، 1374-748 ص.

### ОСОБЕННОСТИ МНОГОЗНАЧНОСТИ НЕКОТОРЫХ СЛОВ В ЯЗЫКЕ ГАЗЕЛИ

Основную сторону лексического состава языка составляют употребление многозначных слов. Эта лексическая категория в языке газели имеет широкую среду использования и употребления и охватывает важные стороны художественной речи. В языке газели слова всем своим существованием, становясь важнейшим источником описания и выражения различных оттенков значения, играют важную роль в их формировании и выражении. Именно посредством развития словарного значения и семантического отношения слов в языке лексическая категория многозначность, как средство анализа и рассмотрения, проявилось вторичное значение слов. Важнейшим словарным аспектом этого понятия является то, что его создание осуществляется на основе метафоры.

**Ключевые слова:** язык, язык газели, лексическая категория, многозначность, значение, метафора, перенос значения, метафорическое значение.

### PECULIARITIES OF MULTI-VALUABILITY OF CERTAIN WORDS IN GAZELLE'S LANGUAGE

The main part of the lexical composition of the language is the use of multivalued words. This lexical category in the language of a gazelle has a wide range of uses and covers important aspects of artistic speech. In the language of the word gazelle, by its entire existence, becoming the most important source of describing and expressing different shades of meaning, play an important role in their formation and expression. It is through the development of the dictionary meaning and semantic relation of words in the language that the lexical category of polysemy, as a means of analysis and consideration, manifested

the secondary meaning of words. The most important vocabulary aspect of this concept is that its creation is carried out on the basis of a metaphor.

**Key words:** language, gazelle's language, lexical category, polysemy, meaning, metaphor, meaning transfer, metaphorical meaning.

**Сведения об авторе:** Саломов М. - кандидат филологических наук, доцент ТНУ.

## **НИГОҶЕ БА БАЪЗЕ ФЕЪЛҶО ДАР АШЪОРИ РӮДАКӢ**

**Гулназарова Ж.Б.  
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон**

Ҳангоми таҳлилу баррасӣ намудани унсурҳои луғавӣ-грамматикӣ забон, муқоисаву омӯзиши онҳо хусусияти маъноӣ ва дараҷаи қорбурди онҳо ошкор мегардад. Мусаллам аст, ки ёфтан ва нишон додани роҳи густаришу инкишоф ва истифодаи ин унсурҳо дар масири таърихи забони адабии тоҷикӣ тавассути осори бозмонда сурат мегирад.

Дар радифи дигар осор ашъори Одамушшуаро Рӯдакӣ намунаи беҳтарин маҳсуб меёбад. Зеро «гуҳарҳои рангин»-и «кон»-и ӯ на танҳо «тараббахши рӯх»-у «фараҳзояи ҷонанд», балки «савти навову сити маъонияш» ба «замину замон» «дурпош» гаштааст ва аз «замину замон» ба шоир «марҳабо расидааст». Доништан ва хеле моҳирона истифода намудани унсурҳои забон ҳангоми баёни матлаб боис шудааст, ки Рӯдакӣ яке аз тавонотарин суҳанварону суҳангустарон ва забардасттарин намоёндагони суҳани бадеӣ гардад.

Доир ба хусусиятҳои осори Рӯдакӣ муҳаққиқону пажӯҳишгарон аз даврони ҳуди шоир оғозида, то ба имрӯз дар тӯли беш аз ҳазор сол чи дар Ғарбу чи дар Шарқ пайваста нукоте иброз доштаанд. Дар ҳамин росто метавон гуфтаҳои донишманди тоҷик А. Саттор- зодаро овард, ки гуфтааст: «Рӯдакӣ дар шеър овардани лафзи хубу маънии осонро зарур шуморида, ба дурустиву ростии он диққат дода, баёни эҳсоси хирадро («дилу сеголиш») аз унсурҳои асосӣ шуморида, ҷонибдори навию навоарӣ будааст» [12,30]. Ҳамзамон се хусусияти барҷастаи ашъори Рӯдакиро таъкид мекунад ва «яке он аст, ки дар он ҳама чиз – муҳтаво, забон, луғат, баён, сабк, воситаҳои тасвир – сода, муқаррарӣ, рӯзмарра, ҳамагонӣ, заминӣ, ошно, табиӣ ва осон мебошад. Дар он чизе, ки ноошно, ношинос, ҳаёли, бофта, сунъӣ, ғайримуқаррарӣ, ғайритабиӣ, душвор, нестандарҷагон бошад, вучуд надорад» [12,30]. Воқеан, баёни суҳан ва ҳунари волои гӯяндагии шоир бо муносибаттарин калимаву таркибҳо, услуб, тасвирҳои шоиронаи бисёр ҳонову гӯё ва таъсир- бахшу хотирмон ифода шудааст. Зеро забони эҷоди Рӯдакӣ забони шеър аст, ки хусусияти ҳоси ҳудро дорост. Вобаста ба ин муҳаққиқ М. Саломов мегӯяд, ки шеър «создано ради сообщения человеку чувства и восприятия жизни, в сущности, языком и средствами... и для углубления и сближения нашей связи с бытием, имеет связь с практической жизнью» [11,18].

Дар байну баробари дигар унсурҳои луғавӣ-грамматикӣ қорбурди феъл дар ашъори Рӯдакӣ боиси зебо ва равоӣ равшан баён шудани андешаҳои шоир гардида, ҳаракат, вазъият, ҳолат, муносибатро ифода намудааст, зеро «бидуни феъл ва ҷанбаҳои маъноиву грамматикӣ он воқеъ гардидани муоширату муҳобироти комил ғайриимкон аст» [10,8].

Мавриди зикр аст, ки агар бархе аз ин феълҳо то ҳол дар забони тоҷикӣ фаъл бошанд, гурӯҳи дигар нисбатан камистеъ моланд. Дар ин маврид мо бештар таваҷҷуҳ мекунем ба қисмати дувум.

Забоншинос М.Н. Қосимова калимаҳои даврони Рӯдакиро, ки айни замон камистеъмоланд, ба 3 гурӯҳчудо намудааст ва дар гурӯҳи сеюм баъзе феълҳоро номбар намудааст [4,83-84]. Адабиётшинос А. Сатторзода зикр мекунад, ки «вобаста ба хусусия- ти аввали шеърӣ Рӯдакӣ аз зикри як нукта набояд сарфи назар намуд, ки дар осори боқимондаи ӯ калимаҳои ба назар мерасанд, ки барои хонандаи кунунӣ номафҳум мебошанд... аммо ин чиз ба хусусияти аввали шеърӣ Рӯдакӣ зид нест. Зеро он калимаву таъбирҳои, ки барои мо имрӯз пас аз ҳазору саду анд сол номаънус менамоянд, дар замони шоир аз ҷумлаи луғатҳои маъмул ва барои ҳама ошно буданд» [12,34]. Ин ҳолатро метавон тавассути қоидаи паҷӯшии муҳаққиқони соҳа равшан кард. Нигоштаҳои мақолоти илмӣ «Мухтасар дар бораи баъзе хусусиятҳои забони осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ» [4; 5], «Феълҳои корбурдашон маҳдуд дар «Маснавии маънаӣ»-и забоншиноси варзида М.Н. Қосимова [5], «Як решаи эронӣ ҳашт мувозии вожа дар ашъори Рӯдакӣ»-и А.Ҳасанов [13], «Ғоҳномаи вожаҳо дар ашъори Рӯдакӣ»-и Муҳаммадхусайни Ямин [8], «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ»-и Қ.Мухторӣ [7]), «Баъзе хусусиятҳои семантикӣ ва грам- матикии феълҳо дар забони ғазал»-и М. Саломов [10], «Тавзеҳот»-и Қодири Рустам [3] ва дигарон метавонанд далел бар ин гуфтаҳо шаванд.

Ҳангоми омӯзиш ва баррасӣ маъно ва ҷолибияти корбурди феъл дар ашъори Рӯдакӣ то дараҷае ошкор ва муайян мегардад, зеро «дигар аз вижагии ҳоси шеърӣ Рӯдакӣ ин аст, ки дар он ҳама чиз – муҳтаво, забон, луғат, баён, сабк, воситаи тасвир тозаву тар, нав, бикр, обнаҳӯрдаву обнарасида мебошад» [12,34].

Чунончи:

Авборидан-нахойида фурӯ бурдан [9, 234].

Пас **биавборид** эшонро ҳама,

Не шубонро ҳишт зинда, не рама [2,115].

Ин феъл дар забони порсии бостон аз асоси замони гузашта *ava- rārta* ва асоси замони ҳозира *ava- rāra* , *ava-* пешванд аз решаи *rag-* пур кардан, анбоштан мебошад [6, 51].

Алфатан\алфатдан – гирд овардан, ҷамъ кардан, андӯхтан, зиёд кардан [9,24].

Худ хӯру худ деҳ, кучо набуд пушаймон,

Ҳар кӣ бихӯрду бидод, аз он чӣ**биялфат** [2,32].

Ин феъл дар гунаи алфандидан низ истифода шудааст.

**Маялфанд** душман, ки душман яке,

Фузун асту дӯст ар ҳазор, андаке [2,120].

Доктор Муҳаммадхусайни Ямин низ дар мавриди корбурди ин феъл дар ашъори Рӯдакӣ зикр намудааст [8, 177].

Бахсонидан //пахсонидан – афсурдаву ғамгин сохтан, озурдан, ранҷ кашидан [3;250].

Ин феъл дар гунаҳои «бахсонидан» (2,250; 1,313) ва «пахсонидан» [9,46; 8,188] омадааст.

Аз ӯ беандӯхӣ бигзину шодӣ бо таносонӣ,

Ба тимориҷаҳон дилро чаро беҳуда **бахсонӣ** [2, 99].  
Дар ашъори Рӯдакӣ муродифи ин феъл низ истифода шудааст, ки он дар гунаи «озурдан» нисбатан серистеъмол аст:

Аз дӯст ба ҳар чиз чаро боядат **озард**,  
К-ин ишқ чунин бошад: гаҳ шодию гаҳ дард [2,36].  
Бисечидан- омода намудан [9,45].  
Гуфт, хез акнуну сози раҳ**бисеч**,  
Рафт бояд-т, ай писар, мамғаз ту ҳеч [2, 111].  
Ин феъл аз забони суғдӣ *ratsēš*, форсии бостон *pati -sācaya*, *pati-* пешванд, аз решаи *sak-* сохтан, омода кардан аст [6, 64-65].  
Гуворидан – ҳазм шудан, хушгӯвор ва болаззат будани ғизо [3,206].  
Сапед барф баромад ба кӯҳсори сиёҳ,  
Ва чун дарун шуд он сарви бӯстонорой  
Ва он кучо **бигуворид**, ногӯвор шудааст  
Ва он кучо нагазойист, гашт зудгазой [2,61].  
Ҳамоно ки зикр намудем, баъзе аз ин феълҳо, бо муродифҳояшон истифода шудаанд:  
Нахчезидан – печидан, даровехтан, ҳалқа задан [9,164].  
Орӣ маро бад-он ки бархезам,  
В-аз залфи анбарин-т **даровезам**.  
Дорӣ маро бад-он ки фароз оям,  
Зери дузулфакон-т **бинахчезам** [2, 51].  
Гурӯҳи дигари ин феълҳо сермаъноянд ва дар ашъори Рӯдакӣ бо маъноҳои мухталифи худ омадаанд.  
Огандан – 1. пур кардан, лабрез намудан, саршор кардан [8,179].  
Хона аз рӯйи ту тixӣ кардам,  
Дида аз хуни дил **биёгандам** [2, 51].  
2. тартиб додан, мураттаб, омода, интишор, паҳн кардан [9,179].  
Сирати ӯ буд ваҳйнома ба Кисро,  
Чунки ба ойин-ш Панднома **биёганд** [2,38].  
Чамидан дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» чунин шарҳ ёфтааст: – 1. Сайругашт кардан, хиромон рафтан, бо нозу тафохур ва истиғно роҳ рафтан; 2. Чунбидан, ҳаракат кардан, сайёу кӯшиш намудан [9,271].  
Чаро ҳаме **начамам**, то чаро кунад тани ман,  
Ки низ то **начамам**, кори ман нагирад чам! [2, 90]  
Дар «Баррасии решашинохти афъол дар забони форсӣ» омада: чамидан- равон шудан аз рӯйи такаббур ва хиромон ба роҳ рафтан, хиромидан, дар эронии бостон *šama* – асоси замони ҳозира аз решаи *šam*, ҳаракат кардан, давидан [6, 120].  
Дар мавриди феъли «фунудан» дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» омадааст: «1. фирефта шудан.  
**Бифнуд** танам бар дираму обу замин,  
Дил ба хираду илму ба дониш **бифнуд**.  
2. фирефта кардан, фиреб додан; 3. мағрур гардонидан; 4. ором бахшидан, қарор додан; ором гирифтани, қарор гирифтани, унс гирифтани.  
**Бифнуда**ст ба ҷаҳон бар дираму обу замин,

Дили ту бар хираду донишу хубон **бифунуд**.

3. тавакқуф намудан, ҷой гирифтан, ист кардан, ором гирифтан, осудан, ғунудан, хоб кардан.

Бад-он мурғак монам, ки ҳаме дӯш

Бар он шоҳаки гулбун ҳаме **фунуд**.

4. мағрур гардидан.

Наёрам бар касе ин роз бикшуд,

Маро аз холи ҳиндуи ту **бифнуд**» [8, 254].

Муҳаққиқ Қодири Рустам доир ба феълҳои «фунудан»-и байти зер шарҳ намеорад.

**Бифнуд** танам бар дираму обу замин,

Дил бар хираду илму ба дониш **бифнуд** [2, 82].

Аммо «фунуд»-ро дар байти

Бад-он мурғак монам, ки ҳаме дӯш

Бар он шоҳаки гулбун ҳаме **фунуд** [2,83].

ташреҳ дода, меорад, ки «мураттибони ДОШ ба ҷойи «фунуд» «ғунуд» оварда ва навиштаанд, ки «фунуд» фирефта шудан аст, ки дар ин мисраъ маънии дурусте надорад. Аммо ба гувоҳии «Бурҳон» «фунуд»-ро «ба маънии нола ва зорӣҳам гуфтаанд» [3, 223].

Ҳангоми баррасӣ ба назар чунин менамояд, ки дар байти

**Бифнуд** танам бар дираму обу замин,

Дил бар хираду илму ба дониш **бифнуд** [2, 82].

«фунудан»-и мисраи аввал ба маънии фирефта шудан ва «фунудан»-и мисраи дувум ба маънии қарор гирифтан, ором гирифтан, унс гирифтан омадааст. Дар мавриди «фунудан»-и байти

Бад-он мурғак монам, ки ҳаме дӯш

Бар он шоҳаки гулбун ҳаме **фунуд**

маъниҳои ором гирифтан, осудан, ғунудан, нола кардан созгор меояд, зеро ҳамнишинии маъноӣ ва таносуб дар калимаҳои мурғак, шоҳаки гулбун, мондан (ин ҷо ба маъноӣ монанд будан) ва «фунудан» бо маъноҳои зикршуда дида мешавад. Азбаски ин байт намунаи абёти пароканда аст, аниқу дақиқ пайгирӣ кардан душвор аст. Дар « Баррасии решашинохти афъол дар забони форсӣ» дар мавриди феъли «ғунудан» омадааст: Аз решаи gnā- осудан, ғунудан, хоб рафтани, осудан, орамидан дар вазни феълҳои чун сурудан сохта шудааст [6,203].

Танҷидан - печондан, маҳкам бастан:

Неки ўро фасонаворе шав,

Бади ўро камар-т саҳт **битанҷ**! [2, 34]

Шикӯҳидан - ҳаросидан, тарсидан [3, 201; 9, 284 ].

Уштури гурсуна касема хӯрад,

Кай **шикуҳад** зи хор, чира чарад! [2, 121]

Саҳт **шикуҳам**, ки аҷзи ман бинамояд,

В-арчи Саръиам або фасоҳати Саҳбон [2,57].

**Фаҳмидан** - дона аз пунба ҷудо кардан [3,291; 9, 251].

Ҷувон будаму пунба **фаҳмидаме**,

Чу **фаҳмида** шуд, дона барчидаме [21,20].

Чахидан - чӯшидан, дамидан [9,274].

Охир к-ором гираду **начахад** тез

Дар-ш кунад устувор марди ниғаҳбон [2, 53].

Оҳанҷидан-кашидан, берун кардан [9,188].

Гуфт: «фардо нашта орам пеши ту,

Худ **биёҳанҷам** ситем аз реши ту» [2,114].

«Феъли оҳехтан асоси замони ҳозира ā-Θanja ва асоси гузашта аз ā-Θaxtaā пешванд ба маънои «кашидан» ва решаи Θang аз ҳиндуаврупоии ten-gh- «кашидан», ба ақидаи бархе аз муҳаққиқон оҳехтан аз даромехтагии ду феъл вучуди i дар калимаи оҳихт(āhixt) нишондиҳандаи иштиқоқи он аз решаи haik-: **hič**-ба маънои «(берун) кашидан» нишондиҳандаи иртиботи он бо решаи Θang аст» [6,28].

**Хасойидан**–ба дандон реш кардан, ба дандон газида ҷароҳат- нок кардан [9, 258].

Дарё ду чашму оташ бар дил ҳамефизояд,

Мардум миёни дарё в-оташ чӣ гуна пояд?!

Яшки наҳанг дорад, дилро ҳаме **хасояд**,

Надҳам, ки ногуворад, к-эдун на хурд хояд! [2, 43]

**Сахтан** –вазн кардан, баркашидан, арзиш кардан, пардохтан [8, 219].

Ҳаме хариду ҳаме **сахт** бешумор дирам,

Ба шаҳр ҳар кӣ яке турки норпистон буд [2,41].

**Шикӯхидан**- пешпо хӯрдан, лағжидан [9,187]

Чун бигардад пойи ӯ аз пойдон,

Худ **шикӯхида** бимонад ҳамчунон.

**Ошикӯхад** бар замин ҳамвортар,

Ҳамчунон чун бар замин душвортар [2,108].

**Шанидан** – бӯйидан, ҳис кардан тавассути шомма, димоғ[9,282].

Дар раҳгузари бод ҷароғе, ки турост,

Тарсам, ки бимирад аз ҷароғе, ки турост.

Бӯйи ҷигари сӯхта олам бигирифт,

Гар **нашнидӣ**, зиҳӣ димоғе, ки турост [2, 68].

Муҳаққиқ Қ.Мухторӣ меорад, ки феъли **шанидан** имрӯз ба маънии «бӯйидан» истеъмол намегардад ва зикр мекунад, ки дар фарҳангҳои муосир ба ин маъни шарҳ наёфтааст [6,79].

**Тузидан** - пардохтан (-и қарз) [2,244; 9,250].

Ба ҷумла хоҳам якмоҳа бӯса аз ту, буто,

Ба кеч-кеч нахоҳам, ки фоми ман **тузӣ** [2,98].

**Ҳиштан**–гузоштан, мондан, партофтан [9,310].

Чун даромад он кадевар марди зафт,

Бел **ҳишту** доскола баргирифт [2, 115].

Дар ашъори Рӯдакӣ феълҳои таркибии камистеъмол низ дучор меоянд.

**Зағанд ё заҷанд кардан** – ҷастан, хез кардан [3, 278; 9, 113].

**Кард** рӯбаҳ юзворӣ як **зағанд**,

Хештанро з-ин миён берун фиканд [2,111].

**Об тохтан** – аз тарсу ҳароспешоб кардан, шош кардан [3, 286].



Зи қалб ончунон сӯйи душман битохт,  
Ки аз ҳайбаташ шери нар **об тохт** [2, 116].

Дар забони гуфторӣ муродифи ин феъл «тар кардан» истифода мешавад.

**Андама доштан** – ёд доштан, дар ёд гирифтан, ба ёд овардани ғаму андӯҳи гузашта [8,25; 3, 283].

Беҳтарин ёрону наздикон ҳама,  
Назди **ӯдорамҳамеша андама** [2,115].

**Мустӣ кардан** – шикоят кардан (3, 209).

**Мустӣ макун**, ки нангарад ӯ мустӣ,  
Зорӣ макун, ки нашнавад ӯ зорӣ [2, 63].

Зимни баррасии афъоли камистеъмоле, ки дар ашъори Рӯдакӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, метавонем ин нукотро биёрем: «севумин хусусияти барҷастаи шеъри Рӯдакӣ он аст, ки дар он ҳама чиз – муҳтаво, забон, луғат, баён, сабк, воситаҳои тасвир ҳамзамон бо содаву осон ва тозаву тар будан олист, яъне дар ҳади камолу ҷамол ва таносуб ва ҳамбастагии комили лафзу маънист» [12, 35].

Ҳамон гуна ки ёдрас шуд, агар бархе аз афъоли мавриди таҳлили ашъори Рӯдакӣ дар осори шоирону адибони давраҳои гуногун гардиш дошта бошанд, қисми дигар хоси ашъори Рӯдакӣ ё даврони шоир мебошанд. Агар қисме аз ин феълҳо бо як қиёфаи овозӣ ва як маъно истифода шуда бошанд, бахши дигар бо муродифҳои мисли худ камистеъмол ё нисбатан серистеъмол ва гурӯҳи дигар сермаъно буда, бо тобишҳои гуногуни маъноӣ мавриди истифода қарор ёфтаанд. Феълҳои таркибӣ низ бо махсусияти баёни шоир ифода шудаанд, ки ҷузъи номии онҳо низ камистеъмоланд.

Ҳамин тариқ, феълҳо дар ашъори Рӯдакӣ шоҳиди нишондоди яке аз вижагии зиёди забону услуби шоир буда, дар ифодаи баёни фикр, матлабу мақсади эҷодкор шароити мусоиде фароҳам овардаанд ва пажӯҳишу омӯзиши онҳо имкон медиҳад, ки маъно ва хусусияти услубияшон ба ҳайси як унсури луғавӣ-грамматикӣ барои муассир ифода ёфтани амал, вазъият, ҳолат ва муносибат мушаххас гардад.

### **Рӯйхати адабиёт:**

1. Абдулманнони Насруддин. Рӯдакӣ./ Насруддин Абдулманнон/.–Хуҷанд: Ношир, 1999. -395 с.
2. Девони Рӯдакӣ. – Душанбе: Бухоро, 2015. -333 с.
3. Қодири Рустам. Тавзеҳот./ Рустам Қодир / Девони Рӯдакӣ. – Душанбе: Бухоро, 2015. -С.145-333.
4. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. /М. Н. Қосимова – Душанбе, 2012. -566 с.
5. Қосимова М. Н. Ганҷи сухан (мачмӯаи мақолот). / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг 2013. – 640 с.
6. Мансурӣ Ядуллоҳ, Ҳасанзода Ҷамила. Баррасии решашинохти афъол дар забони форсӣ. / Ядуллоҳ Мансурӣ, Ҷамила Ҳасанзода/.–Техрон: Интишороти Фарҳангистон, 1387 ҳ. -367с.
7. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ. – Душанбе, 2006.-130 с.

8. Муҳаммадхусайни Ямин. Гоҳномаи вожаҳо дар ашъори Рӯдакии Самарқандӣ. / ЯминМуҳаммадхусайн / Ёдномаи устод Рӯдакӣ. Душанбе: Шохпар, 2014. – С. 176 - 193.
9. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. –367 с.
10. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои семантикии грамматикӣи феълҳо дар забони ғазал. /М. Саломов / . –Паёми Донишгоҳ, 2015, №4/5(174). – С.8-13.
11. Саломов М. О некоторых теоретических аспектах языка таджикско-персидской поэзии. /М. Саломов/. –Паёми Донишгоҳ, 2016, №4/5(209). – С.17-21.
12. Сатторзода А. Рӯдакӣ ва шеъри рӯдакивор. /Абдунабӣ Сатторзода /Ёдномаи устод Рӯдакӣ. Душанбе: Шохпар, 2014. С. 27-38.
13. Ҳасанов А. Як решаи эронии ҳашт мувозии вожа дар ашъори Рӯдакӣ./ Абдучамол Ҳасанов./ Ёдномаи устод Рӯдакӣ. Душанбе: Шохпар, 2014. –С. 361-375.

### О НЕКОТОРЫХ ГЛАГОЛАХ В ТВОРЧЕСТВЕ РУДАКИ

В данной статье проанализировано некоторые лексико-семантические особенности групп редких глаголов, использовавшие в творчество Рудаки. Автор, определяя их значение в контексте, показывает синонимичные и многозначные отношения простых и сложных редких глаголов.

**Ключевые слова:** глагол, значение, степень употребления, лексико-семантические особенности, лексика, синоним, полисемные глаголы.

### THE VIEW TO SOME OF THE VERBS IN THE POEMS OF RUDAKI

In this article analyzes some lexical and semantic features of groups of rare verbs used in the work of Rudaki. The author, defining their meaning in context, shows the synonymous and polysemantic relations of simple and complex rare verbs.

**Key words:** verb, meaning, degree of use, lexico-semantic features, vocabulary, synonym, polysemous verbs.

**Сведения об авторе:** Гулназарова Ж.- кандидат филологических наук, доцент ТНУ.

## НОМҲОИ САРУ ЛИБОС ДАРДАФТАРИ АВВАЛИ “МАСНАВИИ МАЪНАВӢ”-И ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ

ҲалимоваС.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

“Маснавиӣ маънавӣ”-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ яке аз беҳтарин падидаи таърихи забони адабии мо ба шумор рафта, фарогири захираи бузурги луғавӣ аст. Баёни ақидаҳои ирфонӣ ва фалсафии тасаввуф, панду андарз, истифодаи ҳикоятҳои мухталифи форсизабонон ва халқҳои дигар боиси инкишофи забони назм ва гуногунии луғату ибораҳои асар гардидааст.

Ҳикоятҳои мавзӯҳои басо мухталифро дар бар гирифтаанд. Табиист, ки таркиби луғавии он ҳам доман густурдааст ва ниҳоят пурғановат аст. Як қисми ин вожаҳои истилоҳот номҳои сару либос мебошад.

Маълум аст, ки аҳли тасаввуф парвои молу мулк накарда, ҷомаҳои одӣ ба бар карданд ва неъматҳои ишқи Илоҳиро аз ҷаҳони моддӣ авлотар донистанд. Номи ин ҷараён ва таълимоти фалсафӣ аз номи либоси онҳо гирифта шудааст. Доктор Саид Ҷаъфари Сачҷодӣ дар “Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ” маънии ирфонии калимаи суфро шарҳу эзоҳ додааст. Ӯ дар бораи ин вожа, пайдоиш, маъниҳои он ақидаҳои олимони гуногунро оварда чунин мегӯяд: “Сод – ишора ба сабру сидқу сафо. Вов – ба вирду вафо. Фо – фард аст ба факру фано. Мураккаб аз ҳуруфи рамзӣ аст” [3, 27].

Абурайҳони Берунӣ мегӯяд, ки иштиқоқи арабӣ надорад.

Дар “Кашф-ул-махҷуб” вожаи **суфӣ** пашминапӯш гуфта шудааст. “Машхуртарин ва саҳеҳтарин ақвол дар иштиқоқи калимаи суфӣ он аст, ки мансуб ба муносибати пашминапӯшӣ, ки марсуми суфиён буда ва ин одат аз қадим миёни зоҳид ва фуқаро маълум будааст (Расули акрам ва саҳобаҳои ӯ, Исои Масеҳ пашмина мепӯшиданд). Интиҳоби либоси суф барои тарки зиннати дунё ва инсироф ба охират ва низ барои сармашқ додан ба толибони тариқ буд, ки тариқҳои зуҳд ва тақашшуф ва факру фаноат ва либоси ахлоқ будааст” [1, 36-37]. Суфиён низ ҳамин либосро интиҳоб карда ва ба ин муносибат ба лафзи суфӣ дар ислом шуҳрат ёфтанд:

Кӯҳи Тур аз нури Исо шуд ба рақс,

**Суфии** комил шуду рафт ӯ зи нуқс.\*

Ту магар худ марди **суфӣ** нестӣ?

Ҳастро аз нася хезад нестӣ [19].

Дар дафтари аввали “Маснавиӣ маънавӣ” калимаи маъмултарикини ин соҳа вожаи **ҷома** аст. Маълум аст, ки дар забони адабиёти классикӣ **ҷома** ба маънии умумии **либос** истифода мешуд ва ин вожа дар “Маснавиӣ маънавӣ” ба ҳамин маънӣ омадааст:

**Ҷома**ҳоят мебичӯям аз талаб,

Гар намеебам зи борон, эй аҷаб [67].

**Ҷома**и садранг аз он хуми сафо,

Содаву якраг гаштӣ чун сабо [28].

Ва ҳамчунин ибораи рехтаи “**чома чок шудан**”-ро, ки ба маънии фиғону фарёд кардан, дардманди ишқ шудан, аз зӯрии ғаму андӯх бестоқат шудан меояд, ба кор бурдааст:

Ҳар киро **чома зи ишқе чок шуд**,  
ӯ зи ҳирсу айб кулли пок шуд [16].

Муҳаммад Истеъломӣ ин байтро чунин шарҳ додааст, ки ҳар касе дар роҳи ишқи илоҳӣ рафт, вай аз ин дунёи моддӣ мебурад. Ва ба маъниҳои индунёии муҳаббат бастан ҳам фаҳмидан мумкин аст. Ҳар кас ба ин чизҳо дил баст, худро фаромӯш кард ва аз ин худпарастӣ ва худбинӣ дур шудан аст. Яъне ин айбҳои ӯ нест мешавад ва ӯ пок мешавад [1, 336].

Дар байти дигар зарбулмасали “**чомаи ҳар касро ба қади ӯ пора кардан**” корбаст гардидааст:

Гуфт дорам ман карам, бар ҷойи ӯ  
**Чомаи ҳар кас бурам болои ӯ**[4].

“**Чомаи ҳар касро ба қади ӯ пора кардан**” дар “Маснавии маънавӣ” ба ин маънӣ аст, ки ман дар ҷойи муносиб карам ва бузургворӣ дорам. Либоси ҳар касро муносиби қомати ӯ мебурам ва бо ҳар касе ба муқтазои ҳолаш рафтор мекунам [1, 336].

Мавлавӣ ба калимаҳо маъниҳои тозаи ирфонӣ медиҳад. Вожаи **чома** дар байтҳои зерин ба маънии тан, зиндагии моддӣ индунёӣ аст: ҷонро аз тан бурун кун, раҳо кун то аз шавқи дидор баҳраёб шавӣ:

Нақшҳое, к-андарин ҳаммомҳост,  
Аз буруни чома кун, чун чомаҳост.  
То бурунӣчомаҳо биниву бас,  
Чома берун кун, баро, эй ҳамнафас,  
З-он ки бо чома дар он сӯ роҳ нест,  
Тан зи ҷон, чома зи тан огоҳ нест [86].

“Барои роҳ ёфтани ба саропардаи ҳақиқат бояд аз зиндагии тан ва алоқаи инҷаҳонӣ гузашт. Ҷонро аз қайди тан бояд озод кард, ҳамон тавр ки танро аз чома озод мекунем ва мешӯем [1, 336].

**Чома** ба маънии умумии либос имрӯз дар гуфтугӯ танг шудааст ва ба маънии як навъ либоси пахтанок [чапон] серистеъмол аст. Бо маънии аввалааш танҳо дар калимаи чомашӯӣ боқӣ мондааст.

“**Чомашӯӣ**” дар истилоҳи ирфонӣ – “тарди сифоти разила, рондан, дур кардан, шустан, пок шудан аз сифатҳои ношоиста аст” [3, 27] аст.

Офтобе баромад аз асрор,  
**Чомашӯӣ кунем суфивор** [27].

Вожаи дигар **хирқа** аст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” **хирқа** либоси дарвешон, либоси порча-порча, ямоқ, дарида, яъне қуроқ” маънидод шудааст. Дар “Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ”-и доктор Саидҷаъфари Саҷҷодӣ ин вожа чунин шарҳ дорад: “Хирқа чомаи халқон. Чомае, ки суфиён мепӯшанд... Суфиён дар ҳоли ғалабаи вучуд беҳабар мегарданд ва чома хирқа мекунад [3, 453].

“Хирқа роҳу равиш. Оне, ки воқеан дарвеш мешавад, Худо ӯро дарвеш мекунад. Роҳу равиши ӯро Парвардигор муайян мекунад ва барояш хирқа медӯзад,

яъне сулуки роҳи Ҳақ бо кашиши Парвардигор таҳқиқ меёбад, на бо кӯшиши ту” [1, 241].

Ў намояд ҳам ба дилҳо хешро,

Ў бидӯзад **хирқаи** дарвешро [33].

Муродифи дигари калимаи “хирқа” **далқ** аст. “Далқ – 1) либоси пашминаи дарвешон, хирқаи қаландарон; 2) либоси кухна, жанда, пора-пора ва садямоқ [4, 317].

3-ин сухан гар нестӣ бегонае,

**Далқу** ашке гир дар вайронае [57].

Муҳаммад Истеълomӣ “далқ”-ро ҷомаи хашан (як навъ гиёҳе, ки аз он ҷома мебофтанд)ва содаи дарвешон гуфтааст. Яъне, кухнапӯш ва дорои зоҳири фақирона. Гурӯҳе аз дарвешони қаландар ин ҷинси хашанро барои ҷома ва хирқа ба кор бурдаанд [1,214].

Номи либосҳои дигар низ дар асар корбаст шудааст. Вожаи **пироҳан** тоҷикӣ буда, курта, либоси таҳи якҷабата аст [5, 51].

Парда бардору бараҳна гӯ сухан,

Менахусбам бо санам дар **пироҳан** [19].

**Хилъат** калимаи арабӣ буда, ҷома, камарбанд ва дасторе аст, ки амирон ва подшоҳон ба касе мебахшидаанд [ниг.: 5, 478].

Инак ин **хилъат** бигиру зарру сим,

Чун биёӣ, хос бошиву надим [20].

**Пӯстинҷомае**, ки аз пӯсти ҳайвонот монанди рӯбоҳ, санҷоб, хаз, буз, гӯсфанд ва ғайра дӯхта мешавад [5, 106].

Ин-т хуршеде ниҳон дар заррае,

Шери нар дар **пӯстини баррае** [79].

“**Пӯстин божгуна кардан**” (**чапа кардан/ чапа пӯшидан**) ба маъниитағйироти ҳол кардан, саҳт дар қаҳру ғазаб шудан, воҳиди устувори забонамонаст.Ин ибораи устувор дар “Маснавӣ” ба кор рафтааст:

**Пӯстинро божгуна гар кунад,**

Кӯҳро аз беҳу аз бун барканад [114].

**Гилем** – чакман, ҷомаи дурушти аз пашми буз ва гӯсфанд бофташуда [4, 263].

Баҳри кайке ту **гилемеро** масӯз... [89].

“**Аз баҳри кайк гилем (пӯстин) сӯхтан**” ба маънии барои камбудии ночизе аз баҳри кори пурарзише баромадан, имрӯз низ дар забон истифода мешавад.

**Қабо** як навъ либоси дарози пешкушодаи рӯйпӯши мардона [5, 660]:

Шишаи дилро чу нозук дидаам,

Баҳри таскин бас **қабо** бидридаам [493].

**Ридо** – болопӯш, або, либосе, ки аз болои либосҳои дигар мепӯшанд, ҷома [5, 136].

**Химор** – парда, ҳичоб, фаранҷӣ. Чизе, ки занон бо он рӯйи худро пӯшанд [1, 325]:

Гуфт: “Чӣ бар сар фикандӣ аз изор,

Гуфт: “Кардам он **ридои** ту **химор**” [67].

2. Номи афзори сар ва рӯйпӯшҳо:

**Кулоҳ** – каллапӯш, телпак:

Хоҷа чун дидаш фитода ҳамчунин,

Барҷаҳиду зад **кулаҳро** бар замин [59].

**Имома** – салла, дастор [4, 572]:

Бар **имом**-в рӯи ӯву мӯйи ӯ,  
Бар гиребону бару бозуи ӯ [67].

**Тоҷ** – кулоҳи чавҳарнишон, ки шоҳон ба сар мегузоштанд, афсар [5, 375]:

Ҳар даме ӯро яке меърочи хос,  
Бар сари **тоҷаш** ниҳад сад **тоҷи хос**[56].

“Меғӯяд: Марди Ҳақҳар лаҳза ба ҳузури Парвардигор меравад, зеро пайванди марди комил бо Худованд чунон аст, ки ҳар дам кафшу шухуде ба ӯ даст медиҳад ва розе аз розҳои ғайб бар дили ӯ мегушоянд ва ҳар як ин розгушоиҳо тоҷе бар тоҷҳои дигараш меафзояд [1, 296]. Яъне тоҷи дуюм ба маънии мартаба, мақоми воло аст.

“**Ҳичоб/ҳичеб** – парда, ниқоб, рӯйпӯш; мақозан монса [5, 749].

Гуфт: “Эй буда **ҳичобам** аз Илоҳ,  
Эй маро ту роҳзан аз шоҳроҳ [71].

“**Ҳичоб** дар истилоҳи суфиён ҳар чизе аст, ки соликро аз идроки ҳақиқат боздорад ва ҳатто ибодати бисёр” [1, 333]. Дар ин байт ҳичоб ба маънии монса, чизе, ки ба дидани Ҳақ монса мешавад, омадааст.

“Рӯйбанд” ё “чашмбанд” ба маънии рӯйпӯш, доқа ё бофтае аз думи асп, ки занон бо он рӯй мепӯшонанд [3, 536]; порчае, ки бо он рӯйро мепӯшонанд [3, 160]:

В-ар дарояд марҳаме дур аз газанд,  
Баркушоянд он сатирон **рӯйбанд** [76].

Ҳамчунин номи қисматҳои либос дар “Маснавӣ” дучор меояд: доман, гиребон, ҷайб/ҷеб.

Рав зи соя офтоберо биёб,  
**Домани** шаҳ Шамси Табрзӣ битоб [26].

Доман қисми поёнии гирдогирди либос аст. Ибораи устувори “домани касеро гирифтани/тобидан” ба маънии мутоибат аз пайравии касе ё чизе, аз пайи касе, чизе рафтани аст. Дар ин байт ба маънии дуюм аст. Яъне роҳи равиши Шамси Табрзиро ихтиёр кун, аз пайи ӯ бирав, ҳамсони ӯ бош.

**Ҷайб/ҷеб** дар луғат ба маънии гиребон, кисае, ки дар поёни гиребон дӯхта мешавад, бағалкиса омадааст [5, 769]. Дар шеърӣ зерини шоир ба маънии гиребон аст:

Чашмбанд аст оташ аз баҳри ҳичеб,  
Раҳмат аст ин сар бароварда зи **ҷеб** [35].

Аммо дар байти дигар ба маънии доман аст. Покҷайб, яъне покдоман:

Гуфт: “Баҳри он намуд, эй **покҷайб**!  
Чашми покатро Худо борони ғайб” [67].

3. Номи матоъҳо низ дар “Маснавӣ” дучор меояд: карбос, атлас, абрешим, қумош.

Он яке **карбос**ро дар об зад... [94].  
Гуфт: “Ҳоҳам аз Ҳақ**абрешим**баҳо,  
К-ӯ ба некӯӣ пазирад қалбҳо” [690].

**Абрешим** – матоёе, ки аз пилла ҳосил мешавад, парниён, ҳарир [4, 30].

Абрешимбаҳо музди навозандагӣ буд [4, 31]. Дар қадим абрешими тобидаро ба ҷойи сим дар созҳо ба кор мебарданд. Музди навозандагиро аз Худо меҳоҳам, ки ӯҳатто сиккаи қалбро (худи вучуди гумроҳро) ҳам мепазирад [1, 327]. Атлас матои абрешимист.

Ганчи махфӣ буд, зи пуррӣчӯш кард,

Хокро султони **атласпӯш** кард [89].

Дар ин байт ишора ба ҳадисе аз Қуръон аст. Парвардигор мегӯяд: “Ман ганчи ниҳоне будам ва мехостам шинохта шавам. Халқро офаридам то маро бишносад. Дар ин байт аз ҷилваҳои дигари ин ганчи махфӣ низ сухан мегӯяд. Зебоиҳои гулу гиёҳ ва мазоҳири дигари офариниш яке аз ҷилваҳои ин ганҷ аст [1, 371]. Яъне, Худованд аз ҷилваи ҷамоли пинҳонии худ ошкор мекунад. Рангҳое, ки дар табиат дар баҳор бо сад шукӯҳу ранг таҷҷалӣ медиҳанд ва хокро мисли султони атласпӯш ба назар ҷилва медиҳанд, аз қудрати Илоҳист.

**Қумош** – газвори абрешимин, шоҳӣ [5, 705].

Чист дунё? Аз Худо ғофил будан,

Бе **қумошу** наҳдаву мизону зан [40].

4. Номҳои пойафзол низ дар “Маснавӣ” корбаст гардидаанд: кафш, мӯза, чорук.

Ќуфт бояд бар мисоли ҳамдигар,

Бар ду ҷуфти **кафшу мӯза** дарнигар [74].

Меравад ҳар рӯз дар ҳучраи барин,

То бубинад **чорук**е бо пӯстин.

5. Номи пешаву касби мансуб ба сару либос: гозур, саббоғ, дарзӣ.

**Гозур** – ҷомашӯй, либосшӯй, шустагар.

Ќомашӯйӣ кард хоҳӣ, эй фалон,

Бӯ магардад дар маҳалли **гозурон** [117].

Он ду ҳамбозони **гозурро** бубин,

Ҳаст дар зоҳир хилофӣ з-ону ин [94].

Ин кор мисли шустани либос аст, ки барои он бояд ба маҳалли гозурон рафт [426].

“Дарзӣ – дӯзанда, ҷомадӯз, хайёт [4, 331].

Чунки **ҷома** чуству дӯзида шавад,

Музҳири фарҳанги дарзӣ чун шавад?

Ҳар пешае масрафе ё арзише дорад, ки набудан ё нухси чизе он масрафро, арзишро намоён месозад. Агар либос дӯхта шавад, касе намебинад, ки хайёт бо он чӣ мекунад [1, 389].

**Саббоғ** вожаи арабӣ буда, маънояш косиби рангрез, кабудгар, нилгар аст [5, 167].

Дар ин байти Мавлавӣ **саббоғ** ба маънии рангрезии олам, Худованд аст. Яъне, мо масти боғ (дунёи рангоранг) нестем, балки масти Офаридгоре ҳастем, ки чунин боғро офарида.

Гуфт: Мо зоғем, ҳамчун зоғ на,

Масти **саббоғ**ем, масти боғ на [116].

Агар ба он байтҳо ва ҳикояҳое, ки номҳои сару либос инъикос ёфтаанд, назар афканем, аз ҳамаи онҳо фалсафаи зиндагӣ, панду андарз бармеояд. Масалан, дар ҳамон ҳикояти аввал. Молу хилват ба заргар боду нахват овард ва ӯ аз зану фарзандон бурид. Молу хилват хунбаҳои ӯ буд, пай набурд ва ба коми марг фуру рафт:

Мард молу хилъати бисёр дид,  
Ғарра шуд, аз шаҳру фарзандон бурид.  
Аспи тозӣ барнишасту шод тохт,  
Хунбаҳои хешро хилъат шинохт [20].

Ё дар ҳикояи Аёз ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ. Вақте ки Аёз ба дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ омад, ба по чорук ва ба тан як курта дошт. Ба мартабаи баланд расид, соҳиби молу амволи зиёд гашт, вале он чорук ва куртаре нигоҳ медошт ва ҳар рӯз ба дидани он мерафт, то ки асли худро фаромӯш накунад ва гирифтори ғуруру нахват нагардад.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу тадқиқи номҳои сару либос дар “Маснавии маънавӣ”-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ба натиҷаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. “Маснавии маънавӣ”-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ падидаи беназири забонӣ буда, дар он захираи бузурги луғавӣ гирд омадааст. Таркиби луғавии он ниҳоят бой ва пурғановат аст.
2. Номҳои сару либос дар “Маснавӣ” ба таври фаровон қорбаст гардида, эҳтиёҷоти гуногунро адо кардааст. Ин вожаҳо ба маъниҳои асли, маҷозӣ қор фармуда шудаанд. Инчунин шоир доираи маъниҳои онҳоро васеъ намуда ба онҳо маъниҳои нави ирфонӣ медиҳад. Номҳои сару либос дар ин асар рамзҳои ирфониро ифода мекунад.
3. Воҳидҳои устувори зиёде дар маснавии шоир дучор мешаванд, ки дар таркиби онҳо номҳои сару либос мавҷуданд. Ин воҳидҳои устувор ба маъниҳои маҷозӣ қорбаст мегарданд ва дорои хусусияти баланди муассирианд. Дар асари Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ онҳо маънӣ ва мафҳумҳои ирфониро ифода кардаанд.
4. Аз байтҳо ва ҳикояҳои, ки дар онҳо номҳои сару либос инъикос гардидаанд, фалсафаи зиндагӣ ва панду андарз бармеояд.

#### **Рӯйхати адабиёт:**

1. Муҳаммад Истеъломӣ. Маснавӣ. Ҷ.1./Муҳаммад Истеъломӣ/. –Тоҳрон: Зуввия, - 445с.
2. Джуразода Ш. Лексико-грамматические особенности «Маснавии маънави» Ҷалолуддина Руми. / Ш.Джуразода /. – Душанбе, 1998. -145 с.
3. Саидҷаъфари Саҷҷодӣ. Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ./ Саҷҷодӣ Саидҷаъфар /. – Тоҳрон: Таҳурӣ, 1379 ҳ. -814 с
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: Сов.Энцикл., 1969. -951с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: Сов.Энцикл., 1969. - 947 с.
6. Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII. / С. Ҳалимов/.– Душанбе, 2002. - 94 с.

#### **Манбаъ**

\*Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии Маънавӣ. – Тоҳрон: Нашри замон, 1379 ҳ. 2001м. -728с.



## **ИМЕНА ОДЕЖД И ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В «МАСНАВИ МА'НАВИ» ДЖАЛОЛИДДИНА БАЛХИ (ПЕРВАЯ ТЕТРАДЬ)**

В статье речь идет о специальной группе терминов, которые были употреблены в поэзии Джалалиддина Балхи и обозначают одежду и других близких к одежде понятий, создавая при этом своеобразное лексическое поле. Отмечается, что определенная группа терминов, которые означают понятия одежды одновременно стали употребляться в качестве суфийских терминов и общеизвестно, что в «Маснави Маънави» Джалалиддина Балхи широко использована суфийская терминология. Наименования одежд, головные уборы, ткани и название профессий в этом произведении употреблены в различные значения, в том числе для обозначения суфийских понятий.

**Ключевые слова:** профессиональная лексика, наименование одежд, головные уборы, ткань и материалы рукоделия, профессия, суфийская терминология.

## **THE NAMES OF THE CLOTHES IN «MASNAVII MA'NAVI» OF JALOLIDDINI BALKHI (FEIRST PART)**

Article about a special group of terms that have been using in poetry Jalaliddin Balkhi and designated clothing and other related concepts for clothing, creating a kind of lexical field. It is noted that a specific group of terms that mean the concept of clothing began to be used at the same time as the Sufi terminology and it is well known that in the "Masnavi Ma'navi" Jaloliddin Balkhi widely used Sufism terminology. Clothing items and name of the profession which used in a variety of meanings, including the designation of Sufi concepts. Sufism terminology was included in the language of classical literature from the eleventh century.

**Key words:** professional vocabulary, clothing items, hats, materials, profession, Sufi terminology.

**Сведения об авторе:** *С.Халимова* – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. E-mail: safargul\_68@mail.ru

## КОРБУРДИ ИСТИЛОҲОТИ ҲУҚУҚ ДАР «СИЁСАТНОМА»-И НИЗОМУЛМУЛК

Ҳомидов Д.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мусаллам аст, ки таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ аз қабатҳои гуногуни луғавӣ иборат буда, яке аз қишрҳои онро истилоҳот ё вожаҳои соҳавӣ фаро мегиранд. Истилоҳот чун унсури луғавии забон барои ифодаи мафҳуми расмӣ соҳаҳои маълуми илму техника, саноат, маданияти маишӣ ва моддӣ, иқтисодиёт, сиёсат, ҳуқуқ, фарҳанг ва монанди инҳо корбаст мегардад. Гузашта аз он, истилоҳот чун воситаи ифодакунандаи илмӣ асосан дар шакли хаттӣ ба вуҷуд меояд ва доираи истеъмоли маҳдуд дорад. Бинобар ин мо тасмим гирифтем, ки доир ба истилоҳоти ҳуқуқии асари «Сиёсатномаи»-и Низомулмулк ва вижагиҳои онҳо андешаи чанд баён намоем.

Истилоҳоти соҳаи ҳуқуқ дар забонамон таърихи куҳанро доро буда, нахустин падидаҳои он дар осори хаттии забони порсии қадим дида мешавад. Бояд гуфт, ки доираи корбурди он дар инкишофи минбаъдаи забони порсии дари тоҷикӣ, аз ҷумла дар асари «Сиёсатнома» васеъ ба назар мерасанд. Инчунин доираи корбурди истилоҳоти ҳуқуқӣ пас аз мақоми давлатӣ пайдо намудани забони адабии тоҷикӣ (аз 22-юми июни соли 1989 ва 5-уми октябри соли 2009) хеле тавсеа меёбад, зеро аз таҷрибаи тақрибан сисолаи истилоҳсозии ҳуқуқӣ дар ҷумҳурии маълум мегардад, ки қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ байналмилалӣ ва ҷараёни мутобиқсозии қонунгузори миллии бо санадҳои ҳуқуқии тоҷикӣ ва истилоҳоти он таҳияву таълифи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар асоси он тарҳрезии қонунҳои дигари амалкунанда низ тақдир бахшидаанд. Вобаста ба ин дар замони истиқлол нашр гардидани «Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ» яке аз падидаҳои бузурге маҳсуб меёбад ва он фарогири беш аз 3 ҳазор истилоҳ ва воҳидҳои луғавӣ марбут ба соҳаи ҳуқуқ мебошад. Мураттиби фарҳанги мазкур академик М. Маҳмудов ба ҳисоб рафта, онро соли 2004 ба нашр расонидааст.

«Сиёсатнома»-и Низомулмулк яке аз асарҳои барҷастаи адабӣ, ҳарбӣ, фалсафӣ маҳсуб ёфта, дар он беҳтарин анъанаҳои санъати ҳарбию давлатдории давраи тоисломӣ ва исломӣ таҳлил гардида, таъсири онҳо ба ҳаёти маданияти сиёсӣ, тарзи зиндагичамбаст ва нишон дода шудааст. Дар ин асар бисёр масоиле, ки ба илми ҳарбию сиёсӣ ва ҳуқуқи замони қадим дахл дорад, эҷодкорона инкишоф дода шудааст.

Дар «Сиёсатнома» таълимоти ходимони барҷастаи илму маърифати давраи антиқа ва асримиёнагӣ ба монанди Афлотун, Арасту, Форобӣ, Ибн Мисқвайх, Ибни Сино перомунӣ масъалаҳои ҳарбию сиёсии ҷомеа таҳлилу баррасӣ гардида, инкишофи минбаъдаи худро ёфтаанд. Дар асар сохти иҷтимоии ҷомеа ва табақаҳои он ба монанди рӯхониён, иқтоъдорҳо, лашкар ва ғайра, инчунин вазифа ва ҳуқуқҳои онҳо равшан нишон дода шудааст. Аз ин ҷост, ки асоси таълимоти ахлоқии Низомулмулкро масъалаи адолат ва адолатпешагӣ ташкил медиҳад. Азбаски адолат амри Илоҳист, аз ин рӯ, шоҳи одил бояд вайро дар тамоми фаъолиятҳои сармашқи

кори худ созад. Ба ифодаи мутафаккир адолат меъёри асосии муваффақият ва хушбахтии одамон мебошад. [С.5-8]\*<sup>2</sup>.

Ҳамзамон «Сиёсатнома» аз ҷумлаи беҳтарин осори насрии тоҷику форси асри XI буда, қиссаву ҳикоеҳои дилписанди он аз намунаи беҳтарини насихатномаҳои мебошад, ки аз саргузашти ибратангези шахсиятҳои таърихӣ-асотири ба қалам оварда шудааст. Меҳвари асосии ҳикоеҳои асарро мавзӯи адлу инсоф, одобу русуми давлатдорӣ ва раъият-парварию нақӯкорӣ ташкил медиҳад. Забони содаву раван ва услуби нигориши рангин дар баёни панду андарзҳо аз хусусиятҳои барҷастаи ин асар ба шумор меравад [С.12].

...Он ки роҳи итоат сипарад ва ба кори хеш машғул бошад, аз ранҷҳо осуда дорад, то дар сояи **адлиӯ** бароҳат рӯзгор мегузаронад [С.21].

Ва боз агар аз касе аз хидматкорон ва гумоштагон ношоистагиву дароздастӣ падид ояд, агар бе **таъдибе** (ҷазое) ва **бандиву боздоштӣ** адаб гирад ва аз хоби ғафлат бедор шавад, ўро бар он кор бидорад [С. 21].

Ва аз раоё касоне, ки ҳаққи неъмат нашиносанд ва қадри амну роҳат надонанд ва ба дил **хиёнате** андешанд ва **тамарруде** (саркашӣ) намоянд ва **пой аз андозаи худ берун ниҳанд**, бар андозаи **гуноҳ** бо ишон хитобе кунад ва ба миқдори **ҷурми** эшон **молиш фармояд** ва боз домани **афв** бар **гуноҳи** ишон бипӯшад ва аз сари он даргузарад [С. 21].

Аз ин мисолҳои оварда маълум мегардад, ки вожаҳои **адл**, **таъдиб**, **ҷазобандӣ**, **боздоштӣ** (**боздошт**), **хиёнат** **тамарруде** (**саркашӣ**), **гуноҳ**, **ҷурм**, **молиш фармудан**, **афв** чун истилоҳоти ҳуқуқӣ дар ин матн корбаст гардидааст. Аз ин истилоҳоти ҳуқуқии истифодашуда вожаҳои **адл** **таъдиб** (**ҷазо**), **хиёнат**, **тамарруд**, **ҷурм**, **афв** мутааллиқи забони арабӣ ва вожаҳои **гуноҳ**, **бандӣ**, **боздоштӣ**, **молиш фармудан** мансуби забони тоҷикист. Маънои луғавии **адл** ба ҳамаи одамон бо як чашм нигоҳ кардан, ҳамаро баробар шумурдан, аз рӯйи ҳаққоният рафтор кардан, инсоф, дод, муқобили ҷавру зулм мебошад [5,40].

Маънои истилоҳии **адл** дар шакли адлия зухур мегардад ва дар замони муосир таҳти мафҳуми **адлия** одатан тамоми мақомоту муассисаҳои судӣ ва ғаёлияти онҳо оид ба татбиқи адолати судӣ дарк карда мешавад. Гузашта аз ин, мафҳуми адлияро барои муайян намудани нақш ва мавқеи мақомоти алоҳидаи ҳуқуқӣ (масалан, адлияи маъмурӣ) ва ё барои муайян намудани ғаёлияти соҳавии мақомоти ҳуқуқӣ (масалан, адлияи ҷиноятӣ) мавриди истифода қарор медиҳанд [7, 9-18].

Маънои луғавии вожаи арабии **таъдиб** адабомӯзӣ, адаб додан ва маҷозан бо мақсади адабомӯзӣ, ҷазо додан, азоб додан мебошад [8, 347]. Ин вожаи арабӣ ҳамчун истилоҳи ҳуқуқӣ барои ифодаи **ҷазо додан** корбаст мегардад. Истилоҳи ҳуқуқии **ҷазо** чораи маҷбуркунии давлатие мебошад, ки бо ҳукми суд таъин карда мешавад. Ҷазо нисбати шахсе, ки дар содир кардани ҷиноят гунаҳкор эътироф шудааст, татбиқ гардида, аз маҳрум ё маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои шахс иборат аст [9,533].

**Хиёнат** низ яке аз истилоҳи ҳуқуқӣ дар асари «Сиёсатнома»-и Низомулмулк мавриди истифода қарор гирифтааст, ки маънои луғавиаш **бевафой**, **ғадр**, **норостӣ**, **макру фиреб** мебошад [8, 476]. Мафҳуми **хиёнат** чун истилоҳи ҳуқуқӣ ҷиноят ба

---

\*<sup>2</sup>Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе, «Шарқиозод», 1998.-250с.– Минбаъд саҳифаҳои аминасардарақавсайновардамешаванд.

муқобили бехатарии давлат фаҳмида мешавад. Хиёнат ба давлат, яъне ҷосусӣ, воғузоштани сирри давлати ӯ расонидани дигар хел ёрӣ ба давлати хориҷӣ ӯ ба намояндагони онҳо дар фаъолияти душманонашон фаҳмида мешавад [9, 485].

Истилоҳи дигари ҳуқуқӣ дар асар **тамарруд** аст, ки маънои луғавиаш саркашӣ, гарданкашӣ, беитоатӣ, муҳолифот буда [8,315], чун ифодагари истилоҳи ҳуқуқӣ амалиёти ҷиноятӣ фаҳмида мешавад, ки дар вақти фаъолияти корӣ хилофи қонун амал менамояд.

Вожаи дигаре, ки дар асар чун истилоҳи ҳуқуқӣ корбаст гардидааст, **ҷурм** аст. Маънои луғавии ин вожа **гуноҳ**, **айб** буда, дар шаклҳои **ҷурмкор** ва **ҷурмнок** дар осори хаттии пешин дида мешавад [8,795]. Дар илми ҳуқуқ ин истилоҳ кам ба назар мерасад ва бештар муродиҳои он **айб**, **гуноҳ** чун истилоҳи ҳуқуқӣ истифода мешаванд. Вожаи **айб** бештар дар шаклҳои **айбдоркунӣ**, **айбдоршавӣ** ва монанди инҳо истифода мегардад. Истилоҳи **гуноҳ** муносибати рӯҳии шахс нисбат ба кирдори ҷамъият хавфнок ва оқибати он буда, дар шакли қасд ӯ беэҳтиётӣ ифода меёбад [9, 128], фаҳмида мешавад.

Вожаи **афв** дар асари «Сиёсатнома» чун истилоҳи ҳуқуқӣ корбаст гардидааст, ки маънои луғавиаш бахшидан, аз гуноҳи касе гузаштан мебошад. Дар илми ҳуқуқ истилоҳи **афв** ба маънои фаромӯшкунӣ ва аз ҷазо озод намудан далолат мекунад ва баробари **амнитсияи** калимаи юнонӣ аст, ки дар ҳуқуқи конституционӣ чун салоҳияти органи қонунбарор ва сарвари давлат махсус меёбад [9,14]. Ин истилоҳ дар илми ҳуқуқи муосир инчунин дар шакли ибора – **афви умумӣ** низ корбаст мегардад [9,15]. Ин буд чанд мулоҳиза дар атрофии вожаҳои ифодагарӣ истилоҳи ҳуқуқи мутааллиқи забони арабӣ, ки дар асари «Сиёсатнома»-и Низомулмулк корбаст гардидаанд ва имрӯз низ бо баъзе тағйиру шаклдигаркунӣ дар илми ҳуқуқи муосир мавриди истифода қарор мегиранд. Акнун чанд вожаи ифодагири мафҳуме, ки мутааллиқи забони тоҷикианд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегиранд.

Вожаи **гуноҳ** чун ифодагари истилоҳи ҳуқуқӣ дар асари «Сиёсатнома» корбаст гардидааст, ки маънои луғавиаш **кори бад**, **кори зишт**, **айб**, **маъсият** буда, дар таркиби луғавии забонамон дар шаклҳои гунаҳ, гуноҳкор, гуноҳгор, гунаҳкор, гунаҳгор гуноҳомурз ва гунаҳомурз дучор мешавад [7, 293]. Ин вожа чун истилоҳи ҳуқуқӣ таърихи тӯлони дошта дар забонҳои қадимаи эронӣ, аз ҷумла забони порсии миёна дар шакли *winahkār*–гунаҳкор ва агар бегуноҳ бошад *awināh* ифода мегардидааст [10, 13]. Дар илми ҳуқуқи муосири тоҷикӣ **гуноҳ** чун истилоҳи ҳуқуқӣ муносибати рӯҳии шахс нисбат ба кирдори ба ҷамъият хавфнок ва оқибати он буда, дар шакли қасд ӯ беэҳтиётӣ ифода меёбад [9,128].

Вожаи **бандӣ** аз нигоҳи шакл сохта буда, аз ҷузъҳои **банд**–исм ва **-ӣ** –пасванди калимасоз таркиб ёфтааст ва маънои луғавиаш **махбус**, **зиндонӣ**, **асир**, **занҷирӣ** мебошад [7, 140]. Ин вожа таърихи тӯлонӣ дошта, ҳоло ҷойи худро ба муродиҳои худ – маҳбус, маҳкумшуда, ки ба забонҳои арабиву тоҷикӣ мансубанд, додааст. Маҳбус ашхоси бо ҳукми айбдорӣ суд ба ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ маҳкумшуда мебошад, ки ҷазоро дар муассисаҳои иҷроии низоми умумӣ, пурзӯр, саҳт ва маҳсус ӯ дар маҳбусхона адокунандаро гӯянд [9, 276].

Вожаи **боздоштӣ** аз нигоҳи шакл сохта буда, аз ҷузъҳои боздошт ва пасванди - ӣ – таркиб ёфта, маънояш боздоштан, гирифтӣ, ба ҳабс гирифтӣ, бандӣ, маҳбус, зиндонист [7, 195]. Ин вожа чун истилоҳи ҳуқуқӣ маҷбуран берун кардани шаҳрвандони хориҷӣ ва дар ҷойҳои махсусии муқимӣ (маконӣ) тарафҳои даргир ё бетараф вобаста ба низоъҳои ҳарбӣ фаҳмида мешавад [9, 99].

Ифодаи **молиш фармудан** дар асари «Сиёсатнома» барои ифодаи истилоҳоти ҳуқуқӣ, ки маънояш маҷозан **сарзаниш, гӯшмол, танбех, таъдиб, ҷазо** ва **ҷазодиҳӣ** корбаст гардидааст [7, 700].

Пас он чи бад-он ҳоҷат бошад мулукро, аз дидори хубу ҳӯи сутуда ва далериву доду мардонагӣ... [С.21]. Чун ҳоли **давлат** чуни аст, ки гуфта омад, андозаи **давлат** ва донишу русуми некӯ бар қиёси давлату дониши ўҳамчу шамъ бошад... [С.22]. Ва ҳам дар хабар аст, ки рӯзи қиёмат ҳар касеро ки бар касе **фармон** буда бошад, дар ин ҷаҳон бар халқ... [С.23]. Дуои хайр то қиёмат ба рӯзгори ӯ мерасонанд ва савоби бузург дар **девони** ӯ мудаххар мешавад [С.23]. Чора набошад подшоҳро аз он ки дар ҳафта ду рӯз ба **мазолим** (додхоҳӣ) бинишинад ва дод аз бедодгар биситонад ва инсоф бидиҳад [С.24]. Шартӣ хизмат ба ҷой орам ва **аҳд** тоза гардонам [С.25]. Дастҳои дароз кӯтоҳ хоҳам кард ва **муфсид** (фасодкор)-ро аз рӯйи замин баргирам ва ҷаҳон ба **доду адлу амн** ободон кунам [С. 46].

Аз ин чанд ҷумлаи оварда вожаҳои **дод, давлат, фармон, девон, мазолим, аҳд, муфсид, доду адл, амн** барои ифодаи истилоҳоти ҳуқуқӣ омадаанд ва ин вожаҳо мутаалиқи забон-ҳои тоҷикӣ (фармон, дод, девон) ва арабӣ (давлат, мазолим, аҳд, муфсид, адлу амн) мебошанд.

Дар осори ҳаттии қадим ва қарнҳои миёна, аз ҷумла дар «Сиёсатнома», вожаи **дод** (dād) чун ифодагари истилоҳоти ҳуқуқӣ хеле фаровон корбаст гардидааст. Вожаи мазкур асоси ғояи зардуштия буда, дар китоби «Авесто» ҳатто бахши алоҳида ба **доду додварзӣ** бо номи «**Вандидод**» ҷой дода шудааст. Шакли қадимтарини ин вожа (dātā-gama) буда, аслан зарфи маънӣ (ғайримоддӣ) будаасту дорои маънои луғавӣ гашта, тобишҳои мухталиф пайдо кардааст ва маъмулан чун ифодагари муқаррарот, дастур, нишондод, оиннома корбаст мешудааст [5, 432].

Дар забонҳои порсии қадим, авастӣ ва порсии миёна қонун, адл, адолат, ҳақиқат, нидои мадаҷӯӣ, доду ғиғон, афғон, фарёд низ аз ҳамин вожа будааст. Вале дод асосан ҳамчун муроди адолат роиҷ гаштааст.

Калимаи решагии **До** (dā-dadi) бино ба ташреҳи В.С. Растогуева ва Д.И. Эделман офаридан, барқарор кардан, муқаррар сохтан, гузоштан, ниҳодан, бунёд кардан, сохтан, кордон, кореро ба сомон расонидан, додан, задан буда онро решаи асосӣ вожаҳои адо, адодо. додо, дод, дад, додан, додвар (довар), дод, додвох, додво, дох (дах) dadta-даста ва ғайра гаштаанд. Вожаи **дод** (dād, dāta) бо шакли қадимаи калимаҳои dāti, dafai, dāt-ia (dātik, dādid, a-dāt, a-dād), dāitla-и «Авесто»-и dādistan, dātetara (dātavar, dādvar, dāvar), dāta-kara (dāta-karaka), додгустор (ӣ), додрас, додгоҳ, додхоҳ, доднигар, доднигоҳ, додталаб, додар, додгир, додбахш, дод-шикан ва ғайра ифода меёбад [10, 22].

Вожаи **давлат** арабӣ буда, чун ташкилоти ҳуқуқии сиёсӣ, таркибӣ ва ҳудудии ҷомеа аст.

Вожаи **фармон** аз калимаҳои қадимаи умумиэронӣ буда, дар шакли **framana** дар навиштаҳои қадима дида мешавад ва чун истилоҳи ҳуқуқӣ ба маънии **амр, ҳукм**, ки аз тарафи ҳукмдор ва сардор дода мешавад. Дар назария ва амалияи ҳуқуқи муосир ба сифати санади ҳуқуқие, ки аз тарафи раиси (сарвари) давлат содир мешавад, эътироф шудааст. **Фармон** навъи санади меъёрию ҳуқуқии мутеи **қонун, зерқонун** мебошад. Он хусусияти умумихатмӣ дошта, дар тамоми ҳудуди кишвар амал мекунад. Ба ин фармони президент дохил мешавад. Фармони корфармо дар ҳудуди корхона хусусияти ҳатмӣ дошта, аз тарафи корфармо қабул ва иҷрои он барои кормандон ҳатмист [9, 474].

Вожаи **девон** низ тоҷикӣ буда, маъноҳояш **маҳкама, идораи давлатӣ, вазоратхона, девони вазирон, ҷамъомад, маҷлиси машварат** ва маҷозан **кӯшк, қаср, дафтари ҳисоб, рӯйхати маҷмӯаи ашъор** ба ҳисоб меравад. Мутаассифона, ин вожа чун истилоҳи ҳуқуқӣ дар “Фарҳанги истилоҳи ҳуқуқ” шарҳу эзоҳ наёфтааст [7, 362].

Вожаи **аҳд** арабӣ буда, муодили тоҷикиаш **паймон, созиш** аст ва амали шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ, ки ба мақсади муқаррар намудану тағйир додан ва қатъ намудани ҳуқуқу ўҳдадорихо равона карда шудааст [9, 66]. Намудҳои гуногуни аҳдхоро қонун пешбинӣ намудааст: аҳди амалӣ, аҳди бемузд, аҳди бисёртарафа, аҳди дутарафа, аҳди муздноқ, аҳди яктарафа, аҳдномаи никоҳ, аҳдҳои қалбаки, аҳдшиканӣ ва ғайра.

Вожаи **муфсид (фасодкор)** дар асари «Сиёсатнома» мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ҳоло муроди он коррупсия ё фасод аст. **Фасод** дар айнаи ҳол истифодаи мансаб ва ё мавқеи худ аз тарафи шахсоне, ки барои иҷро намудани вазифаҳои давлатӣ ва ё ба он баробаркардашуда, бо мақсади ғайриқонунӣ гирифтани имтиёзҳои моддӣ ва ё дигар бартариҳо, инчунин муҳайё намудани онҳо ба шахсони ҷисмонӣ ва ҳуқуқиро мефаҳмонад.

Вожаи **амн** чун истилоҳи ҳуқуқӣ барои ифодаи осоиштагӣ, амонӣ, оромӣ ва бехатарӣ корбаст мегардад. Ҳоло аз ҳамин вожаи истилоҳи амният, кумитаи амнияти миллий, амнияти иқтисодӣ, амнияти зеҳнӣ, амнияти экологӣ ва ғайра ташаккул ёфтааст.

Вожаи **мазолим** арабӣ буда, ба маънои зулму ситам, беадолатӣ, додхоҳӣ, шикоят аз зулму ситам меояд [7, 621].

Ҳамин тариқ, дар асари таърихӣ «Сиёсатнома»-и Низомулмулк истилоҳоти соҳаи ҳуқуқ хеле зиёд корбурд дорад, ки мавриди беш қарор гирифтани онҳо пеш аз ҳама асари мазкур ба мавзӯи адлу адолат ва аркони давлатдорӣ бахшида шудааст.

#### Адабиёт:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология, Қисми 1. – Душанбе, Ирфон, 1973. – 240 с.
2. Қосимова М.Н. Таърихи истилоҳоти тоҷик. / М.Н. Қосимова/. – Душанбе, 2007. - 165с.
3. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. / Ҳ. Маҷидов/ – Луғатшиносӣ, Ҷ.1. – Душанбе, 2007. - 242 с.
4. Саймуддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Д. /Саймуддинов/. – Душанбе, «Пайванд», 2001. - 180 с.

5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Ҷ.1. – М., СЭ, 1969. -808с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Ҷ.2. – М., СЭ, 1969. - 810 с.
7. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. – Душанбе, «Эр-граф», 2004. -600 с.
8. Шокиров Т.С. Истилоҳоти ҳуқуқшиносии тоисломӣ дар забони тоҷикӣ. / Т.С.Шокиров/. - Хуҷанд, «Хуросон» 2008. -120с.
9. Расторгуева В.С. Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. / В.С. Расторгуева / Т.1. –М. 2003. -130.
10. Расторгуева В.С. Эдельман Д.И. Этимологический словарь Иранских языков,/ В.С. Расторгуева/ Т.2. –М. 2005. -210 с.
11. Ҳофизӣ Ўбаҳӣ. Тухфат-ул-аҳбоб. /Ҳофизӣ Ўбаҳӣ/ – Душанбе: Ирфон, 1992. - 310 с.
12. Ҳусейнов Х. Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ./Х. Ҳусейнов/.– Душанбе, Маориф, 1983. -255с.

### **Манбаъ**

Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе: Шарқи озод, 1998. - 250 с.

### **ИСПОЛЗОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОЛОГИИ В «СИЁСАТНОМЕ»**

В статье рассматривается использование юридических терминологии и их особенности в прозе «Сиёсатнома» Низомулмулк. Указывается на стилистические особенности юридические терминов и их семантических признаков в языке прозе XI века.

**Ключевые слова:** термин, слова адл, языкознание, литературно-художественные слова, таджикский язык, терминология, юриспруденция, традиция классического языка.

### **THE USEING OF JURIDICAL TERMINOLOGY IN «SIYOSATNOMA»**

The article deals with the use of juridical terminology and their features in prose of "Siyosatnome" Nizomulmulk. It points to the stylistic features of legal terms and their semantic features in the language of prose of the XI century.

**Key words:** term, adl words, linguistics, literary and artistic words, Tajik language, terminology, jurisprudence, tradition of classical language.

**Сведения об авторе:** Хомидов Дилмурод Раджабович, доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: 918 19-23-80, 907-79-82-65. E-mail: homidov65@mail.ru

## МАВҚЕИ ИБОРАҲОИ ИЗОФӢ ДАР “САОДАТНОМА”-И НОСИРИ ХУСРАВ

Камолов Х.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ибора, ки воҳиди наҳв аст, бо вазифаи номинативии худ, дар баробари вожаву таркибҳо, дар сохтори ҷумла нақши муҳим дорад. Бамаврид сохтану бамавқеъ истифода бурдани ибора дар ифодаи амиқи фикри гӯянда мусоидат менамояд. Аҳли қалам кӯшиш ба харҷ медиҳанд, то бо истифода аз ин воҳиди забон матлаби хешро возеҳ баён намоянд.

Маъмулан, номгузорӣ ё худ номбаркунӣ на танҳо тавассути вожаҳо, инчунин ба воситаи ибораҳо сурат мегирад. Масалан, агар вожаи “асп” ба яке аз анвои ҳайвон гуфта шавад, ибораҳои “аспи тозӣ”, “аспи зебо”, “аспи лоғар”, “аспи Рустам” ва амсоли ин ишора ба як ҳайвон (асп)-и мушаххас бо ягон нишонааш мекунад. Пас, корбурди ибора ба гӯянда имконияти бештар медиҳад, то мукамал сухан ронад.

Ибораҳо дар забонҳо вобаста ба низому меъёри забон хелҳои гуногун дошта, бо воситаҳои гуногуни алоқа ташаккул меёбанд. Аз ҷумла, муҳаққиқон дар асоси маводи фаровон муайян намудаанд, ки дар забони тоҷикӣ ибораҳои озоди синтаксисӣ тавассути алоқаи изофӣ, алоқаи вобастагӣ, алоқаи ҳамроҳӣ, алоқаи артиклӣ, алоқаи артиклу пешоянд ё худ “алоқаи омехта” [4, 226], алоқаи изофию пешояндӣ, алоқаи изофию пасояндӣ сохта мешаванд. Аммо бояд гуфт, ки на ҳама анвои алоқаҳои мазкур дар ибораҳои даврони классикӣ ба назар мерасанд. Чунончи, иборасе, амсоли “суҳбати бо калонсолон”, “асарҳои оид ба фалсафа” (алоқаи изофию пешояндӣ), “даҳони пиёла барин”, “парӣ зоғ барин” (алоқаи изофию пасояндӣ) [7, 13] маъмулан дар забони осори классикӣ дучор намеоянд.

Ҳанӯз аз даврони аввали ташаккули забони тоҷикӣ, ки фарогири садаҳои IX-X аст, ибораҳои аз ҷониби адибону нависандагон мутобиқи меъёри забон сурат гирифтааст. Дар осори бузургтарин шоирони он замон, ба мисоли Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ наваҳҳои зиёди ибораҳои озоди синтаксисиро метавон дарёфт, ки дар қолибҳои гуногун рехта шудаанд. Анъанаи мазкур баъдан низ идома пайдо мекунад ва рушду такомул меёбад. Дар осори адибони садаи XI корбурди наваҳҳои гуногуни ибора хеле зиёд ба ҷашм мерасад.

Дар мақолаи мазкур кӯшиш карда мешавад, то яке аз наваҳҳои ибора – ибораҳои изофӣ дар “Саодатнома”-и Носири Хусрав, ки аз ҷеҳраҳои мондагори садаи XI маҳсуб мешавад, мавриди баррасӣ қарор бигирад.

Маъмулан, дар забоншиносии тоҷик “ибора дар асоси ҷузъи асосӣ тасниф карда мешавад. Мувофиқи ҷузъи асосӣ ибораро ба се гурӯҳҷудо мекунад: номӣ, феълӣ ва зарфӣ. Ибораи номӣ дар навбати худ ба чор гурӯҳ – исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ ва ҷонишинӣҷудо мешавад” [7, 16]. Мутобиқи таснифоти мазкур дар “Саодатнома”-и Носири Хусрав наваҳҳои гуногуни ибораҳои изофиро вохӯрдан мумкин аст.

Ибораҳои исмӣ изофӣ дар “Саодатнома”-и Носири Хусрав аз дигар наваҳҳои ибора бештар истифода шудааст. Вижагиҳои сарфӣ ва ҳам маъноиву наҳвии исм



имкон медихад, ки он хамаи ҳиссаҳои мустакили нутқро ба худ тобеъ намуда, ибора созад. Дар ин навъи ибораи изофӣ исм метавонад исму сифат, шумораву ҷонишин ва масдари сифати феълиро ба худ тобеъ кунад. Аммо дар асари мавриди таҳқиқчузӣ тобеи ибораҳои исмии изофиро танҳо исму сифат, ҷонишин ва хеле кам сифати феълӣ ташкил додааст. Ибораҳои исмии изофӣ дар “Саодатнома” дорои чунин вижагиҳост:

Ҳам ҷузъи асосӣ ва ҳам ҷузъи тобеи як гурӯҳ ибораҳоро исм ташкил медихад. Дар ибораҳое, ки аз исму исм таркиб ёфтаанд, муносибатҳои гуногуни маъноӣ ифода гардидаанд. Чунончи:

- муносибати соҳибият, ки дар ин маврид калимаи тобеъ исми шахс буда, мафҳум ё худ ашёи калимаи асосӣ ифоданамуда ба он тааллуқ дорад:

Макун ширин ба дил моли ятимон,

Ки аз молат бикӯҳад, ҳам зи имон [554]<sup>3</sup>.

Ба бозу ҳосил орад кути фарзанд,

Хӯрад хуш бо аёлу хешу пайванд [564];

- муносибати хешутаборӣ. Дар “Саодатнома” ду ибораи ифодагари муносибати хешутаборӣ қорбаст гардидааст, ки ҳар ду ҷузъи он бо исмҳои шахси ҳос ифода гардидааст ва он ба қолиби ному насаб шабоҳат дорад:

Муҷаррад бош чун Исои Марям,

Табарро кун чу Иброҳими Адҳам [566].

- муносибати таъинот. Дар ин гурӯҳи ибораҳои изофӣчузӣҳо ба ҳамдигар муносибати зич дошта, таъинот ва вазифаи ашёро ифода мекунанд:

Басе ганҷам бибуду мавзеи ҳоб,

Сарое бас латифу чашмае ҳоб [568].

- муносибати ҷузъу кулл, калимаи асосӣ ба ҷузъи предмет ишора намуда, калимаи тобеъ кулли онро ифода мекунад. Маъмулан, калимаҳои асосиву тобеи чунин ибораҳо бо исмҳои моддӣ ифода меёбанд:

Ба чашми сар бибин рӯи маонӣ,

Ки то маънӣ зи сурат боз донӣ [568].

Биёвезанд Исоро ба хорӣ,

**Суми харро** харанд аз хоксорӣ [567];

- муносибати дорой. Ҷузъи асосӣ ва ҷузъи тобеи чунин ибораҳо аз исмҳои моддӣ иборатанд:

Ба тобистон бидеҳ ту **кӯзаи об**,

Зимистон оташеву мавзеи ҳоб [557];

- муносибати субъектӣ. Ҷузъи асосии ин гурӯҳи ибораҳо амал, ҳолат ва ё ҳодисаеро ифода мекунад ва ҷузъи тобеъ фоилро нишон медихад. Калимаҳои асосии чунин ибораҳо аслан бо исмҳои амал, ҷузъи тобеашон бо исмҳои шахс ифода меёбанд. Чунин ибораҳо дар асар ангуштшуморанд:

Ба некон бошу андар некӯй кӯ,

Макун некии қас аз дил фаромӯш [554];

- муносибати объектӣ. Дар ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ калимаи тобеъшаванда ашё, шахс ва ҳодисаеро номбар кунад, вожаи асосӣ амал, муносибат ва ҳиссиёти ба он равонашударо ифода мекунад. Ин гурӯҳи ибораҳо

---

3. Носири Хусрав. Куллиёт. ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1991. Ин ҷо ва минбаъд дар қавсавин ба саҳифаҳои асари мазкур ишора мегардад.

дар “Саодатнома” нисбат ба ибораҳои ифодакунандаи муносибати субъектӣ зиёдтаранд:

Ба пирӣ**хидмати модар**, падар кун,  
Чавонию чунун аз сар бадар кун [556].

Маро камтар хӯриш будиву пӯшиш,  
Ба **мадҳи кас** накардам чаҳду кӯшиш [568];

- муносибати маконӣ. Дар ибораҳои ифодагари муносибати маконӣ, ки дар “Саодатнома” вомехӯранд, ба вазифаи ҷузъи асосии ибора исми хоси шахс ва ба вазифаи ҷузъи тобеъ исмҳои ифодакунандаи макон омадаанд:

Беҳ аз **санои олам** деҳқон аст,  
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст [564].

Савум поя **ҳакимони ҷаҳонанд**,  
Ки Раҳши дониш аз майдон ҷаҳонанд [565];

- муносибати замонӣ. Дар як ибораи ифодагари муносибати замонӣ ҷузъи асосии ибора аз вожаи “шаб” иборат буда, ба вазифаи ҷузъи тобеъ исми маънии “таҷрид” (дурӣ аз дигарон, танҳой) омадааст:

Ки хоҳӣ з-ин саро рафтан яке рӯз,  
**Шаби таҷридро** шамъе барафрӯз [566].

Гурӯҳи дигари ибораҳои исмӣ, ки дар “Саодатнома” нисбатан серистеъмоланд, ибораҳои исмии мураккаб аз исму сифат ба ҳисоб мераванд. Ибораҳои изофии тавсифӣ сермаънову сервазифаанд. Дар ин гурӯҳи ибораҳо исм ҳамчун меҳвар ва ҷузъи асосии ибора сифатҳои аслий ва нисбиро ба худ тобеъ мекунад. Ҷузъи тобеи аксари ибораҳои изофии тавсифии асари мавриди пажӯҳишро сифатҳои аслий ташкил додаанд. Чунин ибораҳо ифодагари муносибатҳои гуногуни маъноиянд. Чунончи:

- ифодаи бўйи ашё:

Бирав, бо халқ хушгӯ бошу хушхӯ,  
Ки хун аз тарбият шуд **мушки хушбӯ** [554].

Аз ин сонанд канносу гулоӣ,  
Аз ин як **бӯйи хуш**, з-он ганданой [559].

- ифодаи синну сол:

Дило, пандам ниюшу дил дар ӯ банд,  
Зи ту тавба, зи **пирони қухан** панд [553].

- ибораҳои ифодагари ҳислату нишонаҳои махсуси инсонӣ нисбатан бештар қорбурд доранд:

Чи хуш гуфт он **хирадманди сухандон**,  
Ки рӯй аз сухбати нодон бигардон [559].

Мадон ганҷе беҳ аз ганҷи қаноат,  
Ғаниҳол аст **марди боқаноат** [567].

Ба **пирони забун** кун дастгирӣ,  
Ки дар **пирӣ бидонӣқадри пирӣ** [560].

- ифодаи сифати ашё:

Ҳама кас роздориро нашоёд,  
Ки **оби соф** аз ҳар кӯза н-ояд [563].

Дар як ибора исми сифати нисбиро ҳамчун ҷузъи тобеи ибораи исмии изофӣ ба худ тобеъ намудааст:

Туро **асбоби атторӣ** фаровон,  
Ту канносии кунӣ, касро чӣ товод? [559].

Ҷонишинҳо низ дар ташаккули ибораҳои исмии изофӣ мавқеи муҳим доранд. Дар “Саодатнома”-и Носири Хусрав иборатҳои низ фаровон ба назар мерасанд, ки дар онҳо исм ба сифати ҷузъи асосии ибора ҷонишинҳои гуногунро ба худ тобеъ намудааст. Бештар аз ҳама ба сифати ҷузъи тобеи чунин иборатҳо ҷонишинҳои шахсӣ, махсусан ҷонишинҳои “ту” ва “ӯ” қорбаст гардидаанд. Иборатҳои гуруҳи мазкур низ муносибатҳои гуногуни маъноӣ, ба монанди муносибати соҳибият, муносибати субъективу объектӣ, ҷузъу қулл ва амсоли инро ифода қардаанд. Чунончи:

Мадад кун, то ки ҳаққери **ту** бошад,  
Ҳама олам **мададгори ту** бошад [554].

Махӯр ғам баҳри **ризку рӯзии ӯ**,  
Ки бо ҳар кас равон аст **рӯзии ӯ** [557].

Агар **молу манолӣ** ту намонад,  
**Деху гири тучовидон** бимонад [566].

Шоир танҳо як маротиба ҷонишини “вай” ва як маротиба ҷонишини “мо”-ро ҳамчун ҷузъи тобеи ибораи исмии изофӣ барои ифодаи муносибати соҳибият қорбаст намудааст:

Чи бадтар **хайри вайро** дер қардан,  
Чи хуш бошад гурусна сер қардан [557].

**Дили моро** зи нури худ сафо дех,  
Забонамро ба наъти Мустафо дех [568].

Тақрибан баробар бо ҷонишинҳои шахсӣ ҷузъи тобеи иборатҳои исмии изофии асарро ҷонишини нафсӣ (таъқидӣ) ташкил додааст. Ду гунаи ин ҷонишин – “худ” ва “хеш”, тақрибан баробар қорбурд дорад, танҳо як маротиба гунаи “хештан” ҷузъи тобеи ибора шудааст. Иборатҳои исмии изофӣ бо ҷузъи тобеи “худ”, “хеш” ва “хештан” муносибатҳои маъноӣ соҳибият, мақому дараҷаи шахс ва муносибати субъективу ифода қардаанд. Масалан:

Ба ҳар ранҷе **дили худ** ранҷа дорӣ,  
Наёбӣҳаргиз аз ғам худ раҳой [557].

Машав бартарнишин аз **пои хеш**,  
Талаб кун **ҷинси худ, ҳамсоии хеш** [560].

Макун худро миёни анчуман чой,  
Макаш беш аз гилеми хештан пой [560].

Ба рӯз андар пайи сомони хеш аст,  
Чу шаб дар хона шуд, султони хеш аст [564].

Дар “Саодатнома” танҳо дар як ибора ҷонишини номуайянии “дигар” ба исм тобеъ гардида, ибораи исмии изофиро созмон додааст:

Ту пеш аз марг аз ин бӯстон сафар кун,  
Хавои боғу бӯстони дигар кун [566].

Дар “Саодатнома”-и Носири Хусрав ду ибора дучор шуд, ки ҷузъи асосии он исм ва ҷузъи тобеаш сифати феълист. Дар ибораи аввал исми ифодакунандаи мафхуми замон ба худ сифати феълиро тобеъ намудааст ва ибора муносибати замониرو ифода кардааст:

Даруни мустамандон шод медор,  
Зи рӯзи баргузашта ёд медор [553].

Ҳамчунин, сифати феълии “баста” ба исм тобеъ шуда, дар ибора ҳолату вазъияти ашё ифода гардидааст:

Ба тавфиқ он калид ар даррабой,  
Ҳама дарҳои баста вокушой [556].

Маводи бадастомада шаҳодати он аст, ки аксари кулли ибораҳои изофии “Саодатнома”-и Носири Хусравро ибораҳои исмии изофӣ ташкил медиҳанд. Бояд гуфт, ки дар баробари ин дар асари мавриди таҳқиқҳамагӣ се ибораи изофӣ дучор гардид, ки ҷузъи асосӣ масдар буда, ба ибораҳои изофии масдарӣ мансуб аст. Ҳар се ибора муносибати объектиро ифода кардааст:

Ба кас мапсанд, он чи нописанд аст,  
Ки воҷиб куштани мор аз газанд аст [554].

Саги устодро сайдаш ҳалол аст,  
Зи ҷоҳил куштани ҳайвон вубол аст [558].

Бувад як ранчиш аз нододани зар,  
Садаш ранчиш, ки гӯйӣ: “Зар биёвар!” [563].

Ҳамин тариқ, аз маводи аз “Саодатнома”-и Носири Хусрав гирдомада ва қисман дар мақола мавриди баррасӣ қароргирифта чунин бармеояд, ки ибораҳои изофии асарро асосан ибораҳои исмӣ ташкил медиҳанд ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣ ифода гардидааст.

Маълум мегардад, ки сохтор ва маънои ибораҳои исмии изофии мустаъмал дар асри XI аз ибораҳои забони муосири тоҷикӣ тақрибан фарқе надорад. Пас, ин далели дигар аст, ки ғӯем: забони мо ҳанӯз беш аз ҳазор сол қабл қомилан ташаккул ёфтаву соҳибонаш онро чун гавҳараки чашм аз насл ба насл ба мерос гузоштаанд. Мо низ дар тозагиву ғановати он бикӯшему бояд онро бегазанд ба наслҳои баъдӣ ба мерос гузорем.

#### Рӯйхати адабиёт

1. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик / С.Абдурахимов /– Душанбе: Дониш, 1973. –165 с.
2. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии изофӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. / С.Абдурахимов /– Душанбе: Дониш, 1967. – С. 128-146
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди дувум. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. –Душанбе: Дониш, 1986. –372 с.

4. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик./ М.Н.Қосимова /– Душанбе, 2003. – 490 с.
5. Қосимова М.Н. Ибораҳои изофии масдарӣ // МС./ М.Н. Қосимова / –Душанбе, 1965, №5. –С. 27-31.
6. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ./ А.Мирзоев / –Душанбе: Деваштич, 2002. –308 с.
7. Норматов М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис/ М.Норматов /– Душанбе: Матбуот, 2011.- 324 с.
8. Таджиев Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке/ Д.Т. Таджиев / – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1955.
9. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб / Д.Т. Таджиев /–Душанбе: Деваштич, 2005. – 483с.
10. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А.Халилов /– Душанбе: Дониш, 1964. –34 с.

#### **ИЗАФЕТНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В «САОДАТНАМЕ» НОСИРА ХУСРАВА**

Основной группой изафетных словосочетаний в произведении поэта XI-го века Носира Хосрава «Саодатнаме» являются субстантивные изафетные словосочетания. Существительное в этой группе в качестве главного компонента подчиняет себе существительные, прилагательные и местоимения. Эти словосочетания, в зависимости от контекста, выражают разные смысловые оттенки. Очень редко в качестве определения выступает причастие. В «Саодатнаме» довольно редко встречаются инфинитивные изафетные словосочетания.

**Ключевые слова:** словосочетание, подчинение, компоненты словосочетаний, существительное, прилагательное, местоимение, семантика.

#### **“IZAIFY” WORD COMBINATIONS IN “SAADATNAMA” NASIRI KHOSRAV**

The main group of “izaify” word combinations into the work of the XI-th century poet Nasir Khosrav "Saadatnama" is the nominal “izaify” word-combinations. The noun in this group, as the main component of the phrase, subordinates other nouns, adjectives and pronouns, which describe the main component. These phrases, depending on the context, express different semantic nuances. Participles are used rarely as a secondary component of the word combinations. Phrases where infinitives act as the main component are very rare in "Saadatnama".

**Key words:** word combination, subordination, components of phrases, noun, adjective, pronoun, semantics.

**Сведения об авторе:** Камолов Х. - кандидат филологических наук, доцент ТНУ.

#### **СУХАНЕ ЧАНД ОИД БА ИСТИЛОҲОТИ ЭТНОГРАФИ ВА ТАРҶУМАИ АНГЛИСИИОНҲО**

**Курбонов Н.Ф.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар замонҳои гуногун дар назди тарҷумонҳо вазифаҳои гуногун меистад. Агар дар замонҳои қадим вазифаи асосии тарҷумон ба тариқи харфохарф баргардон кардани навиштаҷоти муқаддас, китобҳои динӣ ва воҳидҳои ҷудогонаи забон ба шумор равад, сад соли охир роҳҳои ниғохдории услуби фардӣ нависандагони гуногун дар мадди аввал қарор дошт. Дар миёна ва охири асри бист аз тарҷумонҳо

талаб карда мешуд, ки роҳу усулҳои баргاردони воҳидҳои забони асло ба воҳидҳои забони тарҷума ба таври комил аз худ карда, фикр, иттилоот ва муҳтавои матнро бекамӯ кӯст ба забони мақсад интиқол диҳанд.

Дар замони муосир, “дар шароити афзоиши аҳамияти иҷтимоии муоширати байнифарҳангӣ ва ҳавасмандгардонӣ ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама забони англисӣ, эътибори таҳсилоти лингвистӣ баланд бардошта шудааст. Аз ин лиҳоз ҷузъи забонӣ ва фарҳангии омӯзиши забон аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад” [1, 90]. Яъне, дар назди тарҷумони имрӯза вазифаҳои мушаххас оид ба дарк ва баргاردонии комили иттилооти лингвокултурологӣ меистад. Бечӯ нест, ки дар охири асри бист як илми тозае бо номи лингвокултурология рӯи кор омад ва бинобар аҳамияти ҳоса пайдо кардани ин ҷанбаи омӯзиш ва таҳқиқоти забон сол то сол рушд мекунад.

Воқеан ҳам масъалаҳои алоқамандии мутақобилаи забон ва фарҳанг то ба дараҷае омехта гардидаанд, ки муайян кардани ҳудуди байни ин ду самти илмӣҳангоми баррасии масъалаҳои ҷудогона хеле душвор аст. Забон инъикоскунондаи ҳаёт ва фарҳанги милли ба шумор меравад. Барои ифодаи фикр, инъикоси вазъият, ҳолат ва воқеаҳои зиндагӣ мардум аз воқеаҳои забони худ, ки дар зарфи қарнҳо дар шароити ба худ ҳос ташаккул ёфтаанд, истифода мебаранд. Забонҳои гуногун дар тӯли таърихи худ ба таври ҳос инкишоф меёбанд ва умумият ва нисбат ба ин ё он забони мушаххас хусусияти худро доранд, ки аз ҷониби илмҳои гуногун мавриди таҳқиқи омӯзиш қарор мегиранд. Мо дар мақолаи мазкур бабаъзе хусусиятҳои фарҳангии забонҳо ишора хоҳем кард, ки дар раванди тарҷума бетаъсир нестанд. Масалан, миёни мардумони гуногун як қатор мафҳумҳо метавонанд муштарак бошанд –мафҳуми “**тарсонҷак**” дар ҳамаи забонҳо вуҷуд дорад, вале барои ифодаи он аз образҳои гуногун истифода мешавад. Тоҷикон меғоянд – “буздил”, англисҳо – “chicken”, русҳо – «заяц». Барои ифодаи мафҳуми “хеле бузург” дар забони гуфтугӯии русӣ “как шкаф” истифода гардад, ин мафҳум дар забони тоҷикӣ бо ибораи “фил барин” равшантар ифода меёбад. Хислати начандон ҷолок ва як андоза нобакори шахсро дар забони русӣ ба образи «медведь» нисбат медиҳанд, дар забони тоҷикӣ - ба образи “шутур” ифода меёбад. Муқоиса шавад: “неуклюжий медведь” “медведь на ухо наступил” - “уштура гуфтам ғамза кун, полиза вайрон карду рафт”.

Қайд кардан бамаврид аст, ки натавонӣ калимаи ибора ва умуман воҳидҳои забон, балки имову ишораҳои як халқ аз имову ишораҳои халқи дигар фарқ мекунонд. Масалан, вақте ки мардуми Эрон сарро ба боло ҳаракат медиҳанд, маънии “не”-ро дорад, ҳол он ки мардуми тоҷик барои ифодаи ин маънӣ сари худро ба ду тараф ҳаракат медиҳанд. Баръакс, дар фарҳанги ишораҳои Эрон ба ду тараф ҳаракат додани сар маънии “нафаҳмидам”-ро дорад. Дар навбати худ, ба боло ҷунбонидани сар аз ҷониби як фарди тоҷик маънии “не”-ро дорад. Дар ҳақиқат, новобаста аз он ки забонҳои форсии Эрон ва тоҷикӣ ба ҳам хеле наздиканд, дар истифодаи воҳидҳои ҷудогона низ аз ҷониби соҳибзабонони Эрон Тоҷикистон як қатор тафовут вуҷуд дорад, ки сарфи назар кардан аз онҳо нашоёнд. Масалан, нисбат ба як шахси эронӣ “шумо вақтҳои охир ҳароб шудаед” гуфтан роиҷ нест, зеро ӯ сухани шуморо “вайрон шудан”-яъне фарсуда шуданро мефаҳмад. Ин гуна мисолҳо кам нестанд.

Монанди ин, мо, тоҷикон, як қатор ибораҳое дорем, ки мардуми бегона то бо хусусияти фарҳангии мо ошно нашаванд, ба дарки онҳо муяссар намегарданд.

Масалан, мо бароҳатӣ мегӯем “ба хӯрок чор дона намак партоед”, “ҳамсоя ба як пиёла чой даъват кардааст” ё “нон кардааст”. Ҳангоми тарҷумаи ин гуна ҷумлаҳо тарҷумони бетаҷриба ба забонҳои дигар бо мушкилиҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ мешавад. Мо ҳуб медонем, ки “як пиёла чой” ҷӣ маънӣ дорад – дар рӯйи дастархон тамоми хӯрданиҳо муҳайёст. Ин гуна ибораҳо хусусияти милли-фарҳангӣ дошта, аз фурӯтанӣ ва хоксории мардуми тоҷик далолат мекунад ва чунон ки мебинем, забон – ифдокунандаи ин ҷанбаи муҳими фарҳанги миллат аст.

Баррасӣ намудани ҷанд ҳолати ҷанбаҳои фарҳангии тарҷума дар мисоли мафҳумҳои “хона” ва “либос” миёни забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ низ ҷолиби диққат аст. Ин мафҳумҳо бо хусусияти милли ва фарҳангии мардум алоқаи зич доранд.

Дар муҳити забон ва фарҳанги англисӣ мафҳуми “хона” хеле серпахлу аст ва аксаран бо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми “хона” дар забони тоҷикӣ мувофиқат намекунад. Ҳангоми муоширати бевосита бо шахрвандони хориҷӣ бештар калимаҳои **apartment/flat** ва **house** ба гуш мерасанд. Дар забони тоҷикӣ ба ин ҳолатҳо калимаи иқтибосии **квартира** рост меояд. Калимаи мазкур дар муҳити забон ва фарҳанги забони тоҷикӣ серистеъмол аст ва бо калимаи **хона** (маъмулан **хонаи заминӣ**), яънебамаъноии **ҳавлӣ**, муқобилмаъно аст. Маънои ин калимаро бо забони англисӣ бо калимаи **yard** метавон ифода кард. Ҷолиби диққат аст, ки дар муҳити забон ва фарҳанги форсӣ мо транскрипсияи калимаи англисии “apartment”-ро дар шакли **опортумон** мушоҳида мекунем. Ин калима дар забони имрӯзаи форсӣ серистеъмол аст ва то ба ҳол ҷойгузин надорад. Аз ин лиҳоз калимаи **вило**, ки ба ҳавлӣ, на ба квартира, ишора мекунад, муқобилмаъно аст. Дар забони тоҷикӣ имрӯз кӯшиши иваз намудани калимаи **квартира** бо калимаи **хона** ба мушоҳида мерасад, вале ин ҷандон асос надорад, зеро ҳангоми истифодаи он ҳамеша савол ба миён меояд, ки оё сухан дар бораи ҳавлӣ меравад ё квартира.

Бояд гуфт, ки бо мафҳуми “хона” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як қатор ҳолатҳои дигари ҷолиб низ мушоҳида мешавад. Масалан, вақте ки тоҷикон меҳмононро то ба дарвозаи хона гусел мекунад ва ё ҳангоми омадан онҳоро ба “болои” хона, яъне дуртар аз дари баромади хона, ҷой медиҳанд, амрикоӣҳо дар ҳайрат мемонанд. Аз рӯйи расму оин то ба дарвоза ва ё “берун аз ҳудуди тамоми хона” гусел накардани меҳмон аз назари тоҷикон беэҳтиромӣ нисбат ба меҳмон аст. На фақат дар хона, балки ҳангоми гусел кардан аз квартироҳо низ мо аз биноҳои бисёррошён берун омада, меҳмононро то як масофае гусел мекунем. Ҳамчунин, ҷой додани меҳмони олиқадр наздик ба дари уток дар атрофи дастархон низ нишони беҳурматӣ аст. Мо ҳамеша аз рӯйи одат “аз боло гузаред” гӯён меҳмонро аз тарафи болои хона ҷой медием. Дар сурати ташриф овардани меҳмонони сершумор ҳуди онҳо аз рӯйи синну сол ва меъёрҳои дигар аз қабилӣ обрӯву эътибор, мақоми онҳо дар ҷомеа ва ғайра ин масъаларо танзим мекунад. Ҳамаи ин ба як фарди амрикоӣ ё намоёнҳои кишвари дигари ғарбӣ ғайриодӣ аст. Масалан, амрикоӣҳо дар квартироҳо ва ҳатто дар ҳавлиҳои калон меҳмонро танҳо то остона гусел мекунад. Ҳамчунин дар қадом қисмати хона ва дастархон нишастани меҳмонон барои онҳо муҳим нест.

Калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми либос низ бо хусусияти фарҳангии мардум алоқаи зич доранд. Дар муҳити забон ва фарҳанги англисӣ калимаҳои зиёде мавҷуданд, ки дар забони тоҷикӣ баробарҳои худро надоранд. Баррасии калимаи **jean** ва либосҳои гуногуни марбут ба он мувофиқи мақсад аст. Дар луғати тафсирии забони англисӣ калимаи мазкур чунин шарҳ дода шудааст: 1: a durable twilled cotton

cloth used especially for sportswear and work clothes; 2: pants are usually close-fitting and made especially of jean or denim – usually used in pl. [2, 627]. Чунон ки мебинем, калимаи **jean** матои кавии пахтагинеро мемонад, ки аз он либосҳои гуногун, яъне натавон шим, балки камзӯл, доман ва ғайра, дӯхта мешаванд. Чун дар забони тоҷикӣ ин калима ҳамто надорад, мо онро дар шакли транскрипсия истифода мебарем. Калима ба хонандаи тоҷик ошно аст ва шарҳи иловагиро талаб намекунад. Вале дар мавридҳои ҷудогона, ҳангоми иборасозӣ, он бо калимаҳои дигар пайваст шуда, намудҳои гуногуни либосро ифода мекунад, ки бояд шарҳ дода шаванд: blue jeans, blue jeans, jeans shirt, jeans jacket ва ғ. Ҳатто бо маънои *шим* калимаи **jeans** ба забони тоҷикӣ бо ду калима тарҷума мешавад - **ШИМИ ЧИНС**.

Дар забони англисӣ гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи либос мавҷуданд, ки ба забони тоҷикӣ аз забони русӣ ворид гаштаанд ва ба шакли русиашон маъмул ва мавриди истифода қарор гирифтаанд ва гурӯҳи калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд:

|                  |                                         |
|------------------|-----------------------------------------|
| <b>sweater</b>   | свитер, пирохани пашмӣ, пирохани бофта  |
| <b>pantaloon</b> | панталон, шалвори танг, пойчомаи занона |
| <b>coat</b>      | палто                                   |
| <b>helmet</b>    | каска                                   |
| <b>suit</b>      | костюм                                  |
| <b>T-shirt</b>   | футболка                                |
| <b>pajamas</b>   | пижама, либоси хоб.                     |
| <b>tie</b>       | галстуква ғайра                         |

Дар навбати худ, дар забони тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандаи либос мавҷуданд, ки онҳоро дар забонҳои дигар, аз ҷумла забони англисӣ, бо як калима ифода кардан мумкин нест, зеро онҳо бо хусусияти фарҳангии мардуми тоҷик алоқаи зич доранд ва дар забонҳои дигар барои ифодаи бешарҳи онҳо калимаҳо вуҷуд надоранд, масалан, **тоқӣ**, **рӯймол**, **куртаи чакан**, **куртаи атлас** ва ғайра. Ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ онҳо ҳатман бояд ба таври зерин шарҳ дода шаванд:

|                     |                                             |
|---------------------|---------------------------------------------|
| <b>тоқӣ</b>         | toqi, a national hat, for men and women;    |
| <b>рӯймол</b>       | rumol, a national kerchief worn by women;   |
| <b>куртаи чакан</b> | kurtaichakan, tajik national women's dress; |

Барои исботи ин фикр ба ду порча аз маводҳои электроники англисзабон ҳамчун мисол назар мекунем:

Because of the cold climate of the Pamir Plateau, the garments of Tajiks are mainly cotton-padded. Women wear bright-colored clothes and favor long skirts. When going outdoors, they wear kerchiefs, older women wearing white and younger ones yellow or green. The men's **caps** look like small barrels, and are lined with black lambskin. The lower brim is rolled up revealing the fur lining, which is both decorative and practical. They have an embroidered scarf around the waist called a **rumol** [3].

Normally, Tajik men are seen wearing jeans and shirts or in formal suiting while the **Tajik women** are observed in skirts, stockings and heels. The skirts of the women may contain many layers embellished with flowery or wavy patterns with round-toed heels having beads or buckles. The traditional dress of Tajik men is a bulky trouser along with a collared and tunic shirt. Normally this dress was accompanied with a traditional black hat that was decorated with white embroidery. In some parts of Tajikistan, the men also use turbans for their head cover. The situation of the Tajik women **clothing** was not much different except from the neckline shaping of the long tunic shirt. The traditional dress of the Tajik women is long shapeless **attire** prepared with brilliant and showy color patterns along with the matching pants. The dress was usually accompanied with the embroidered



traditional shoes. Some women also use **Scarf** or **Hijab** in order to cover their head or neck [4].

Аз порчаҳои боло маълум мешавад, ки дар мисоли якум либоси мардони Бадахшон шарҳ дода мешавад ва дар мисоли дуюм сухан дар бораи хусусияти либоси мардона ва занонаи тоҷикон меравад ва шарҳи муфассали онҳо низ дода шудааст.

Калимаҳои ифодакунандаи либос дар воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ низ ба таври фаровон истифода мегарданд ва ба онҳо тобиши милли ва фарҳангӣ медиҳанд.

Масалан, дар забони англисӣ воҳидҳои зерин маъмуланд: *to be in smb.'s shoes* – дар пояфзоли касе будан, дар вазъияти каси дигар қарор ёфтан, кори каси дигарро анҷом додан; **to have not a shirt to one's back** – дар вазъияти факр умр ба сар бурдан; **bad hat** – “кулоҳи бад”, одами маккор; **talk through one's hat** – аз тариқи кулоҳҳарф задан, лоф задан. Бар хилофи воҳидҳои фразеологӣ зарбулмасалҳо нисбатан қобили тарҷумаи ҳарфохарфанд: **clothes make the man** – одамро либос зебо мегардонад – муқоиса шавад: хонаву палос, одаму либос; **cut your coat according to your cloth** – куртаатро чени матоят бибур – муқоиса шавад: ба кӯрпаат нигоҳ карда, поятро дароз кун; **near is my shirt, but nearer is my skin** – куртаам ба танам наздик аст, вале пӯстам наздиктар аст – муқоиса шавад: аввал хеш, баъд дарвеш ва ғайра.

Мисолҳо аз ибораҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, ки калимаҳои ифодакунандаи либос доранд: дасту **остин** барзадан; аз **гиребон** гирифтани; аз як **гиребон** сар баровардан; аз шодӣ ба **курта** нағунҷидан; **ҷоман** бомаслиҳат кӯтоҳ намеояд ва ғайра.

Хулоса, дар фаъолияти тарҷумонии имрӯза ҷанбаҳои фарҳангии тарҷума аҳамияти хоса пайдо кардаанд ва тарҷумонҳо бояд аз ин гуна хусусияти фаъолияти худ бояд огоҳ бошанд, то ки масъалаҳои марбут ба тарҷумаи ҷанбаҳои фарҳангии воҳидҳои ҷудогонаи забонро бо истифода аз роҳи усулҳои мувофиқхаллу ҷасл намоянд.

#### Адабиёт ва сарчашмаҳо

1. Османова И.В. Формирование лингвистической компетенции в обучении английскому языку на начальном этапе лингвистического университета (на материале ЛЕ с национально-культурным компонентом семантики//Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена./Османова И.В. – 2007.-Том: 7. - № 25.

2. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary: Tenth Edition. Massachusetts, USA, 1998, 1557 pp.

3. <http://www.centralasiacultures.com/tajikistan>

4. <http://www.thelovelyplanet.net/traditional-dress-of-tajikistan/>

#### НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ И ЕГО АНГЛИЙСКОЙ ПЕРЕВОДА

В статье автор дает сведения об культурных сторонах перевода фразеологизмов, пословиц и поговорок в английском и таджикском языках. Автор

отмечает, в процесс речи люди употребляют разные выражения появившиеся в процессе жизненного опыта накопившиеся в различных ситуациях и случаях.

**Ключевые слова:** перевод, культура, век, слово, фразеологизмы

#### **A FEW COMMENTS ON THE ETHNOLINGUISTIC TERMINOLOGY AND THERE ENGLISH TRANSLATION**

In the article the author gives the information on cultural parties of translation of phraseological, proverbs and sayings in the English and Tajik languages. The author notes, in the process of speech people use different expressions appeared in the process of life experience accumulated in various situations and cases.

**Key words:** translation, culture, century, words, idioms

**Сведение об авторе:** Курбонов Н. Ф. – дотсент кафедры общеуниверситетского английского языка. **E-mail:** [nodir\\_kurbonov@mail.ru](mailto:nodir_kurbonov@mail.ru)

#### **ТАФСИРИ ҶУМЛАҲОИ МАЗОМИНИ ТАНЗДОШТА ДАР РИСОЛАИ «ДАҲ ФАСЛ»-И УБАЙДИ ЗОКОНӢ**

**Насруллоев М.**

**Донишқадаи забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода**

Бузургтарин танзависи адабиёти тоҷику форс дар даврони гузашта Убайди Зоконӣ аст, ки наср ва шеърӣ худро воситаи ҳамла ба урфу одатҳои номатлуб ва айбу фасодҳои табақаҳои мушаххас мавриди истифода қарор додааст. Танзи ӯ урёну бештар як ҷо бо ҳазли тундзананда мебошад. Рисолаи «Таърифот» ва ё «Даҳ фасл»-и Убайди Зоконӣ бар даҳ фасл омада, дар он тарзи зиндагии одамони замони адиб баррасӣ мешавад. Яке аз даҳшатҳои ҳаёти замони феодалии дар муҳтоҷӣ зиндагӣ кардани аҳли илму адаб буд, ки адибро ҳам гирифтори он бало мебинем. Ин ҳақиқат дар тавзеҳ ва тафсири Убайди Зоконӣ (масалан, «Алолим-бедавлат», «Алномурод-толиби илм»...) дида мешавад.

Убайди Зоконӣ чунин тарзи баёнеро пеш мегирад, ки баъзан муайян кардани нуктаи назари нависанда ба хонанда, ҳатто ба муҳаққиқ ҳам хеле гарон буда, хеле

душворӣ меорад. Агар ҷаҳонбинии умумии Убайди Зоконӣ ва нигоҳи муҳаққиқонашро ба эътибор гирем, маълум мегардад, ки вай ҳам ба назари гузаштагон ва ҳам муосиронаш мулоҳизаи танқидӣ дорад. Дар айни замон баъзе аз фикрҳои гузаштагон ва ҳамзамонашро низ ҷонибдорӣ менамояд. Ин ҳол табиист, зеро вай ҳамчун адиби бузург бехтарин ақидаҳои гузаштагонашро давом медиҳад ба дифоашон мебаромад. Убайди Зоконӣ чун адиби равшанфикри замонаш ақидаҳои пешқадами даврро ифода менамуд ва ҳимоя мекард, ба фикрҳои куҳнаву ақибмондаи гузаштагон бо назари танқид менигарист. Ҷаҳолатпарастӣ, фармонравоии ҳокимон ва таъкиботи руҳониён адибро маҷбур сохтанд, ки ақидаҳои замонашро аз забони гузаштагон ва андешаҳои пешиниёнашро аз забони ҳамасрон зеро танқид бигирад, мавқеи худро гоҳе норавшан нишон диҳад. Дар айни замон ишора ҳам менамояд, то мақсади ӯро дуруст фаҳманд:

*Он кас, ки зи шаҳри ошноист,  
Донад, ки матои мо куҷоист...*

Ба қавли муҳаққиқи эронӣ: «Ба иллати маҳдудиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ барои гурез аз ҳашм ва муҷозоти ҳукуматҳо ағлаби шоирон ва нависандагони эронӣ мазомини танзомезро аз забони девонагон ва мастон баён карданд» [2, 183].

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс Убайди Зоконӣ нахустин касест, ки ба сабукии хос ба интиқоди авзои иҷтимоӣ пардохта ва ба ин шакл рисолае нигоштааст. Бинобар ин дар адабиёти тоҷику форс ба эҷоди интиқоди иҷтимоӣ бештар Убайди Зоконӣ ба назар мерасад. Насри ӯ хеле равону ширин ва мустаҳкам аст. Рисолаи «Даҳ фасл» дар даҳ боб омада, тарзи баёни фикри нависанда тафсириро мемонад, яқини оварда, ба шарҳ мепардозад. Ӯ баъзан дар шарҳи луғату истилоҳот тарзи истифодаи кинояро пеш мегирад, чунончи: «*Ал-дунёон чихеҷ офарида дар вай наёсояд*»<sup>4</sup>. Ӯ бо ин эзоҳаш на маънои ҳақиқии дунё, балки дар он рӯзҳо барои одамон ҷойи азоб будани онро дар назар дорад. Ё ки: «*Чашми қозғарфе, ки ба ҳеч (чиз) пур нашавад*». Дар ин ҷумла на сохти чашми қозғамчун узви бадани инсон, балки чашмгурӯснагиву порахӯрӣ шарҳ ёфтааст. Дар ин рисола калимаҳои низ ҳастанд, ки номашон бо моҳияти мусбати иҷтимоиашон шарҳ ёфтаанд: «*Ал-одамъ он ки некхоҳи мардум бошад*». Дар ин шарҳу танҳо онҳоеро одам мешуморад, ки некхоҳи инсонхоянд. Мусаллам аст, ки «ҷумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули синтаксис аст, ки аз ду ва зияда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва оҳанг мебошад [1, 5].

Мо дар мақолаи хеш мисолҳоеро, ки Убайди Зоконӣ тариқи кинояву маҷоз дар шакли ҷумлаҳои мураккаби тобест танз мекунад ва худ шореҳи онҳост, ҷой додем.

*Ал-адл-он ки ҳаргиз рост нагӯяд* (368).

Аدل – ба ҳамаи одамон бо як чашм нигоҳ кардан, ҳамаро баробар шумурдан, аз рӯи ҳаққоният рафтор кардан, инсоф, дод; муқобили ҷавр, зулм [5, 40], лекин ин ҷо адл аз тарафи адиб ҳамчун шахси дуруғӯй (шахсе, ки ҳамеша дурӯғ мегӯяд) тафсир гардидааст.

*Ал-асеонки шаб роҳ занад ва рӯз аз бозориён аҷрат хоҳад* (371).

Асас (посбони шабгард, посбони шабона – [4, 90] дар тавзеҳи Убайди Зоконӣ вазифаи дигарро адо мекунад: шаб роҳзанӣ мекунаду рӯз аз бозориён музд меҷӯяд.

*Ал-вақиюн, ки ҳақро ботил гардонад* (368).

<sup>4</sup>Убайди Зоконӣ. Кулӣёт. Бо эҳтимоми Парвизи Атобаки. -Техрон: Заввор, 1343 ш. – 547 с. (Мисолҳо аз ҳамаи асар оварда шуда, саҳифаҳо дар қавс нишон дода мешавад.)

Убайди Зоконӣ меҳоҳад бигӯяд, ки ваколатдор онест, ки ҳақро ноҳақ нишон медиҳад.

**Асҳоб-ул-қозӣҷамоате, ки гувоҳӣ ба салаф фурӯшанд** (368).

Асҳобулқозӣ: асҳобҷамъ соҳиб [5, 95]; 1. ёрон, дамсозон. 2. моликон, соҳибон; ҳамроҳ қардан, ба ҳамроҳ фиристодан, ёр қардан [6, 152]; қозӣ мансабдори қонуни шаръӣ, ки кашмакашиҳои оммавӣ ва оилавино аз рӯи қонуни шариат ҳал мекунад [5, 696].

Вожаи асҳобулқозиро (ҳамроҳони қозӣ, ёрони қозӣ) Убайди Зоконӣ ба маънои гурӯҳе, ки ба раъйи нодуруст гувоҳӣ медиҳанд, ёрони қозӣҳастанд, тафсир додааст.

**Ал-яъҷуҷу вал маъҷуҷҷавми туркон, ки ба вилояте мутаваҷҷеҳ шаванд** (367).

«Дар Табарӣ (Таърихи Табарӣ) ва «Таърихи гузида» муғулро дар зумраи ҳамин Яъҷуҷу Маъҷуҷ ва аз фарзандони онҳо мешуморад. Ва имом Фаҳри Розӣ муътақид аст, ки онҳо аз наҷоди зард буданд аз ҷинси муғулон ва туркон» (195).

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оварда шудааст, ки: Яъҷуҷ : 1. дар афсона навъе аз маҳлуқот, ки Яъҷуҷу Маъҷуҷ низ мегӯянд ва бадиовар ҳисоб меёбад; 2. қавми афсонавӣ, ки дар ҷанг мағлуб намешуданд ва гӯёИскандар барои пешгирии онҳо садд (девор) баста будааст [6, 638].

Ба андешаи С. Муллоҷонов метавон мувофиқ буд, ки ҳаракати ғаратгаронаи муғулро ба яъҷуҷу маъҷуҷи афсонавӣ баробар қардааст [ниг. : 3, 31].

Ҳуҷуми разилонаю бадахлоқонаи қавми туркон, ки ягон маҳалро ба яғмо мебарданд, яъне нобакорон тафсир қардааст.

**Ал-мазлумҷисаре, ки ... ва зараш надиҳанд** (375).

Мазлум қасест, ки дар ҳаққи вай зулм ва таъдӣ шудааст, зулмдида, ситамдида, ҷафоқаш (74, 742).

Убайди Зоконӣ меҳоҳад бигӯяд, ки ҷафоқаш – писаре, ки меҳнат мекунаду бар вай ҳаққи хизмат дода намешавад.

**Ал-воизон, ки бигӯяд ва накунад** (371).

Воиз – ваъзгӯянда, панду насиҳатқунанда (доир ба масъалаҳои динӣ) [5, 239].

Андар сифати пасти воизон дар осори классикон бисёр меҳонем. Убайди Зоконӣ аз ҷумлаи эшон аст. Рафтору кирдори қозӣ ва ҷонишинони замони ҳешро Убайди Зоконӣ зерӣ тозиёнаи танқид қашидааст ва ҷунин менигорад:

**Ноиб-ул-қозӣон, ки имон надорад** (368).

Ноиб – ҷонишин, муовин, қоиммақом; вакил [5, 865].

Дар мисоли овардашуда мувофиқи тавзеҳи Убайди Зоконӣ шахсе, ки ба ӯ бовар қардан норавост, ин ҷонишини қозӣ мебошад.

**Ал-ҳалолон, ҷи нахӯранд** (369).

Ҳалол – раво, ҷоиз, шоист [7, 469].

Мақсади Убайди Зоконӣ ин аст, ки қозӣён бо вучуди доштани даъвои шариат, аз моли یتимон боз даромад доранд ва ришваситонӣ мекунанд. Аз ин маълум мегардад, ки бештар ҳаром меҳӯранд, на ҳалол.

**Ал-мудаббирон, ки ҳар ҷаш беш аз дахл бошад** (376).

Мудаббир – тадбирқунанда, ботадбир, чораҷӯ; соҳибтадбир, идорақунанда; сардор [5, 717].

Убайди Зоконӣ меҳоҳад бигӯяд, ки хароҷоти ҳукмрон, сардор нисбат ба даромадаш бештар мешавад ва аз ин рӯ, порахӯр аст.

### *Ал-мучаррадон ки ба риши дунё хандад (374).*

Мучаррад – 1. танҳо, аз мардум дур, танҳоигузида. 2. танҳо, озод, фориғ. 3. танҳо, ягона. 4. бараҳна, урён. 5. марди безан. 6. ғайримоддӣ, ҳамчун ақл, ҳуш, нафс ва ғайра (ба ақидаи олимони қадим); абстрактӣ [5, 804].

Убайди Зоконӣ меҳоҳад бигӯяд, ки ҳар нафаре, ки танҳоиро интиҳоб кардааст, хушбахти замона аст. Вожаи мучаррадро аксар дар забони муосир ба маънои танҳо ва шахси танҳо истифода мекунад. Вале дар мисоли овардашуда ба маънои хушбахт истифода шудааст. Ба ҳамин мисол монанд адиб дар рисолаи «Ришнома»-и хеш чунин баён мекунад:

*Мучаррад бошу бар риши ҷаҳон ханд,  
Зи мардум бигсилу бар мардумон ханд.*

Албатта, ҳар як адиб зимни офаридани ин ё он асари бадеӣ аз ғановати забон истифода менамояд ва дар инкишофи он саҳми худро мегузорад. Дар рисолаи «Дах фасл» 14 ҷумлаи мураккаби тобӣ аз тарафи адиб шарҳифта корбаст гардидааст. Убайди Зоконӣ низ дар тақомули забони адабӣ саҳми арзандаи худро гузоштааст. Асарҳои ҳаҷвии Убайди Зоконӣ маъҳази таърихӣ асри XIV шуда, дар сафи мероси адабии классикони тоҷикӣ форс ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад.

### **Адабиёт:**

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе: Дониш, 1989.
2. Майманат Мирсодиқӣ. Вожаҳои ҳунари шоирӣ. Фарҳанги тафсилии истилоҳоти шеър ва сабкҳои мактабҳои он. /Мирсодиқӣ М./ – Техрон: Махноз. -348 с.
3. Муллоҷонов С.Ш. Девони дастхати қадимтарини Убайди Зоконӣ./ Муллоҷонов С.Ш.// Шарқи сурх. №1. – Душанбе, 1948. -С. 30-33.
4. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ./ Муҳаммадхусайни Бурҳон. / Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1993. -416 с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. - 951 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. - 947 с.
7. Фарҳанги форсии Муин. Таълифи Муҳаммад Муин (Якҷилдӣ). – Техрон: Амир кабир, 1381.- 1222 с.

### **Манбаъ:**

- I. Убайди Зоконӣ. Куллийёт. Боэҳтимоми Парвизи Атобақӣ. – Техрон: Заввор, 1343 ш. -547 с.

### **ТОЛКОВАНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В ТРАКТАТЕ «ДАХ ФАСЛ» («ДЕСЯТЬ ГЛАВЬ») УБАЙДА ЗОКОНИ**

В трактате «Дах фасл» («Десять глав») Убайда Зокони состоящий из десяти глав, способ выражения мыслей писателя напоминает толкование значения слов. Так, автор приводит слово, а затем его толкование, в результате чего форма предложения получает форму сложноподчиненного предложения. Писатель в ряде случаев в толковании слов и терминов использует иносказания.

Автор в данной статье рассматривает предложения, в которых Убайда Зокони использует такие средства художественного выражения, как иносказания и метафора, выражает свои мысли в форме насмешки.

**Ключевые слова:** Убайда Зокони, трактат, толкование, сложное предложение, значение, термин, писатель.

## IRONIC INTERPRETATION OF THE COMPLEX SENTENCES IN “DAH FASL” («TEN CHAPTERS») OF UBAYD ZAKANI

The treatise “Dah Fasl” of Ubayd Zakani consists of ten chapters, in which the style of the author likes the interpretation, i.e. each article is interpreted like a glossary. The writer sometimes during interpretation of the words and terminologies uses the ironic style and by this way criticises the officials of his time.

The author of this article here considers the examples from the mentioned treatise of Ubayd Zakani, which in used ironic and allegoric style on interpretation of the complex sentences.

**Keywords:** Ubayd Zakani, treatise, “Dah Fasl” (Ten Chapters), interpretation, complex sentences, semantic, terminology, writer.

**Сведения об авторе:** Насруллоев М.Н., доцент кафедры таджикский язык и теория языкознание Таджикского государственного институт языков имени Сотим Улугзода. Email: [n.muhammad@mail.ru](mailto:n.muhammad@mail.ru)

## ЧАШМИ ЧОМИРО БАНУРИХЕШБИНОКАРДИШҚ

Мачидова С. Ч.

Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи А.Навой

**Ишқ** мавзӯи асосии назми ғиноӣ буда, дурдонаест, ки дар худ як олам маъноно мазмунро мучассам менамояд, ҷавҳарест, ки дили инсонро пок, рӯҳашро шод, охираташро обод ва роҳи зиндагиашро мунаввар месозад, маромест, ки мақсади зиндагии инсонро дар ҳаёт муайян мекунад. Аз ин рӯ саромадони адабиёти мо дар ашъори худ ишқро сарчашмаи илҳому эҷод, инъикоскунандаи эҳсосоти ботинӣ шуморида, камолоту хиссиёти худро низ тавассути “ишқ” дар калом мавзун бо қолабҳои ҷудогона баён менамуданд, ки имрӯз омӯзишу қушоиши он мавзӯи баҳси муҳаққиқон аст. Аз ҷумла доктори фанҳои филологӣ, профессор А.Қуронбеков дар асари “Маснавийи маънавий” да тасаввуф тимсоллари” тадқиқу таҳлили калимаи “ишқ”-ро дар “Маснавийи маънавий”-и Ҷалолиддини Румӣ бо номи “Ишқ тимсоли” хеле хуб пешкаш намуданд. Дар китоби “Тасаввуф”-и Начмиддин Комилов ғазалҳои “ишқ” орошташудаи Аттори Нишопурӣ, Мавлавии Румӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Бедил ва баъзе дигарон шарҳу тавзеҳи худро ёфтаанд, ки ҷолиби диққат аст. Чунин баҳсу мунозира ва тадқиқу таҳлили калимаи “ишқ” хеле зиёд аст, зеро чи тавре ки дар боло қайд намудем, ҳар як шоир, ҳар як адиби мо “ишқ”-ро бо сози худ, бо қолабҳои ҷудогонаи пур аз маъноҳои бикру нозук ба риштаи назм кашидаанд. Мақсади мо низ шарҳи тасаввуфии калимаи “ишқ” ва дарки

он дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ аст. Аввалан, шарҳутафсири истилоҳи “ишқ”-ро аз луғатномаҳои фарҳангшигори дастрас намоем. Дар китоби “Фарҳанги истилоҳот ва таъбири ирфонӣ”-и Сачҷодӣ шарҳи истилоҳи “ишқ”-ро чунин овардааст: “**Ишқ**(عشق)-шавқи муфрит ва майли шадид ба чизе аст. Ишқ оташе аст, ки дар қалб воқеъ шавад ва маҳбубро бисӯзонад. Ишқ дарёи бало ва ҷуни илоҳӣ ва қиёми қалб аст бо маъшук билвосита.” [4,580].

Инчунин Муҳаммад Муин дар “Фарҳанги форсӣ”, ки яке аз фарҳангҳои мӯтабар аст, калимаи “ишқ”-ро чунин маънидод намудааст: “**Ишқ**(عشق) 1) баҳадди фротдӯстдоштан; 2) дӯстии муфрит, муҳаббати том. Яке аз автиф (меҳробонӣ, илтифот) аст, ки мураккаб мебошад аз тамоилоти ҷисмонӣ, ҳисси ҷамол, ҳисси иҷтимоӣ, тааҷҷуб, иззати нафс ва ғайра. Алоқаи бисёр шадид ва ғолибан номаъкуле аст, ки гоҳи ҳаяҷонот қудратангезиро боис шавад ва он яке аз музоҳири мухталифи тамоили иҷтимоӣ аст, ки ғолибан ҷузъи шаҳват ба шумор ояд. Ба ақидаи сӯфӣён асос ва бунёди ҷаҳони ҳастӣ бар ишқ ниҳодашуда ва ҷанба ва ҷӯше, ки саросари вучудро фаро гирифта ба ҳамин муносибат аст. Пас камали воқеиро дар ишқ бояд ҷустуҷӯ кард.” [2,2303]

Рӯ меорем ба “Фарҳанги Деҳхудо”, ки шарҳи ирфонии калимаи “ишқ” ин ҷо низ ҷолиб аст: “... ишқ зотест сирфу холис, ки таҳти исми ӯ расме ва луғату васфе дохил нашавад ва дар оғози пайдоиш ошиқро ба водии фано маҳз қашонад. Ба наҳве, ки ном ва нишон ва васфе аз ӯ боқӣ нагузорад ва зоти ӯро маҳв кунад ва дар поёни амр на ошиқе ва на маъшуқе дар қор бошад ва ончост, ки ишқ ба ҳар ду сурат ҷилвагар гардад ва баҳри ду васф муттасиф шавад замоне ба сурати ошиқ ва замоне ба сурати маъшуқ дарояд ва маротиби онро панҷ дараҷа навиштаанд: аввал фақирони дил; дувум таъассуф; сеюм вачд; чаҳорум бесабрӣ; панҷум сабобат. Ва ишқро ҷамъияти камолот низ гуфтаанд ва ин ҷузъахро набувад ва онро зоти аҳадият низ зикр кардаанд. Ва ошиқ онро гӯянд, ки асари ақл дар ӯ набошад ва хабар аз сар ва по надорад ва ҷавоби худ бар худ ҳаром гардонад, забон ба зикру дил ба фикр ва ҷон ба мушоҳидаи ӯ машғул дорад. (Аз қашфи истилоҳот-ал-фунун).

“Ишқ” муҳимтарин рукаи тариқат аст, ки охири мартабаи он ишқи пок аст. Ва ин мақомро танҳо инсонӣ қомил, ки маротиби тариқе ва тақомилеро паймудааст дарк мекунад. Ва шакке нест, ки муҳаббат ва ишқ ва алоқаи поя ва асоси зиндагӣ ва бақои мавҷудоти одам аст, зеро тамоми ҳаракат ва сукунат ва ҷӯшу хурӯши ҷаҳониён бар асоси муҳаббат ва алоқаи ӯ ишқ аст ва бас.” [5,14025]

Аз шарҳу тавзеҳи луғатномаҳо аён мегардад, ки истилоҳи “ишқ”-ро сӯфӣёну орифони мутасаввиф ҳамчун пояи расидан ба висоли Ҳақ мепиндошанд. “Ишқ дар назари аҳли тасаввуф неруи дохилии инкишофи ҷаҳони моддист, зеро он зотан масдари нахустинест, ки аз нури хайр ҳамчун хусн падид меояд.” [6,102] Аз ҷумла, Абдурахмони Ҷомӣ низ аз ҷумлаи шоирони муттасаввиф буда, ишқро офаринандаи қулли мавҷудот, гардонандаи сипеҳр, ҳаракатдихандаи меҳр медонад ва эътироф мекунад, ки “ишқ” мисли дарёи жарф ҳамаро фуру бурда, ҷазабаи “ишқ” ба наҳанги ҷаҳоношом монанд аст. Ба қавли Ҷомӣ (дар “Ашъот-ул-ламаот”) сӯфӣҳастии асосиро “ишқ” медонад ва тарҳи бехтарин қисмати осори худро дар ҳамираи “ишқ” рехтааст ва “ишқ”-ро абадбунёд хонда, сирру асрори ишқро, қашфнашаванда, ошкорнашаванда медонад ва барои қушодани ин румуз ва тилисм очизии худро дар таҳриру тақрири мо, нағунҷидани онро низ таъкид менамояд. Барои қушодани румузи “ишқ” солиқи тариқат бояд пардаҳои дили худро покиза, огоҳ ва бегард гардонад, ки ин яке аз шартҳои асосии тариқати маърифатпарварон аст. Сачҷодӣ “дил”-ро маҳал ва маҳзани асрори илоҳӣ хонда, бо суҳанони Ансорӣ қувват додааст, ки ин ҷо мувофиқи мақсад аст: “Ансорӣ дили одамиро аз ҷаҳор парда иборат медонад; пардаи аввал садр аст, ки мустақари аҳди илҳом аст; пардаи дувум қалб аст, ки маҳалли нури имон аст; пардаи савум фуъод аст, ки саропардаи мушоҳадати ҳақ аст; пардаи чаҳорум шағоф аст, ки муҳити раҳли ишқ аст.” [4,388]

Ҷомӣ низ “ишқ” ва ба “ишқи пок” соҳиб шудани орифро дар ғазалиёти худ бо маъноҳои ҷудогона ба риштаи назм қашидааст. Минҷумла:

Чун чамоли худ ҳам андар худ тамошо кард **ишқ**  
 Рафту номи ошику маъшук пайдо кард **ишқ**.  
 Буд ошиқ ботину маъшук зоҳир шуд ба акс,  
 Сирри ботинро чу дар зоҳир хувайдо кард **ишқ**.  
 Худ ба худ медид худро баҳри такмили зухур,  
 Бар ману ту чилва дар миръоти ашё кард **ишқ**.  
 Чун зи ашё ҳар яке миръоти исми дигар аст,  
 3-он марой бар дили мо кашфи асмо кард **ишқ**.  
 Чун аз асмо ҳасбалимкон хатти худ бардоштам,  
 Рӯи сайри мо зи асмо дар мусаммо кард **ишқ**.  
 Хост то бинад ба чашми мо чамоли хешро,  
 Лочарам чо дар саводи дидаи мо кард **ишқ**.  
 То набинад дар ҳама кавну макон чуз нури ӯ,  
 Чашми Ҷомиро ба нури хеш бино кард **ишқ**. [7,324]

Тамоми тору пуди ин ғазал, чи тавре ки худӣ Ҷомӣ таъкид намудааст, аз “ҳамираи ишқ” рехта шудааст ва қулфкушою ҷавҳари ин ғазал низ калимаи “ишқ” аст, ки дар ҳар як байт вомехӯрад. Ин ҷо шоир аз маъноӣ луғавӣ калимаи “ишқ” дур рафтааст ва маъноӣ ирфонӣ баландро дар замири ин мафҳум ҷой намудааст, ки мо метавонем калиди онро аз шарҳу тавзеҳҳои ирфонӣ болоӣ дарёфт намоем. Байти аввал:

Чун чамоли худ ҳам андар худ тамошо кард **ишқ**,  
 Рафту номи ошику маъшук пайдо кард **ишқ**.

Дар байт истилоҳи “ишқ” дар ду мисраъ ҳам корбаст шудааст. Аз мазмуни умумии байт маъноӣ ирфонӣ “манбаи ишқи илоҳӣ” бармеояд, ки дар банди дуҷумлаи луғатӣ Муҳаммад Муин шарҳи худро ёфтааст. Яъне ин ҷо ҳамон ақидае, ки аҳли ирфон ва сӯфиён пеш меоранд акс ёфтааст. Ба ақидаи сӯфиён асос ва бунёди ҷаҳони ҳастӣ бар ишқ ниҳодашуда ва ҷанба ва ҷӯше, ки саросари вучудро фаро гирифта ба ҳамин муносибат аст. Пас қамоли воқеъиро дар ишқ бояд ҷустуҷӯ кард. Аз ин бармеояд, ки чамоли худро дар худ тамошо кардан ва номи ошику маъшукро пайдо намудан, ишора ба Оллоҳ аст, ки ба чамоли худ маҳлиё гашта, ошиқ шуда, инсонро меофарад ва ба ҷасади инсон, ба қалби инсон руҳи худро меамада, ки дар китоби “Қуръон” Сураи Сод ояти 72 чунин акс ёфтааст:

فَإِذَا سَوَّيْنَاهُمْ نَفْخَ فِيهِم مِّن رُّوحِنَا وَصَفَّعُوا لَهُم سَاجِدِينَ [1,1065]

“Пас чун рост кунам онро (одамро) ва бедамам дар ҷасади вай руҳи худро, пас сачда кунед ӯро.” Яъне ана ҳамин руҳи илоҳӣ, нури илоҳӣ, маърифати Ҳақро, ки дар ҷисми инсон, дар қалби инсон ҷой гирифтааст, Ҷомӣ оғози “ишқ”, сарнавишт ва пайдоиши ишқу ошиқӣ меҳонад, ки аз он руҳи дамида, аз он нури маърифат қалби инсон пурфараҳ аст, шавқу завқ дорад, шоду хуррам аст, майлу орзуву ҳавас дорад, пурғаму андӯх аст, дар азобу укубат аст, роҳбалад ва мушкулкушо аст. Байти дигар:

Буд ошиқ ботину маъшук зоҳир шуд ба акс,  
 Сирри ботинро чу дар зоҳир хувайдо кард **ишқ**.



Дар байт “ишқ” соҳиби сарнавишту тақдири азалии инсон аст, яъне сарнавиштсозу тақдирсоз. “Ишқ”, “сирри ботин” ҳамон нури илоҳиест, ҳамон маърифатест, ки оллоҳ онро танҳо дар қалби инсон ҳувайдо намуд ва тақдири азалии инсонро бо дасти худ офарида, асрори ниҳонии худро ошкор намуд. Яъне “ошиқ” пинҳон буд ва акси ӯ дар симои “маъшук” зоҳир шуда, бо ҳамин сирри ниҳонӣ ошкор гардид. Байти дигар:

Худ ба худ медид худро баҳри такмили зухур,  
Бар ману ту чилва дар миръоти ашё кард **ишқ**.

Яъне оллоҳ нури илоҳиро дар қалби инсон ҷой намуда, худро дар худ медид ва барои худро мукамал зоҳир намудан ишқро ба мо дар оинаи ашё чилвагар кунонд. Барои аҳли тасаввуф тамоми мавҷудоту ашёи дунё азиз аст, зеро чи тавре ки таъкид намудем, худо ҳақиқати олиест, ки таҷаллии нури ҳақиқатро дар тамоми мавҷудоту махлуқоту наботот чилва кунонидааст. Ин нуктаро доктори фанҳои филологӣ профессор Аҳмадҷон Қуронбеков дар китоби “Маснавийи маънавий”-да тасаввуф тимсоллари” чунин тавзеҳ додааст: “Тасаввуф аҳли дунёдаги мавҷудот ва ашёларга меҳр кӯзи билан қарайди. Чунки буларнинг барчаси ягона ҳақиқатнинг зарралари, булар инсонга яхшими-ёмонми, ғойдалими-зарарлими, дӯстми-душманми фарқи йўк.” [3,104]

*Яъне: “аҳли ирфон ба тамоми мавҷудот ва ашёи дунё бо меҳр назар меафкананд. Чунки ҳамаи онҳо зарраҳои ҳақиқати илоҳианд, ки барои инсон хубанд ё бад, ғойдаоваранд ё зарарнок, дӯстанд ва ё душман фарқ надорад.”*

Аз ин бармеояд, ки тамоми зарраҳои дар дунё мавҷудбуда дар худ акси ҷамолу ҷалоли Ҳақро доранд ва инсон онро бо қалби покизаву чун оина ҷилдор намудаи худ метавонад пай барад. Дар китоби “Мирсод-ул-ибод” ин мазмун чунин шарҳ ёфтааст: “Дил оина ва ҳар ду дунё ғилофи оинаанд. Тамоми сифатҳои ҷамол ва ҷалоли илоҳӣ бо воситаи ҳамин оина ба рӯё мебарояд.” [3,65] Аз ин бармеояд, ки Оллоҳ ба инсон наздик аст, дар ҷисму ҷони инсон аст, яъне ғояест дар Қуръон, Сураи Қоф, ояти 16 низ акс ёфтааст:

ونحن اقرب اليه من حبل الوريد. [1,1213]

“Мо ба инсон аз рағи ҷонаш дида наздиктарем.”

Байти дигар:

Чун зи ашё ҳар яке миръоти исми дигар аст,  
З-он марои бар дили мо кашфи асмо кард **ишқ**.

Дар байт қалби огоҳи инсон мавқеъ дорад ва ишора ба кушодашавии пардаи дувум, яъне “қалб” аст, ки дар ин мартаба солиқ қалби худро аз кинаю адоват, ҳирсу ғараз, кибру ғурур ва олудагӣ тозаву покиза ва софу зулол чун оина барои кашфи асмоъ омода карда, дар роҳи Ҳақ равон мегардад. Калимаи “асмоъ”-ро Саҷҷодӣ чунин шарҳ медиҳад: “Асмоъ(اسماء) сӯфиён гӯянд: вучуди ҳақро асмоъ ва сифоте аст, ки лавозими зоти ӯ аст ва мурод аз асмоъ дар калимоти онҳо алфози монанди олам ва қодир ва ғайра нест, балки муроди онҳо аз асмоъи ҳақ мусаллои маънии олам ва қодир аст, ҳамонтавр ки мурод аз сифот, аърози зоъида бар зот намебошанд.” [4,95] Аз ин бармеояд, ки Оллоҳқалби инсонро огоҳу кашшоф офаридааст ва таълими асмоъ намудааст, ки ин ишора ба Сураи Бақара ояти 31 аст, ки фармудааст:

[1,1065]. وعلم آدم الأسماء كلها ثم عرضهم على الملائكة فقال أنبئوني باسماء هؤلاء إن كنتم صادقين

“Ва таълим дод Худованд ба Одам (а.с) номҳои тамоми махлуқотро боз арз дошт он номҳоро ба фариштагон, пас гуфт: Хабар диҳед маро ба номҳои ашё, агар

ростгӯй ҳастед.”

Яъне “Одам” олитарин махлуқоти бо қудрати худ офаридаи “Оллоҳ” аст, ки ин ҷо мартаба ва мақоми баланди ӯро, аз ҳама беҳтар ва донотар офарида шудани ӯро таъкид намудааст, ки ишора ба Қуръон, Сураи Сод буда, саркашии шайтони лаъин аз сачда бар Одам ва ба лаънати Худованд гирифтор шудани ӯст:

قال يا إبليس ما منعك أن تسجد لما خلقت بيدي أستكبرت أم كنت من العالين.  
الْأَخِيرُ مِنْهُمْ لَقَدْ نَبِّئْنَا رَوْحًا لَّهُمْ نَطِينٌ ف. [1,1065]

“Худованд гуфт: Эй шайтон! Чӣ боздошт туро аз он, ки сачда кунӣ чизеро, ки офаридамаш бо ду дасти худ (яъне қудрати худ). Оё такаббур кардӣ? Ё ки ҳақиқатан аз баланд мартабагонӣ? Шайтон гуфт: ман аз вай беҳтарам, зеро ки офаридӣ маро аз оташ ва ӯро (Одамро) аз гили бадбӯй.”

Байти дигар:

Чун аз асмо ҳасбалимкон хатти худ бардоштам,

Рӯи сайри мо зи асмо дар мусаммо кард **ишқ**.

Аломати нишонавии байт калимаи “сайр” аст, ки дар луғати Саҷҷодӣ чунин шарҳ ёфтааст: سبر - **сайр** назди сӯфиён бар ду маънӣ итлоқ мешавад: яке сайри илаллоҳ (سبر إلى الله) ва дигаре сайри фи Оллоҳ (سبر في الله). Сайри илаллоҳ ниҳоят дорад ва он аст, ки солиқ чандон сайр кунад, ки Худойро бишиносад ва чун Худоро шинохт, сайр тамом шуда ва ибтидои сайри фи Оллоҳ оғоз гашта аст. Ва сайри фи Оллоҳро интиҳое ва ғояте набошад. [4,489]

Аз ин бармеояд, ки мо аз пайи “ишқ” дар олами асмо сайр намудем, аз он то ҳадди имкон хат, яъне роҳи ростро, худшиносиро, маънавияту маърифати илоҳиро дарк намуда, исмҳои оллоҳро шинохтем, ки ин сайри илаллоҳ аст ва роҳи сайри худро аз асмо сӯи мусаммо намудем, то дарки сифатҳои илоҳӣ намоем, ки ин сайри фи оллоҳ буда, чи тавре ки дар боло овардем, интиҳо надорад. Калимаи “мусаммо”-ро Муҳаммад Муин чунин шарҳ медиҳад: mosammā (مسمّا) расмулхате аз мусаммӣ. Ва мусаммӣ (مسمّى) номидашуда: “... мусаммӣ ба Муҳаммад аст.” “ба наздики аҳли ҳақаст ва мусаммӣ яке аст ном ва номвар.” [2,4119]

Яъне дар байти болоӣ солиқ оғоҳ шуд, дарки маънӣ намуда, ба қалби худ равшанӣ андохта, маърифати илоҳиро ҷой намуд, худро бишинохт ва ҳисси ризоият пайдо намуд, ки маҳз “ишқ” ӯро ба ин мартаба расонид. Ин ҷо бошад, бо қалби покизаву оғоҳи худ ба кушодани пардаи фуъод мушарраф мегардад ва қалбро бо нури ҳидоят пурҷило намуда, дар олами арвоҳ бо ҳазрати Муҳаммад, бо аҳли ирфон дар мувоҷаба мешавад, ки дар Сураи Ван-наҷм Ояти 11 оварда шудааст:

كَذَّبُوا فِئَادًا مَّرَآءَى مَا. [1,1236]

Яъне “дили пайёмбар инкор накард он чиро, ки дида буд.”

Байти дигар:

Хост то бинад ба чашми мо ҷамоли хешро,

Лочарам ҷо дар саводи дидаи мо кард **ишқ**.

Дар байт калимаи “ишқ” “манбаи нури илоҳӣ” аст, ин ҳамон нури илоҳиест, ки оллоҳ онро дар қалби мо ҷой намуд ва хост то ҷамолу ҷалоли худро бо чашми инсон, бо чашми дили инсон бубинад. Яъне қалби инсонро бо нури “ишқи илоҳӣ” бо маърифату файзи илоҳӣ равшан намуд, ки ин кушоиши пардаи ҷаҳоруми қайдкардаи Ансорӣ, пардаи “шағоф”, манзилғаҳи “ишқ” аст. Ориф дар ин нукта, дар ин манзил ба камол мерасад, қалби ӯ “таҷаллигоҳи нури илоҳӣ” мегардад. Ва ин ба мартабаи

“фано филлоҳ” расидани ориф аст, ки дар ишқи худ, дар Худои худ фано мешавад ва ба васли “Ҳақ” мушарраф мегардад. Байти дигар:

То набинад дар ҳама кавну макон ҷуз нури ӯ,

Чашми Ҷомиро ба нури хеш бино кард **ишқ**.

Ин ҷо низ “ишқ” ҳамон “манбаи ишқи илоҳӣ” аст. Ҳамон маърифати илоҳӣ, файзи илоҳӣ, нури муқаддас аст, ки дар қалби ҳар як шахси комил маъво мегирад ва инсон бо ин мумтоз аст. Яъне, то ки Ҷомӣ ҷуз нури ӯ (Ҳақ) ба ҳеҷ чиз нигоҳ накунад, чашми ӯро бо нури хеш бино кардааст. Ҷомӣ азбаски шайхи тариқат буд, ишқи илоҳиро муқаддас медошт ва дар қалби огоҳу покизаи ӯ нури илоҳӣ ҷило дошт. Пас “ишқ” ишқи илоҳӣ, нури илоҳӣ дар қалби Ҷомӣ ҷой гирифта, чашми дили ӯро, қалби огоҳи ӯро бо нури худ бино намудааст.

Шоир аз ин биноӣ, аз ин қалби огоҳ илҳом гирифта, бо маҳорати баланди маъниофарӣ дар зери калимаи “ишқ” бо нуктасанҷӣ ва нозукии хеле нафис ҳолат ва мартабаҳои ба манзили ҳақ расидани орифи маъниро ҷой кардааст, ки ин дар ҳар як байти болоӣ бо оҳанг ва шаклу мазмуни ҷудогона садо медиҳад. Зеро “ишқ” ин неъматӣ бузургест, ки ҳудои таъоло онро ба бандагони дӯстдоштааш инъом мекунад, то ки онҳо аз буди набуди олам огоҳ шаванду росткорию ростгӯторӣ ва нармадилро пеша кунанд. Ҷомӣ бештар ишқу муҳаббати илоҳиро васф намуда, таъкид мекунад, ки бояд ҳамеша гавҳари зиндагӣ ва ганҷи пояндагӣ аз ишқу муҳаббат талабид, зеро дар марзи диле, ки муҳаббат парварида мешавад, гули вафо, устуворӣ, матонат ва фазилатҳои неки инсонӣ шукуфонанд. Дар ғазали болоӣ Ҷомӣ мисраҳоро чун наққош саропо аз “ишқ” орошта, барои рангу бор оятҳои “Қуръони карим”-ро муносиб шуморидааст ва бо чунин нигориш мақулаи “ишқ” дар осори ӯ нобтар аз дигарон садо додааст.

#### Адабиёт: -

1. Қуръони карим бо тарҷума ва эзоҳот ба забони тоҷикӣ. – Покистон: 2006-1479 с.
2. Доктор Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. – Техрон. 1386- 5687 с.
3. Қуронбеков А. “Маснавийи маънавий” да тасаввуф тимсоллари / А. Қуронбеков / – Тошкент: 2011-216 б.
4. Саид Ҷаъфарӣ Саҷҷодӣ. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти урафо / Саид Ҷаъфарӣ Саҷҷодӣ / – Техрон: 1383814 с.
5. Фарҳанги Деххудо. – Техрон-14025 с.
6. Ҳазратқулов М. Тасаввуф / М. Ҳазратқулов / – Душанбе: Маориф, 1988-102 с.
7. Ҷомӣ А. Воситат-ул-икд / А. Ҷомӣ / – Душанбе: Ирфон, 1988-560 с.

#### ОСОБЕННОСТИ ВОСПЕВАНИЯ ЛЮБВИ В ПОЭЗИИ АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ

В газелях Джами символ любви уместно используя, отражается в различных значениях. Цель нашего исследования состоит в том, чтобы на основе газелей Джами, проанализировать и выявить семантику слова «любовь». В данной статье, выбрав одну из газелей Джами, мы показали различные трактовки лексемы ишқ - «любовь».

**Опорные слова и выражения:** чувство, газель, знак, символ, суфизм, просвещение, божественный луч, смысловая трактовка.

## **LINGUISTIC FEATURES OF THE SINGING OF LOVE IN THE POETRY OF ABDURRAHMAN JAMI**

In the poetry of our classical literature the word «love» is presented as a source of love and stream of creativity, as way of expressing inner feelings of a person showing diverse forms of word meanings. The purpose of the article is to display the different usage of «love», to comment notorious meanings and understand them. The given article choses any ghazels by Djami and tries to analire the word «love» used it in different ways.

**Keywords and expressions:** love, ghazel, sumbol, an image, Sufizm, education, mysterious ray, meaning of discription.

**Сведения об авторе:** Маджидова С. Дж. - соискатель СамГУ имени Алишера Навои.

## **ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ВОЖАИ “ГУЛ” ДАР ҒАЗАЛИЁТИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ**

**Маҷидова С. Ҷ.**

**Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи А.Навой**

Тасвири боғу баҳор, гулу сабза чун шерозаи мунаққашу ҷаззоб дар шеър мақоми арзанда дорад. Ҳамаи калимаву таъбироти марбут ба тавсифу тасвири зебоиҳои табиатро ҳамеша ба чорҷубаи рамзу истилоҳоти абстрактии ирфонӣ мансуб доништан мумкин нест, зеро тавсифу тасвири табиати зебо дар калом мавзун аз қадимулайём мавқеи хоса дошт. Масалан, калимаи «гул» киноя аз таҷаллиёти зоти Ҳақ ё маҷозан ифодагари руҳи маъшук ва гоҳо ишора аз кушодагии аҳволи орифу солики тариқат бошад ҳам, дар мавридҳои зарурӣ хоҳ дар шеърҳои ирфонӣ ва хоҳ дар шеърҳои ғайриирфонӣ ҳамона ба маънои ҳамешагиву асосии худ истифода мешавад, ки суҳанро муассир ва ҷаззоб, дилпазиру пуробуранг гардонда, бо воситаи тасвири зебогии табиат, хуррамуву шукуфоии гулу гулзорҳои адибон дили ошуфтавро шодмон, қалби ғамнокро тарабнок, беморонро шифо ва ошиқонро дармон бахшидаанд. Бо чунин ҳислат ва хусусиятҳои «гул» яке аз мафҳумҳои маъмултарин ва машхуртарини адабиёти форсу тоҷик буда, тобишҳои маъноии зиёдеро дар худ таҷассум намудааст, ки мо барои ошкор намудани ин паҳлуҳо пеш аз ҳама ба луғатномаҳо муроҷиат менамоем. Вожаи «гул» аз даврони қадим чун “vard” дар

забони тоҷикӣ истеъмом гашта, аз калимаҳои асил ва сермаъно ба шумор меравад. Ин вожа дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [6,281] чунин шарҳ ёфтааст:

Гул گُل 1. ғунча ва ё муғҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунад ва баъд аз муддате ба ҷои он тухм ё мева ба вучуд меояд; гули садбарг, вард, ки аксар хор дорад. 2.киноя аз рухсор, рӯй, чехра. 3.киноя аз лаб. 4.киноя аз маҳбуба. 5.доғи сафедии чашм, як навъ сафедие, ки дар чашм пайдо мешавад. 6.сари фатилаи ҷароғ, сари нимсӯхтаи пилтаи шамъ.

Дар “Ғиёсуллуғот” бошад, «гул маъруф аст: ҳар ҷо ки лафзи гул билоизофат ба исми мазкур шавад, ҳоси гули сурх мурод бошад... ва агар музоф бошад ба сӯйи дарахте, дар он сурат ом аст, чунончи гули савсан ва гули наргис; ва лафзи гул ба маънии аҳгари оташ низ ҳаст; ва лафзи гул маҷозан ба маънии натиҷа низ омада; ва низ ба маънии беҳтар ва хуб».[1, 195].

Дар “Фарҳанги форсӣ” Муҳаммад Муин калимаи “гул”-ро чун ранги сурх, номи мусикаи қадимӣ, рӯи сурх ва чехраи тоза, тамоми чизҳои зебо ва дилкаш, давлат ва дигар маъноҳо шарҳ додааст. Дар “Фарҳанги ишораҳои адабиёти форсӣ” [8,1377] низ якчанд маъноҳои вожаи “гул” оварда шудааст, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

Дар адабиёти форсӣ дар рамзи “гул” на атргули имрӯзаро, балки гулро, ки чун дарахт поябаланд асту дар як сол як маротиба, танҳо дар моҳи фарвардин (март) шукуфта, он ҳам зиёда аз панҷ шаш рӯз намеистад дар назар дошта мешавад.

Гули сурх чехраи пайғамбарро дар шаби меъроҷ ифода мекунад.

Гули сурхро гули ҷаннат низ меҳисобанд.

“Гул” аз ду ҷиҳат рамзи бевафогӯҳисоб мешавад: аввало зиёда аз ду се рӯз намеистад, ғайр аз ин аз насими баҳорӣ дон мегирад.

Аз шарҳу тафсирҳое, ки дар манбаъҳо оварда шудааст, аён мегардад, ки рамзи “гул” дар адабиёти форсӣ тоҷик бо тобишҳои гуногуни маъноӣ – лексикӣ, маҷозӣ ва тасаввуфӣ корбаст шудааст. Дар ғазалиёти Абдуллоҳи Қомӣ низ чун адибони дигар “гул” бо рангу бўи ҷудогона истифода шудааст. Аз ин рӯ мо тасмим гирифтем, ки тамоми байтҳои бо “гул” орододашударо як-як таҳлил намуда, маъниофарии шоирро дар зерин калима муайян намоем. Вожаи “гул”-ро Қомӣ дар се девон “Фотиҳат уш-шабоб”, “Воситат ул-икд” ва “Хотимат ул-ҳаёт” ҳамагӣ 671 маротиба истифода бурдааст. “Гул” бори аввал дар байти якуми ғазали панҷуми “Фотиҳат уш-шабоб” ба назар мерасад:

Он қабои нилгун бинед дар симин бараш,

Ҳамчу шоҳи гул, ки бошад хилъат аз нилуфараш.[Ф.475/1]<sup>5</sup>

Дар байт калимаи “гул” зоҳиран чун шоҳи дарахти “гул” растанӣ аст, ки бо ибораи “шоҳи гул” ифода ёфтааст. Инчунин “қабои нилгун” аломати маъноии гул буда, шоир хилъати нилгунӣ, қабои сӯфиён ва аҳли тариқатро ба гулҳои рангбаранг шукуфтаи дарахтону растаниҳои табиат шабоҳат додааст. Аз ин ҷо пайдост, ки “гул” дар байт ба маънии “либоси қабуду нилгун” омадааст ва ҳамчунин рамзи зебӣ, зебандагӣ, зинатдодашуда низ талкин мегардад.

Монда вобастаи гул булбули ғофил дар боғ,

Орият кош тавонам ситудан болу параш. [Ф.476/5]

Дар байт ибораи “булбули ғофил” нишонаи маъноии калимаи “гул” аст ва вобаста ба он “гул” рамзи “ҳусну ҷамоли даргузар” ва зебогию хою ҳавас талкин

<sup>5</sup>Дар асоси луғати ҷомеъ(конкорданс)-и ғазалиёти Қомӣ рақами ғазал ва шумори байт нишон дода шудааст.

карда мешавад. Дар шарҳи маҷозӣ бошад “гул” дар байти ғавқуззикр рамзи бевафой, моддиёт ва даракдиҳандаи мафтункорист.

Нашуд гул чун рухаш, аммо аз он рӯ об мегардад,

Ки ёбад рӯзе ин давлат, ки шӯяд гарди рухсораш. [Ф.104/5]

Дар байт маънии лексии гул ранги сурх ва алвону қирмизӣ аст, ки ранги рухсори маъшуқи зебову танноз ва ишвагарро ифода кардааст. Ин ҷо шоир таъкид намудааст, ки ҳатто “гул” бо чунин зебоӣ дар назди зебогии чехраи маъшук аз ҳаё об гардид, то ки рӯзе ин давлат ба ӯ низ муяссар гардад. Пас “гул” рамзи зебогист.

Он на гулбарг аст бал, к-аз рашки ту,

Гул шукуфа карда хун баррехта.[Х.276/2]

Дар ин ҷо калимаи “гул” “рамзи дарду алам” буда, нишонаи он калимаи “рашк” аст. Ошиқе, ки аз дарду алами ишқ, ғаму андӯх ва рашку тоб дардманд аст, ботини худро хун кардааст, хун гирифтааст ифода гашта, калимаи “хун” ғаму андӯҳи ботиниро ифода кардааст.

Ба боғ лолаву гул равнаки баҳоронанд,

Вале баромада сурх азту шармсоронанд.[Х.119/1]

Ин ҷо “гул” чун “манбаи шарму ҳаё” маънидод гардидааст, ки нишонаи он таркиби “аз ту шармсоронинд” ба ҳисоб меравад. Яъне “гул” аз ҳусну зебогии худ, ки дар назди зебогии инсон (маъшук) ҳеҷ аст, шарм медорад. Яъне ин ҷо сухан дар боби васфи ҳусни инсон, васфи хушрӯиву хушликоии инсон буда, дар назди зебогии инсон зебогии “гул”-ро ки чун рамзи зебогиву хушбӯист ҳеҷ шуморидааст. Инчунин шоир ин ҷо тасдиқи мартабаи баланд ва зебогии инсонро дар назар дорад, ки дар “Қуръон” ва ҳадис низ омадааст: “Худованд зебо аст ва зебогиро мебарастад”.

Хостам ғўям: либос аз барги гул мебоядаш,

Боз тарсидам, ки озорад аз он нозук танаиш. [Ф.486/4]

Дар байт “гул” дар асоси “барги гул” зоҳиран ба маъноинозукӣ, ҳарирӣ- матои ҳарир корбаст шудааст. Яъне шоир “бадани нозуки маъшукро барги гул ҳам озор медиҳад” ғўён таъриф додааст.

Эй ки чун ғунча диле дорам аз андӯҳи ту танг,

Ҳамчу гул чанд дурӯ бошиву чун лола дуранг? [Ф.547/1]

Маънои “гул” дар байти мавриди назар аз калимаи “дурӯ” бармеояд, ки манбаи мунофиқӣ аст. “Гул” тавассути санъати ташҳис як навъ моҳияти шахсӣ низ пайдо карда, киноя аз маъшуқи бевафост ва дурӯягӣ аломати маъноии он аст.

Мекунам ҳар дам чу гул пирохани ҷонро қабо,

То қаборо дидам он андоми нозук дар бағал.[Ф.550/4]

Дар байт “гул” ба маънии нозукӣ ва латофат корбаст шудааст. Он як навъ маънии фидоигиро низ дорад. Инчунин “пирохани ҷонро қабо кардан”-и “гул” ба маънии худро фидо кардан, зоҳир кардани розу асрори ниҳонӣ низ омадааст. Яъне аз андоми нозуку латофати маъшуқа худро фидо кардан, ошкор кардан ва сабру қарорро аз даст додани ошиқ.

Ҳар ғунча, к-он ба сина зи пайкони ӯ дамид,

Моро шукуфт сад гули роҳат зи боғи дил. [Ф.569/5]

“Гули роҳат” дар байт маънии лаззат, роҳату фароғат ва ҳузуру ҳаловатро ифода кардааст. Пас “гул” манбаи лаззатбахшӣ аст. Яъне ошиқ аз ҷониби маъшукҳар қадар бевафой, ҷавру ҷафо ва озору ситам бинад, ба қалби ӯҳамон қадар лаззат бахшида, ба ҷонаш роҳату фароғат ва оромӣ мебахшад.

Тоза шуд хату рухат аз дамиравшаннафасон

Чун гулусабза, ки аз боди сахартоза шавад. [X.130/2]

Дар байт “гул” ишора ба озодагӣ, беғубории растанӣ, ғунчаву муғчаҳои шукуфтаи табиат буда, аломати маъноии он ибораи “боди сахарӣ” аст. Яъне аз нафасу калому сухани аҳли илм, донишмандону маърифатпарварон хату рухи ту, қалбу ниҳоди ту тоза шуд, монанди гулу сабза, ки аз вазидани насими сахарӣ тозаву озода гардад. Гул ин ҷо манбаи тозагӣ, покизагӣ, беолоиширо низ ифода кардааст.

Гул омад, шамъи базми боғ бин, к-азхушнаво мурғон,

Чупарвона ҳамегарданд гирди сар ҳазоронаш. [X.197/4]

Ин ҷо нишонаи маъноии “гул” ибораи “шамъи базми боғ” буда, “гул” “манбаи шодмониву хуррамӣ” аст ва киноя аз маъшуқи дилбар ва раънову барност. Яъне аз омадани маъшуқи зебову дилбар базми мо равшан шуд ва ҳазорон ошики бекарор дар гирди сари ӯ парвонаанд.

Ғавғои зоғон бубрида гулро

Пайванди сӯҳбат аз андалебон. [X.250/2]

“Гул” дар байт чун “манбаи нафосат ва назокат” корбаст шуда, киноя аз маъшуқа аст, ки қаринаи он “ғавғои зоғон”- шӯру фитна ва ошӯби рақибон аст. Яъне ишора ба бемаданиятии рақибон, ки бо муносибати гарми ошику маъшук ҳалал расониданд.

Гар васфи гул нависам ё ҳоли сарв ғўям,

Инҳо ҳама киноят з-он ораз асту қомат. [X.33/5]

“Гул” ба ораз таносуб дорад ва аз ин рӯ он “манбаи ҳусн” буда, аз зебогӣ, хубрӯй, ҷамолу симо, хушлиқой далолат мекунад. Яъне чуноне, ки худи шоир иқроф аст, “гул” ба орази хуби маъшук ва ҳусни нотақрори ӯ, сарв ба қомати дилрабои ӯ шабоҳат дорад.

Дар чаман аз лаззати гуфту шуниди васфи ту Ғунчаҳояк сар даҳон гаштанду гулҳо ҷумла ғўш. [X.188/5]

Ин ҷо “гул” чун манбаи ҳайрат корбаст шудааст, ки нишонаи он мисраи дуввум аст. Яъне аз васфу таърифи зебогии ту ҳатто ғунчаҳо даҳон боз карданду гулҳо ҳама хомӯш шуданд – дар ҳайрат монданд.

Рафтӣ ба гулгашти чаман, гул дид он лутфи бадан,

Аз шавқи он бар хештан зад ҷома чок эй нозанин. [Ф.981/6]

Дар байт “гул” ба маънои табиӣ растаниӣ хушбӯй ва нафису латиф буда, нишонаи он калимаи “гулгашт”, сайри гул аст. Ин ҷо “гул” ба маънии нозуқикорбаст шудааст ва он бар муқобили нозукии ҷамоли маъшук гузошта мешавад. Яъне дар чаман ҷамоли ёрро дида, ҳатто гул беҳудона ҷомадаронӣ кард. “Гул” ин ҷо маънои “манбаи рашк”-ро ифода намудааст.

Бар умеди бӯи ту, ё партаве аз рӯи ту,

Рӯз бар доғам чу гул, шаб дар шабистонам чу шамъ. [X.202/3]

Дар байт “гул” манбаи дарду ғам буда, ғаму андӯх, дарду алам, ҳаҷру фирок ва ранҷу азобро ифода кардааст, ки нишонаи он калимаи “доғ” ва “шабистон” аст. Дар ин ҷо ба маънии гули лола омадани калимаи “гул” назаррастар аст, зеро калимаи “доғ” нисбат ба гули лола аст.

Оташин гулҳои доғат бар дил аз ҳам нагсалад,

Навбахори ҳусниву гулҳои ту пай дар пай аст. [X.44/2]

Дар байт истилоҳи “гул” аз ибораи “гулҳои доғат” мазмун гирифта, доғи сурх, яъне ба маънои доғи хунталаб, чун ранҷу азоб ва зулму ситам, чафову шиканҷаҳои маъшук нисбати ошиқ маънидод мегардад. Аломати маъноии он калимаҳои “доғ” ва “оташин” аст, ки аз сӯзу гудоз, ғаму алам ва ситаму чавру чафо далолат мекунад.

Сӯхбатиғунчалабон ҳаст дило боғи мурод.

Ба муроди худ аз ин боғ гуле чидӣ, не. [X.292/6]

Дар байт “гул” ба маънои баҳра бардоштан, манфиат дидан, истифода намудан омадааст, ки таркиби “гуле чидӣ, не” нишонаи он аст. Яъне сӯхбати аҳли дил, маърифатпарварону донишмандон ва орифон барои ба мақсад расидон раҳнамо аст ва ту аз ин сӯхбат ба роҳи мақсади худ баҳра бурда тавонистӣ ё не?

Ба кӯяш чун нанолад ҳамчу мурғони чаман, Ҷомӣ,  
К-аз ин гулшан гулу шамшод рафта, хору хас монда. [Ф.885/7]

“Гули шамшод” маҷозан шахсро ифода карда, шахси боломақом, боилму маърифат ва маънавиятро ба шахси аз илму маърифат дур - хору хас муқобил тасвир кардааст. Ин ҷо “гул” маънои “маърифат”-ро дорад.

Макушо чайб чу гул то надихад,

Бӯи ту боди сабо бо дигарон. [X.257/5]

Дар байт ба маънои лексикӣ сифатҳои аз ғунча сар баровардан, кушодан ва соҳиби бӯю бо боди сабо ҳамсафар шудани гули шукуфта чашмрас мегардад, зеро ин ҷо шоир аз ғунча тавалло дорад, ки во нашавад, то ки бӯи ӯро боди сабо ба дигарон набарад. Ҳамчунин “кушодани гул” ва “шукуфтани гул” ба маънии ошкор кардани роз аст, зеро он ҷӣ нуҳуфтааст дар ғунча аст. Шукуфоии гул ошқори розу асрор буда, гул манбаи ошқорӣ ва бевафоист.

Сӯзадам ҷон з-орзуи он хату ораз ба боғ,

Соҷи сунбул чу бар гулҳои худрӯ бингарам. [X.229/2]

Дар байт аз назари мо мурод аз “гулҳои худрӯ” ағёр, рақиб аст. Яъне “сунбул” киноя аз маъшук аст, “соҷ” майл кардани маъшук ба ағёр. Ошиқ аз ҳамин майлҳои ноҷои маъшук дар сӯзу гудозу алам ва фироқу ҳасрат аст.

Чу лола доғи Лайлӣ дошт дар дил,

Гуле, к-аз турбати Маҷнун баромад. [X.104/5]

Дар байт “гул” маънии ёдгорӣ, нишона, нокомӣ, гули ғам ифода шуда, сӯзиши қалби ноком, нишонаи ишқи абадӣ, муҳаббати ҷовидона аст. Он гул, ки аз турбати Маҷнун сар сад ва сабзид аз ишқу муҳаббати абадию қиёматии Маҷнун бар Лайлӣ нишона ва рамз буд, яъне шоир қалби дардманди ишқу андӯҳгини Лайлиро ба доғи сиёҳи гули лола шабоҳат дода, аз ин сиёҳӣ, ки тухмаи гул аст, дар турбати Маҷнун сабзидани гулро васф намудааст.

Гирифтам он, ки кунам дидаро ба гул машғул,

Даруни ҷон зи ту сад хор-хорро ҷӣ кунам? [Ф.681/3]

Ба машғулоти хуше, бо тамошои манзараи табиат, гулу лола дидаро ором мекунам, аммо дар қалбам ҷароҳат аст, ғаму алам аст онро чи тавр даво кунам. Гул-



растанӣ, манзараи табиат, гул-хушиву хурсандӣ, некандешӣ, машғулоти хуш муқобили хор, ки дарду алам, ранҷу азоб аст. Дидаро ба “гул” машғул кардан аз чизи нек андеша ва тафаккур кардан, некандешӣ кардан, зикри хайр намудан буда, гул дар байт “манбаи некандешӣ”-ро ифода кардааст.

Дил кай диҳад гирди гулу гулзор гаштан ҳар киро,  
К-ӯ дар даруни ҷон бувад боғу баҳоре ҳамчу ту. [Ф.808/5]

Зоҳиран “гул” ин ҷо растанӣ, сабзиву хуррамӣ, ҷои пур аз гулу лола аст, ки калимаи “гулзор” нишонаи он аст. Шоир ин ҷо “гул”-ро манбаи маърифат хонда, бо ҷунин ифода макони покизагӣ ва маърифат будани “дил”-ро бо воситаи назокати “гул” ифода кардааст. Яъне ба ин манзил, макони покизаву ҷои бузургон касе роҳ меёбад, ки қалби поки пур аз ишқ ва саршори илму маърифат дораду дур аз хирсу тамаъ аст.

Ҳазор сарву гул аз боғи хотирам рустаст  
Зи фикри қомату рухсори сарвболое. [Ф.973/5].

Дар боғи хотирам, дар сарам ҳазор фикру андешаи хубу воло оиди қаду қамат ва рухсору чехраи маъшуқи сарвболо руста ва сабзида истодааст. Ин ҷо “гул” фикру андешаи хубу хуш, афкори марғубу дилнишин, ашъори дилрабо ва зебо, тасвирҳои тоза, фикру мулоҳизоти аҷибу ғариб дар тавсифи маъшук буда, “гул” ҷун манбаи орзу ва андешаву ҳаёлҳои бикр қорбааст шудааст.

Чашми наргис шавад аз хосияти он бино,  
Бӯи пирохани худ гар диҳӣ, эй гул, ба насим.[Х.222/5]

Дар байт “гул” ба маънии шахс аст. Вай шахси азизтарин ва мӯътабартарин аст, ки аз дидораш ва ҳатто аз бӯи пироханааш чашмони нобино бино мешавад. Ин ҷо бо санъати талмеҳ ишора ба ҳикояти ҳазрати Юсуф аллайҳиссалом аст. Яъне агар бӯи пироханатро ба боди сабо, ба насими саҳар бахшӣ чашми падари дар фироқ нобино шуда шифо меёбад, бино мегардад. Ин ҷо бо воситаи санъати истиора шоир “наргис”-ро ба ҳазрати Яъқуб ва “гул”-ро ба ҳазрати Юсуф нисбат додааст.

Гар-на шамшоди гуландоми ман аз боғ гузашт,  
Ҷун сабо ҳамдами бӯи гулу шамшод омад. [Х.102/3]

Ин ҷо манбаи ҳиссиёт мавқеъ дорад, яъне хушбӯии ва бӯии атру упай маъшуқаи худро аз боди сабо пай бурдани ошиқ. “Гул” дар байт нишона, даракдиҳанда, манбаи хушбӯии аст, ки дар ирфон ин нишона ва хушбӯии ишорат ба умедвории солики тариқат аз таҷаллии нури ҳақ ва васли маъшуқи илоҳӣ аст.

Дур аз руҳи ту монда дилам бе суруди айш,  
Булбул ҷу гул надид, фитод аз навои хеш. [Ф.498/5]

Азбаски руҳи туро дилам чанд вақт боз надидааст ҷӯшу хурӯш, айшу нӯшаш нест, яъне ноором аст. Мисли он аст, ки булбул бе ҷамоли гул хомӯш аст. Ин ҷо тавассути санъати ташбеҳ булбул ба ошиқи дар ҳаҷр монда ва саршори ишқ монанд карда шудааст ва “гул” ба ҷамоли маъшук. Яъне, булбул рамзи нолаву оҳу фарёди ҷонсӯзи ошиқу солик ва “гул” маъшук ва рамзи таҷаллии нури илоҳӣ аст.

Халке чу гул шукуфтаву хандон ба тарфи боғ,  
Мову диле зи ҳаҷри ту чун лола доғ-доғ. [Ф.515/1]

Дар ин порча “гули шукуфта” маънии маҷозии хушу хурсанд ва хушбахтиву хушнудиро медиҳад. Яъне дар тимсоли “халки чун гул шукуфта дар тарфи боғ”-киноя аз хурсандии онҳоест, ки ба мақсадҳои олиии худ, васли ҳақ, ҷамоли ҳақ мушарраф гардида, асрори илоҳиро кашф кардаанд. Пас “гули шукуфта” аз кашфи розу асрори илоҳӣ ва “ғунҷаи гул” аз розу ниёзи пӯшида ва кашфношуда далолат аст.

Бурун ой аз ниқоби ғунҷа, эй гул,  
Ки аз шавқи ҷамолат сӯхт булбул. [Ф.553/1]

Дар байт образи “гул” чун мухотаб ба маъшук нигаронида шуда, симои маъшуқи илоҳиро, ҷамоли Ҳақро ифода кардааст. Пас булбул соликест, ки муштоқ ва интизори дидори маъшуқи малаксимост. “Ниқоби ғунҷа” пардаи илоҳист, вай пардаи роз аст, ки симои маъшук паси он парда ниҳон аст ва солики тариқат дар ишқи вай пайваста месӯзад.

Чилваи гулро чу дид бо ҳама мурғон,  
Булбули бедил ба изтироб даромад. [Х.106/3]

Дар байт аз “чилваи гул” ба вачд омадани булбул, яъне боз ба ҷаҳд, ҳаракат ва ғайрату кӯшиш даромадани ошиқ ифода шудааст. Пас “гул” дар байт манбаи ғайрату шуҷоат аст.

Бозам зи дида, эй гули хандон, чи меравӣ,  
Чокам чу гул фиғанда ба домон чи меравӣ? [Ф.999/1]

Дар мисраи аввал “гул” бо воситаи мухотаби “эй гули хандон” омада шахсро, маъшукро ифода кардааст. Яъне мурод аз гули хандон – ҷеҳра ва симои назарфиреби маъшук аст, зеро мантиқан ҷеҳра ва симои маъшук аз назар дур мешавад. Дар мисраи дуввум бошад “гул” чун гули шукуфта аст, яъне гули шукуфтае, ки аз латофати он булбул лаззат дорад. Шоир лаҳзаи мукошифаи соликро васф кардааст, яъне аз тарки таҷаллии лаҳзаинаи нури илоҳӣ ва шавқу завқи муҳаббат ба ташвиш афтодани солик.

То аз гули ту сабза бурун омадан гирифт,  
Ҳусни ту з-он ҷӣ буд, фузун омадан гирифт. [В.92/1]

“Гул” дар байт қалби солики тариқат аст, ки дар рафти тай намудани ҳар як зина равшантар мешавад. Яъне аз сирру асрори илоҳӣ солик ҳар қадар огоҳӣ ёбад ҳамон қадар сабзиш меёбад ва шавқу завқи беандоза пайдо мекунад. Ин ҷо “гул” манбаи огоҳии қалби солик аст.

Ишрати имрӯз бо фардо маяндоз, эй ҳариф,  
Нест ҷандон фурсате з-оғоз то анҷоми гул. [Ф.572/2]

Дар байт бо воситаи ирсоли масал шоир маҷозан ғанимат шуморидани вақтро ифода намудааст. Инчунин дар тасаввуф лаҳзаи мадиди таҷаллии зебӣ ва таҷаллии нури илоҳӣ ва фурсати кушоиши розу асрори илоҳист, ки аз он лаззати маънавии кулл ва аз файзи нури илоҳӣ ҳосил мешавад. Аломати маъноии ин тарзи талқини истилоҳи “гул” дар мисраи аввал, тавассути «ишрати имрӯз» ифода гардидааст. Пас аз «гул» манбаи ғанимат бармеояд.

Бар осмон маҳу ҳур, бар замин гулу лола,  
Нигоҳ мекунаму рӯи туст пиндорам. [Х.238/5]

Ин ҷо “гул” ба маънои тамоми растанӣҳои рӯи замин, гулу лолзор, сабзаву

сабззор, буттаву дарахт омадааст. Яъне ба осмон маху ситораву хур ва дар замин тамоми растаниҳоро нигарам гӯё рӯи туро дар онҳо мебинам, симои ту дар ҳар яки онҳо чилва дорад. Дар байт ақидаи ирфонии “барои аҳли тасаввуф тамоми мавҷудоту ашъи дунё азиз аст, зеро чи тавре ки таъкид намудем, худо ҳақиқати олиест, ки таҷаллии нури ҳақиқатро дар тамоми мавҷудоту махлуқоту наботот чилва кунонидааст” [2,104] мавқеъ дорад. “Гул” чун мӯъҷизаи илоҳӣ маънидод мешавад.

Намудӣ рух, макун манъ аз суруди шавкҷомиро,

Чу булбул чилваи гул дид, натвон сохт хомӯшаш.[Ф.479/7]

Маънои “гул” дар мисраи дувум – “чу булбул чилваи гул дид, натвон сохт хомӯшаш” ифода гардидааст. Вобаста ба ин “гул” ба маънои “манбаи шавк ва илҳом” корбаст шудааст. Аз лиҳози ирфонӣ “гул” маъшуқи илоҳист ва “чилваи гул” мушоҳидаи ҷамоли ҳақ аст. Яъне пайдост, ки пас аз он ки солики тариқат аз ҷамоли ҳақ нишонае пай мебарад, вайро аз роҳ боз доштан амрест маҳол ва дар байт беқарориву ҷидду ҷаҳд, nobасомонии қалби ӯ, носабурӣ, бетокатӣ, мақоми шавк ва унс дар шахси вай пайдор мешавад.

Чун раси хӯкунон ба боғ сазад,

Ки ба гул ҳамдамонт бод кунанд. [Х.140/8]

Дар байт “гул” манбаи хурмат аст. Яъне гулпошӣ намудан, гулафшонӣ кардан, маҷозан иззату икром намудан, эҳтиром кардан, хурмат ба ҷо овардан аст.

Мо дар рафти таҳлил ҳамаи байтҳои бо тимсоли “гул” маънигустарӣ кардаи Ҷомиро талқин намудем, ки шоир дар баробари маъноҳои луғавию маҷозӣ ақидаҳои ирфонии худро низ дар зерин истилоҳҷой намудааст. Дар ғазалиёти Ҷомӣ тимсоли “гул” зоҳиран ба маънои растанӣ, муғча, ғунҷаи шукуфтаи дарахт ва навда, айёми баҳор бошад, мақсад ва ишораи шоир бештар ба маънои маҷозӣ ва ирфонии он нигаронида шудааст. “Гул” шукуфонист, дилбариву дилрабоист, ки доим дар лаҳзаи хушвақтиву қадршиносӣ ба касе муносиб мебинем. Аммо Ҷомӣ онро дар баробари ин беқадрӯ бебақо, берӯ ва бевафо меҳонад, ки мо дар байтҳои болоӣ мушоҳида намудем.

Аз шарҳу талқини байтҳо аён мегардад, ки “гул” дар ашъори шоир бо тобишҳои гуногуни маъноӣ чилва намуда, услуби хоси шоирро намоён мекунад. Чунин услуби баён бевосита ба ҷаҳонбинӣ, нигоҳҳои эстетикиву бадеӣ, қобилияти фикрронии мантиқӣ, дунёбинӣ ва эҳсоси он бо диди нозук аст. Аз ин сабаб, ҳар як калима ва ё истилоҳ дар асоси илми бадеӣ интиҳобнамудаи шоир, вобаста ба мақсади эҷодкор маъноҳои гуногун ва ҷудогонаро касб мекунад. Ҷамчунин шоир аз силсилаи маъноӣ асосӣ дур нашуда, андешаҳои бикри худро дар атрофи он баён мекунад. Дар рафти таҳлил ҳамаи ғазалиёти Ҷомӣ аз назар гузаронида, байтҳои якхела сарфи назар карда, байтҳои ҷудогонаро интиҳоб намудем ва ин ҷо танҳо аз саҳрои рози шоир қатраеро дар бар мегирад, пешкаш карда шуд. Аммо дар ин мақола даъвои онро надорем, ки ҳамаи ифодаҳои шоир акси худро ёфтааст, шояд ягон маъноӣ нозук ва дилписанди шоир аз назари банда дур монда бошад, зеро ҳар як нафаси Ҷомӣ дурру гавҳар аст.

Шоир бо маҳорати шоирӣ ва суҳансанҷии худ тавонистааст, ки аз як тимсол дар мавридҳои гуногун бо тобишҳои нав ба нав, дар асоси воситаҳои бадеӣ фикру андешаҳои худро ба риштаи назм кашад. Дар ин бора худӣ шоир чунин гуфтааст:

Бубин назми хуши Ҷомӣ, ки нашкуфт

Чунин гул ҳаргиз аз бўстони ошиқ[В.292/9].

**Адабиёт:**

1. Гиёс-ул-луғот. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1987.- 416 с.
2. Қуронбеков А. “Маснавийи маънавӣ”да тасаввуф тимсоллари./ Қуронбеков А./– Тошкент, 2011.-216 б.
3. Луғати ҷомеи девони “Фотихат уш-шабоб”-и Абдурахмони Ҷомӣ. /мураттиб: С.Маҷидова/ – Тошкент: 2017.-934с
4. Луғати ҷомеи девони “Воситат ул-икд” ва “Хотимат ул-ҳаёт”-и Абдурахмони Ҷомӣ. /мураттиб: С.Маҷидова/ – Тошкент: 2017.-865с
5. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ/ Нуров А./Ҷ.І, II. – Душанбе: 1983.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. I. II. ҷ. – Москва. 1969.
7. معین، م. فرهنگ فارسی. تهران، ۱۳۷۱
8. دکتر شمیس، سیروس. فرهنگ اشارات ادبیات فارسی. تهران، ۱۳۷۷

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТТЕНКИ СЛОВА “ГУЛ” (ЦВЕТОК) В ГАЗЕЛЯХ  
АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ**

В статье рассматриваются семантические особенности слова “гул” (цветок) в газелях Абдуррахмана Джами. Отмечается, что в персидско-таджикской классической литературе описание природы сада и весны имеет особое место в лирике каждого поэта и повышает привлекательность стихотворения. В данной статье проанализированы различные семантические особенности слова “гул” (цветок) в газелях Джами и приводятся интересные примеры из творчества поэта.

**Опорные слова и выражения:** язык, цветок, суфизм, образ, газель, метафорическое выражение, толкование, символ.

**SEMANTIC FEATURES OF THE WORD "GUL" (FLOWER) IN THE GHAZALS OF  
ABDURRAHMAN JAMI**

The article deals with the semantic features of the word "hum" (flower) in ghazals of Abdurrahman Jami. It is noted that in the Persian-Tajik classical literature the description of the nature of the garden and spring has a special place in the lyrics of each poet and increases the attractiveness of the poem. In this article, various semantic features of the word "hum" (flower) in ghazals Jami are analyzed and interesting examples from the poet's work are given.

**Keywords and expressions:** language, flower, Sufism, image, gazelle, metaphorical expression, interpretation, symbol.

**Сведения об авторе:** Маджидова С. Дж. - соискатель СамГУ имени Алишера Навои.

## КОРБАСТИ ЛАҚАБ, ТАХАЛЛУС ВА НОМҲОИ ИФТИХОРИ ДАР “ҚАСАС-УЛ-АНБИЁ”

Эраҷ ДАВЛАТОВ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Тадқиқи биёрчанбаи ному лақаб ва тахаллусу асмой ифтихорӣ аз нимаи аввали солҳои 70-уми асри гузашта ибтидо гирифта, дар ин боб асару мақолаҳои зиёде ба таъб расонида шудаанд.

Тадқиқи асмой ифтихорӣ ва тахаллусу лақабҳо, ба вижа лақабҳои мардуми авом душвор мебошанд, зеро мардум аз ошкор намудани лақабҳои худ худдорӣ мекунад.

Муҳаққиқ Босворт К.Э. дар асараш «Лақабгузории салотини Ғазнавӣ» (1971) бобати таърихи лақабҳо ва лақабгузории давраи Ғазнавиён тадқиқот анҷом дода, паҳлуҳои зиёди масъалаи мазкурро шарҳ додааст (Босворт, 1971).

Муҳаққиқи тоҷик О. Ғафуров дар ин маврид дар асарҳояш «Рассказы об именах» (1968), «Лев и Кипарис» (1971), «Шарҳи исму лақабҳо» (1981), «Имя и история» (1987), ҷанбаҳои мухталифи баҳши лақабгузорику ному ифтихорию дар асрҳои миёна тадқиқ намудааст. Ҳамчунин саҳми муҳаққиқи дигари тоҷик А. Қаландаров низ дар ин ҷода назаррас мебошад. Ӯ дар як мақолааш «Мавқеи услубии ному лақаб» (1974) роҷеъ ба ному лақаби қаҳрамонҳои осори бадеии устод С.Айнӣ масоили лақабгузорию пайгирӣ намуда, тадқиқот анҷом додааст.

Мавриди қайд аст, ки масоили мазкур дорои ҷанбаҳои шавқангез буда, дар аснои омӯзиш масъалаҳои зиёди ҳаёти мардум, шахсият, фарҳангу тамаддун ва дигар паҳлуҳои ҳаёти эшон ошкор мегарданд. Гарчанде як зумра муҳаққиқон дар ин мавзӯ тадқиқот анҷом додаанд, ҳанӯз ҳам он дар маҷрои муайяни худ дароварда нашудааст, яъне то кунун лақабҳои қаҳрамон (персонаж)-ҳои ягон асари насриривоятӣ ва адабию бадеи мавриди омӯзишу пайгирӣ қарор дода нашудааст. Бо ин далел дар ин тадқиқотамон, бобати омӯзиши лақабу ному ифтихории асари таърихӣ, насриривоятӣ “Қасас-ул-анбиё” чанд нуктаи муҳими мавзӯи номбурдари хостем ёдрас шавем.

Омӯзиши ному ифтихорӣ ва тахаллусу лақабҳои қаҳрамонҳо (персонажҳо)-и асарҳои таърихӣ, насриривоятӣ дар забоншиносии тоҷик аз ҷониби муҳаққиқони соҳа кам анҷом пазируфта, то андозае масъалаи нав мебошад.

Зимни таҳлил ва омӯзиши ному ашхос (антропонимҳо) дар «Қасас-ул-анбиё» ба қабати исмҳои хосе вохӯрдем, ки сарчашмаҳо онҳоро лақаб, тахаллус ва ё номи ифтихорӣ ном мебаранд.

Дар «Қасас-ул-анбиё» корбасти лақабҳо (тахаллус ва ё ному ифтихорӣ) монанди дигар қабатҳои луғавӣ мавқеи асосиро касб менамоянд. Тадқиқ ва омӯзиши лақабҳо монанди дигар исмҳои хос кори сахл набуда, таърихи ниҳоят кӯҳан доранд. Барои хуб дарк намудан бобати шарҳ ва тафсири онҳо аз нигоҳи забонӣ бояд ба тадқиқи амиқ ва дар мизони андеша нозукбиниона баркашидани онҳо саъй намоем.

Аз эҳтимол дур нест, ки таҳлил ва баррасии ин қабати онимҳо андешаи хонандаро бобати омӯзиши ному ифтихорӣ (тахаллус, лақаб) дар «Қасас-ул-анбиё», махсусан унвон гузоштан ба он калимаи «**лақаб**» парешон менамояд, зеро дар айнӣ замон калимаи лақаб дар андешаи мардум ҳамчун мафҳуми манфӣ дарҷ ёфтааст. Бештари мардум лақабро танҳо мафҳуме медонанд, ки барои симои нозеб,

хислати нохуб ва рафтору кирдори бад доштани инсон ба он нисбат дода ва ба ин васила онро мавриди мазоҳу тамасхур қарор медиҳанд, аммо дар асл ин тавр нест. Лақаб ҳамчун номи иловагӣ дар баробари мавҷуд будани хислатҳои манфӣ, инчунин бояд ба хислат, рафтор, ҳунар, куният ва монанди инҳо барин афъоли ҳамида ба кас гузошта шавад ва онро ҳеҷ гоҳ набояд воситаи тамасхуру мазоҳи инсон баҳо бидиҳем. Луғати “Фарҳанги забони тоҷикӣ” калимаи лақабро «...Номи иловагӣ, ки ба кас аз рӯи сифати нек ё бад, ё аз рӯи рафтораш дода мешавад; унвон...» маънидод менамояд, ки ин гуфтаҳои болоро возеҳ месозад [4.2, 125-127].

Дар “Қасас-ул-анбиё” лақабҳо ба қабати исмҳои хос шомил гардида, аслан ба фонди калимаҳои маъмулии забон мутааллиқ мебошанд. Олим ва муҳаққиқи тоҷик Р. Шоев дар тадқиқоташ лақабҳоро аз нигоҳи истеъмол ва баромад ба ду қисмати асосӣ тасниф намудааст: а) лақабҳое, ки аз байни халқ мебароянд; б) лақабҳои ифтихорӣ, ки аз тарафи зиммдорон тақдим карда мешуданд» [6, 46]. Инчунин муаллиф бобати пайдоиш ва зуҳури суннати лақабгузории гурӯҳи дуюм ишора карда мегӯяд, ки «Лақабҳои гурӯҳи дуюм дар забони тоҷикӣ ҳанӯз аз асрҳои IX маъмуланд ва идомаи он хеле тӯлонист» [6,46]. Пас аз гуфтаҳои эшон ҳулоса намудан мумкин аст, ки гурӯҳи аввали лақабҳо таърихи тӯлонитаре доштааст, зеро маълум аст, ки пайдо шудани санъати лақабгузории ифтихорӣ, ки ҳамчун расм ва анъаноти давлатӣ дар замони салтанати Аморати Бухоро бесабаб нест. Албатта, он дар заминаи суннати аввали лақабгузорӣ пайдо гардидааст, зеро маълум аст, ки ягон сохт, чараён ва омилеро бе заминаи муайян дар ҳавои хушк ҳолӣ созмон додан ғайри имкон аст.

Дар «Қасас-ул-анбиё» лақабҳо аз ҷониби муаллифон интихоб нашуда, ҳар як қаҳрамони ривоятҳои хангоми адои салтанат ва рисолати ҳеш дар замони зиндагӣ аз ҷониби қавму миллатҳои соҳиби лақабҳои хос гардида аст. Дар асар лақабҳои **Амин, Илиё, Калимуллоҳ, Лаин (Лаъин), Мардуд, Масеҳ, Муртазо, Набӣ, Рӯҳуллоҳ, Сиддиқ, Халил** ба қайд гирифта шудааст, ки Амин ба Ҷабраил ва Муҳаммад, Илиё ва Муртазо ба Алӣ, Калимуллоҳ ба Мӯсо, Лаин (Лаъин) ва Мардуд ба Иблис, Масеҳ ва Рӯҳуллоҳ ба Исо, Набӣ ба Яқуб ва Муҳаммад, Сиддиқ ба Юсуф ва Абӯбақр, Халил ба Иброҳим, Хотун ба Сора–ҳамсари Иброҳим (а) мутааллиқанд.

Мувофиқи ахбори қиссаҳои асар ва маълумоти сарчашмаҳо бобати ба лақабҳо соҳиб гардидани қаҳрамонҳо (персонажҳо)-и асар маълумотҳои ҷолибу саҳеҳро пайдо намудем ва лозим донистем, ки чанде аз онҳоро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор бидиҳем.

**Амин** – ин лақаб мувофиқи нақли ривоятҳои “Қасас-ул-анбиё” ба Ҷабраил ва Муҳаммад мутааллиқ мебошад. **Амин** калимаи арабӣ буда, маънои вакил; боэътимод, муътамад, дурустқавл, бовафо; амонатнигоҳдоранда ва амонатдорро ифода мекунад [3, 62].

Дар мавриди **Амин** лақаб гирифтани Ҷабраилу Муҳаммад дигар баҳс намоенад, зеро Ҷабраил мувофиқи ахбори ҳаводиси сарчашмаҳо нахустин амонатдори Худованд пеш аз паёмбарон ба ҳисоб меравад. Дар ин бора, дар ривояти “Зикри Азозил алайҳиллаъна” дар “Қасас-ул-анбиё” хеле назаррас маълумот дода шудааст. Дар қисса омадааст, ки баъди ҷанро ба инсон таслим намудан малоикеро амр намуд, ки пешонии Одам (а)-ро бимоланд, то ҷон дар бадани ӯ қарор бигирад. Хангоми молидани пешонии Одам (а) ӯ бо илҳами Худованд атса зад. Дар ин асно ба Ҷабраил амр шуд, ки “... Ё Ҷабраил (а), он атсаро бигир ва ниғаҳ дор, ки мурод аз он сире ҳаст! Ва банде аз он атса хоҳам офарид, ки Исӣ (а) ибни Марям (р) хоҳад буд”

(8,14). Ҷабраил аз ибтидои офариниши башарият то ба як кам охирин паёмбари мурсал онро дар амонат нигоҳ дошт ва онро ба Марям - модари Исо - паёмбар таслим намуд (8, 14-285), ки дар асл махфуз доштани он амонат ҳазорҳо солро дар бар мегирад. Пас, аз мазмуни ривоят бармеояд, ки лақаби **Амин** дар нахуст ба Ҷабраил ва сипас ба Муҳаммад хос мебошад.

**Амин** - дар қолаби калимасозии арабӣ аз рӯи вазни “**фаъил**” сохта шуда, решаи калима “амона”, ки дар вазни “**фаъл**” омада, маънои амонӣ, тинҷӣ, бехатарӣ ва озоиштагиро ифода мекунад [3.1,62].

Лақаби дигаре, кимавриди таҳлилу баррасйқарор мегирад, **Лаин (Лаъин)** мебошад. **Лаин (Лаъин)** вазни “**Фаъил**” чун исми ифтихорӣ ё худ лақаб ба Иблис мансуб буда, таърихи ниҳояти қадими тавлид дорад. Ин ном ҳамчун лақаб замоне ба Иблис созгор афтод, ки аз ибтидои халқ шудани падари башар, ҳазрати Одам (а) буд. Ин нуктаро Худованд дар китоби муқаддаси Қуръон равшан баён намудааст: “Бар ту бод лаънати ман то рӯзи қиёмат” [Қуръон, Сод, ояти 77], зеро ўро амр кард, ки Одам (а)-ро сачда кун, Иблис гуфт: “...ман аз вай бехтарам, зеро ки маро аз оташ офариди ва ўро аз гили (будбӯй)” [Қуръон, Сод, ояти 75]. Аз шарҳи ҳаводис маълум гардид, ки ин лақаб аз лаънате, ки Худованд Иблисро карда буд, пайдо гардида, дар натиҷа ба Иблис гузошта шуд. **Лаин (Лаъин)** ба маънои лаънаткардашуда, лаънатӣ, ронда ва дуркарда аз раҳмат ва некӣ шарҳ ёфтааст [3.1,591]. Ҳамин тариқ, то кунун Иблисро ҳамчун махлуқи рондашудаи даргоҳи илоҳӣ бо калимаи **Лаин (Лаъин)** ном мебаранд. Дар баробари ин, лақабҳои **мардуд, радшуда, радкардашуда, рондашуда** низ ба Иблис мансуб аст ва дар муқолаи мардум ва осори шоирону нависандагон истифода мешаванд.

Дар асар зери мафҳуми **Масеҳ** - паёмбар Исо (а) фаҳмида шуда, дар сарчашмаҳо ба таври мухталиф маънидод гардидааст. Муҳаммад. Ғиёсуддин дар “Ғиёс-ул-луғот” **Масеҳро** ба маънои дӯст ва бисёр паймоишкунандаи замин; (ба муносибати ин ду маънӣ лақаби Исо (а) пайдо шудааст, зеро ки дӯсти Ҳақ буданд ва аз боиси таҷарруд аксар ба сайру гашт мебуданд); ва ба маънии дурӯғгӯ; ва ба маънии он, ки як чашму як абрӯ надошта бошад; ба муносибати ин ду маънӣ лақаби Дачҷол низ аст;... [4, 260]. Аммо ҷои дигар лақаби Дачҷолро **Миссиҳ** гуфтаанд, ки дар вазни **сиккин** (ба маънии корд), **Масеҳ** бошад, бар вазни **саҳеҳомада**аст [**Ниг:** Ғиёс-ул-луғот, ҷ.2 саҳ. 260].

Номшиноси дигар Я.Ш. Самарқандӣ дар асари худ “Фарҳанги номвожаҳои форсии тоҷикӣ” **Масеҳро** ҳамчун исми мардона ба маънои соҳибтаҳту тоҷ (подшоҳ); касе, ки ба пешониаш рағанимуқаддаси чиллик кашида шудааст; хидояткардаи Худо; дӯст ва сайругашткунанда; лақаби Исо (а), зеро ки он ҳазрат дӯсти Ҳақ буданд, боиси таҷарруд аксар ба сайру гашт мебароманд [7,156]. Аз таҳилҳо ва шарҳи донишмандони номшинос ва луғатшиносону қомусдонон бармеояд, ки баромади **Масеҳ** аз калимаи **Масх** (даст молидан, масх кашидан ба гардан ҳангоми таҳорат) мансуб буда, мутааллиқи забони арабӣ мебошад. Ин гуфтаҳои андешаи номшиноси тоҷик Я.Ш. Самарқандӣ возеҳ месозад: “**Масеҳ**... касе, ки ба пешониаш рағанимуқаддас чиллик кашида шудааст” [7,156].

Дар сарчашмаҳо **Масеҳ** дар шаклҳои Масеҳдам (он ки нафасаш монанди Исои Масеҳчунбахш аст ва чун Исо (а) “гӯё” бо дами нафаси худ мурдари зинда мекунад; маҷ. он кӣ суханаш батаъсир аст), Масеҳо (андуда; аз тарафи Худои таоло хидояткардашуда), ки ҳарду шакл лақаби Исо (а)-ро ифода мекунанд, истифода гардидааст [7,156].

**Муртазо** лақаби Алӣ ибни Абӯтолиб, писари амак ва домоди Муҳаммад –

паёмбар. **Муртазо** мансуби лафзи арабӣ буда, ба маънои розишуда; қаноатмандшуда; хурсандшуда шарҳ дода шудааст [3, 848].

Ягон лақаб, номи ифтихорӣ ва таҳаллус бе сабабе ба инсон гузошта намешавад, ҳатман омиле, амале, ҳолату ҳаракате, ҳодисаву воқеае сабаб мешаваду ба як шахс номи ифтихорӣ ё таҳаллусу лақаб мегузоранд. Муртазо лақаб гирифтани Алӣ (р) низ дар пайроҳаи аввалин имоновардаҳои асҳоби Муҳаммад паёмбар пайдо гардидааст. Қиссаҳо ривоят мекунанд, ки дар миёни асҳоби Муҳаммад (с) баъди ба рисолат расидани эшон аввалин нафаре, ки ба Худованд ва паёмбари ӯ имон оварданд, Алӣ (р) буд.

Вожаи дигаре, ки ҳамчун номи ифтихорӣ ё худ лақаб дар асар дар “Қиссаи Исҳоқ ва Яъқуб алайҳимоссалом” ба эшон нисбат дода шудааст, “**Набӣ**” мебошад. **Набӣ** асосан мансуби лафзи арабӣ буда, маънои пайғамбар, расулро ифода мекунад [3, 770]. Дар қиссаи зикршуда “**Набӣ**” мавриди истеъмоли зиёд дорад: “...Яъне: Эй Набӣ, кифоят аст туро Аллоҳ ва ҳар он ки имон ба ту оварданд” [8, 335]

**Сиддиқ** - ҳамчун лақаб ё худ таҳаллус дар “Қасас-ул-анбиё” ба яке аз хулафои Рошиддин Абӯбакр ва Юсуф паёмбар мансуб буда, лафзи арабӣ мебошад. Сиддиқро луғатҳо чунин маънидод намудаан. **Сиддиқ** – марди бисёр ростгӯй, садоқатманд; боваркунанда, имоноваранда ба Худо, он ки ба Худо садоқат дорад; лақаби Юсуф – писари Яъқуб ва Абӯбакр – халифаи якуми Муҳаммади пайғамбар (с) [8, 335].

Таҳлилҳо ошкор сохтанд, ки Сиддиқҳамчун исми ифтихорӣ аз рӯи ифодаи ҷинсият дар шакли ҳам мардона ва ҳам занона истифода гардидааст. Ифодаи ҷинсият дар забони арабӣ монанди дигар забонҳо низ бо илова гардидани пасванди – **а** ифода меёбад. Ин ҳолат низ дар “Қасас-ул-анбиё” дар чанд маврид қорбаст гардидааст. Айнан дар мисоли зикргардида, ки асосан маъно ва рамзи ростгӯйву ростқавлӣ, садоқатмандию содиқ будан дар тақвияти имон ва аҳд бастанро ифода мекунад, истеъмоли фаровон дорад. “Ва ҳар гоҳ, ки он Ҳазрат (с) вафот ёфт, Оишаи Сиддиқа (раз) ҳаждаҳсола буд” [8, 323].

**Зиннурайн** – ин лақаб мансуби Усмон – 3-юмин халифаи Рошиддин буда, мансуби забони арабӣ мебошад ва аз рӯи сохт мураккаб буда, таркиби онро ҷузъҳои “зин” (зул), “нур” ва “айн” созмон медиҳанд. Мувофиқи арзи қиссаи “Зикри шаклу ҳайат ва аҳволу асмои азвочӣ мутахҳарот ва баъзе хасоили писандидаи он Ҳазрат (с)...” ин лақаб замоне созгор афтид, ки Усмон (р) бо ду духтари Расули Акрам (с) Утба ва Умм Кулсум издивоҷ намуд, сипас соҳиби лақаби “Зиннурайн” гардид.

Таҳлили ҷузъҳо ё худ таркиби вожаи “**Зиннурайн**”, ки асосан ҳар се ҷузъҳои он мансуби забони арабӣ мебошанд, маънои ду нурро ифода мекунад.

**Калимуллоҳ//Каломуллоҳ** - лақаби ифтихории Мӯсо паёмбар. Ин лақаб замоне ба Мӯсо созгор афтид, ки ӯ болои кӯҳи Сино//Сайно ва ба қавле кӯҳи Тӯр бо Худованд ҳамсӯҳбат шуд. Вожаи **Калимуллоҳ** дар асари муҳаккиқи тоҷик Я.Ш. Самарқандӣ «Фарҳанги номвожаҳои форсӣ тоҷикӣ» ба маънои ҳамсӯҳбати Худо, лақаби Мӯсо – пайғамбари яҳудиён, ки гӯё дар кӯҳи Сино ба Худо ҳамсӯҳбат шуда буд, шарҳ дода шудааст [7, 128]. Таркиби вожаро ҷузъҳои “**Калим**” ва “**Аллоҳ**” созмон дода, аз рӯи сохт мураккаб мебошад. Лозим аст, ибраз намоем, ки мафҳумҳои “**Калим**” ва “**Аллоҳ**”, ки таркиби лақаби Мӯсо паёмбарро ташкил медиҳанд, мансуби лафзи арабӣ буда, дар сарчашмаҳо ба таври хеле фаровон ва густурда маънидод шудаанд. Ҷузъи “**Калим**” ба маънои ҳамсуҳан, ҳамсӯҳбат, гӯянда ва “**Аллоҳ**” (дар таркиби калима дар шакли “**Лоҳ**” ихтисор ёфтааст) яке аз номҳои Худованд бо лафзи



арабӣ маънидод шудааст.

Лақаби дигар, ки мушоҳида шуд, **Рӯҳуллоҳ** мебошад. **Рӯҳуллоҳ** лақаби Исо паёмбар буда, сарчашмаҳо онро “Рӯҳи Аллоҳ; лақаби Исо - паёмбар» маънидод намуданд [7, 250]. Дар хабар омадааст, ки Исо (а) аз аввалин атсаи ҳазрати Одам, ки он рӯҳи Аллоҳ аст, мутаваллид шудааст. «...Ё Ҷабраил он атсаро бигир ва ниғаҳ дор, ки мурод аз он сире аст! Ва бандае аз он хоҳам офарид, ки Исӣ (Исо дар сарчашмаҳо дар шакли Исӣ низ омадааст) ибни Марям (р) хоҳад буд» [8,14]. Ҳамин тарик, гуфтан мумкин аст, ки тибки маълумоти сарчашмаҳо аввалин касе, ки бе падар ва бо рӯҳи Худованд ба дунё омадааст, Исо паёмбар мебошад. Ин гуфтаҳо вожаи мураккаби «**Рӯҳуллоҳ**»-роҳамчун лақаб ба Исо паёмбар саҳеҳ менамоянд. Таркиби вожаи мазкурро калимаҳои мустақилмаъноӣ «**рӯҳ**», ки маъноӣ ҷон, нафас; ҳаёт, зиндагонӣ; малак; арвоҳ; ва номи пардае аз мусикиро ифода мекунад [4,161]. Дар ин калима «**рӯҳ**» аслан ба маъноҳои ҷон, нафас; арвоҳ ва малак омадааст, зеро ҳазрати Исо ягона паёмбарест, ки Худованд ӯро ба арш бурдааст. Аз рӯи таълимоти сарчашмаҳои динӣ танҳо рӯҳи инсон баъди маргаш ба арш парвоз мекунад, ҷисми бечон зери хок мешавад. Он маконе, ки рӯҳи инсоният (рӯҳи он афроде, ки пок ва дӯстони Худоянд) то рӯзи қиёмат нигоҳ дошта мешавад, **Рӯҳулқудс** ном дорад. Макони арвоҳи покон ва манзилгоҳи рӯҳи бандагони содиқи Худованд будани онро калимаи «**Қудс**», ки мафҳуми покӣ, тозагӣ, покизагӣ аз олоиш ва гуноҳро ифода мекунад, собит мекунад [7,143].

Гуфтан ҷоиз аст, ки омӯзиш ва пайдоиши лақабҳо масъалаи мураккаб ва душвору баҳсбарангез буда, ҳар як лақаб дар алоҳидагӣ тадқиқоти махсуси илмиро тақозо менамояд. Дар асл лақаб дар назари кас он қадар чизи муҳим наменамояд, вале лақаб ҷиғунагии шахсро беҳтар аз номаш ифода мекунад.

Хулоса, баррасии масъалаи мазкур доманай фарох дошта, ҳанӯз ҳам масъалаи камтадқиқшуда ба ҳисоб меравад. Анҷоми чунин тадқиқотҳо дар равшан намудани паҳлуҳои дигари масъала метавонанд дахл намоянд. Таҳлил ва омӯзиши масъалаи боло дар заминаи ақали сарчашмаҳои илмӣ – тадқиқотӣ ва фарҳангу луғатҳои тафсири анҷом дода шудаанд.

#### Адабиёт:

1. Гафуров А.Имя и история. /А.Гафуров/. – Москва:, Просвещение, 1987.
2. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ. –Душанбе, 2011, 14 саҳ.
3. Маҳмадуллоҳ С., А.М. Абдусаттор, С.И. / С.Маҳмадуллоҳ / Аҳрор, Амриддини Ҷ. Қасас-ал-анбиё. –Душанбе: Ориёно, 1991.- 400 с.
4. Самарқандӣ Я.Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ./ Я.Н. Самарқандӣ /.–Душанбе, 2012, 367 саҳ.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: «Шуҷоӣён», ҷ.1, 2010.- 996 стр.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: «Шуҷоӣён», ҷ.2, 2010.- 1095 стр.
7. Ҳомидов Д.Р. Топонимияи водии Кешрӯд / Ҳомидов Д.Р. / (таҳлили таърихӣ забоншиносӣ). (нашри дуввум). –Душанбе: Маориф, 2014.-168 с.
8. Шоев Р. Ономастикаи «Самак айёр». /Р.Шоев/.–Душанбе,1997. -30 с.

## **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭПИТЕТА, ПСЕВДОНИМА И ПОЧЕТНЫХ ИМЕН В «ҚАСАС-УЛ-АНБИЁ»**

Употребление эпитета, псевдонима и почетных имен классической прозы занимают важное место в средневековых памятниках. Автор «Қасас-ул-анбиё» на тематической основе произведения широко употребляет данную группу имен. В статье анализируются структурно-лексические свойства данных имен, которые относятся к религиозным личностям.

**Ключевые слова:** язык, эпитет, псевдоним, слово, почетный, ислам, история, религия, мусульманский, древний, имена.

## **THE USING OF EPITHET, PSEUDONYM AND THE HONORARY NAMES IN “QASAS-UL-ANBIYO”**

In this article the author deals with the using of epithet, pseudonym and the honorary names in “Qasas-ul-Anbiyo” considered all of the facts and used many dictionaries.

**Key words:** language, epithet, pseudonym, word, honorary, Islam, history, religion, muslim, ancient, names.

**Сведения об авторе:** Давлатов Эраҷ – номзади илми филология, мудири кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикӣи Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Тел: 918.139.968 E-mail: [erajjon-1988@mail.ru](mailto:erajjon-1988@mail.ru)

## ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ВОЖАИ «ГУЛ» ДАР ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Назаров М.

Донишгоҳи давлатии Қурғонтеппа ба номи Носири Хусрав

Хоча Камол устои беҳамтои суҳан аст. Забони осораш хеле ғанӣ, рангоранг, гӯшнавоз ва дилчасп мебошад. Ҳар қадар осори ӯро бештар бихонед ҳамоно қадар ба хусусиятҳои ҷолибу гуногунии забонӣ ошно мешавед. Дар асри XIV дар эҷоди жанри ғазал ва рушди он Камоли Хучандӣ чун Ҳофизи Шерозӣ саҳми муайян дорад. Мавзӯи асосии ғазалиёти Камоли Хучандӣ ишқу муҳаббат, тараннуми меҳри ватан ва арҷгузори ба он, бо ёди Ватан зистан, нороҳатӣ аз ғурбат ва монанди инҳо мебошад. Мавзӯи ишқу муҳаббати Камоли Хучандӣ ишқи инсонӣ, ишқи ҳақиқӣ буда, аз он ишқи илоҳие, ки шоирони мутасаввиф тараннум кардаанд, ба кулӣ фарқ дорад. Маъшуқа, дар тасвири Камоли Хучандӣ, одамест мисли дигар як офаридаи дунявӣ, ки дар рӯи замин, дар канори нозпарвари табиат, дар байни мардум хиромон аст ва ҳамоно табиати мӯҷизаофарин ба вай хусну малоҳат ато кардааст. Ишқи Камоли Хучандӣ, ки дар он идеалҳои олии тасвир шудаанд, фақат эҳсоси ҳосаи як фард-шахсияти ҳуди шоир набуда, балки ифодаи бадеии фикру ақида, марому мақсад ва умеду орзуҳои мардум-халқи меҳнатии кулфатдидаро ба риштаи тасвир гирифтааст. Яке аз ҷолибтарин хусусиятҳои ғазалиёти ин шоири ширинкалом корбасти вожаи гул ва тобишҳои он дар ашъори ӯ маҳсуб меёбад. Вожаи гул дар ғазалиёти Хоча Камол бо маҳорати баланди шоирӣ корбаст гардида, забони ғазалиёти шоирро равои хушонанг, пурмазмуну ҷаззоб гардонида, мутолиаи онро хеле гуворо сохтааст. Ин вожа ҳамаи хусусиятҳои каломи бадеиро дар худ таҷассум намуда, шахомати ғазалиёти шоири ширингуфторро боз ҳам ҷаззобтар барои хонанда гардондааст. Хоча Камол аз вожаи гулҳамчун воситаи муҳими тасвири бадеи корбаст намудааст. Мо тасмим гирифтем, ки зимни ин мақола мавқеъу манзалаи ва дараҷаи корбасти вожаи гул ва тобишҳои маъноии онро дар ғазалиёти Хоча Камол мавриди баррасӣ қарор бидеҳем.

Бояд гуфт, ки вожаи гул дар ғазалиёти Хоча Камол дар мавриди зарурӣ барои фасоҳат ва бадеияти матн, вобаста ба муносибат барои тақвияти фикр истифода мегардад. Камоли Хучандӣ дар ғазалиёти худ аз вожаи гул ба маврид истифода намудааст, ки онро метавон аз рӯи сохт ва маъно ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кард: а) омадани вожаи гул ба маънои асли; б) омадани вожаи гул ба маънои маҷозӣ; в).вожаи гул дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ; г).вожаи гул дар ифодаҳои маҷозӣ; г) нақши вожаи гул дар калимасозӣ.

Дар луғатномаву фарҳангҳо, аз ҷумла дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаҳои гул ва гиёҳ чунин шарҳу эзоҳ ёфтаанд: “Гул” 1. Гунча ва ё муғчаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунанд ва баъд аз муддате ба ҷойи он тухм ё мева ба вуҷуд меояд; гули садбарг, вард, ки аксар ҳор дорад; 2. киноя аз руҳсор, рӯй, чехра (6, 281-282).

Дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ вожаи гул ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ корбаст гардидааст, ки барои тақвияти андешаи худ чанд мисол меоварем:

**а) Ба маънии аслӣ.** Вожаи гул барои ифодаи маънии аслӣ дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ камтар истифода шудааст. Аз ин рӯ, теъдоди ин қабил байтҳо ангуштшуморанд, ки дар онҳо вожаи гул ба маънои аслӣ омада бошад:

Ором ояд пеши сарву**лола** рафт дар чаман,  
То ба он рухсору боло дӯст медорам туро [14].

*Лола гули асосан сурхранги даштӣ ва кӯҳӣ, ки аз анвои гуногун иборат аст, дар аввали баҳор мешукуфад ва дар миёнаи баргҳо доғи сиёҳ дорад.*

Бигзор дар он кӯй мани ашкфишонро,  
То дида диҳад об **гулу** сарву **райҳонро** [15].

**б) Ба маънои маҷозӣ.** Ифода ва ё баёнҳои ғайривоқеӣ боиси он мегардад, ки калимаҳо дорои тобиш ё ҷилоҳои нави маъноӣ гарданд, онро маъноӣ маҷозӣ меноманд.

Мардум ба даври рӯи ту дар гирянд аз оҳи ман,  
Шарт аст барои рехтан дар **мавсими гул** бодро [22].  
**мавсими гул** *фасли баҳор* [6, 77].

Бикаш **домани ҳусн чун гул**зи ноз,  
Ки бар қадди ту дӯхтаанд ин қабо [24].  
**домани ҳусн чун гул** *канори зебоӣ, ифодакунандаи ҳусну ҷамоли мисли маҳбубадошта.*  
Пеши гули андоми ту дорад **гул андоме**, вале,  
Лутфе набошад ончунон андоми бе андомро [42].  
**гул андоме** *нозукбадан, зебобадан, латифнайкар, нозанин* [6, 283].

Дар маҷмӯъ, маҷоз дар забони шеър унсури хеле муҳим маҳсуб шуда, пояи асосии бунёди он аст. Зеро маҳз тавассути он сухани шоир муассир мегардад ва мафҳумҳо бо тарзу услуби хос инъикос меёбанд.

Дар баробари санъатҳои бадеӣ низ дар сохтани образҳо гуногун ва ифодаи ҷаззоб нақши муҳим бозида, аз маҳорату сухандонӣ ва ҳунару истеъдоди ҳар як эҷодкор дар офаридани асарҳои бадеӣ дарак медиҳад. Ҳоло дар асоси ин гуфтаҳо чандин мисолҳо меоварем аз эҷодиёти Камоли Хучандӣ ва онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Бигзор дар он кӯй мани ашкфишонро,  
То дида диҳад об **гулу сарву райҳонро** [15].  
**Об додани дида аз гул** *аззебоиш ёр, маъшуқа ҳаловат бурдани чашм*  
Дӣ мешудам дар он кӯҳ, омад нидо аз он сӯ,  
К-ошиқи сару зар, мағзар ба **гулшани мо** [18].  
**Гулшан** *гулзор, яъне сабзазору чаманзор*

Шайх Камоли Хучандӣ дар ғазалҳои хеш шавқи лаззати ҳаётро хеле самимӣ суруда, дар ташвиқи зебоиҳои табиат тавассути қорбасти вожаи «гул» сахм гузоштаст. Камол дар яке аз ғазалҳои фаро расидани фасли баҳор, равон шудани об ва дар лаби ҷӯйу чаман дамидани сабза ва хониши мурғи хушилҳои табиатро басо табиӣ ва дилкаш ба қалам дода, шавқи табиатдӯстии хонандаро ба ҷунбиш овардааст:

**Гул** зи рух пардаву наргис ба чаман чашм кушод,  
Сарви шамшодқадд мурғи чаман нола кашид.

Ба ақидаи Камол, табиат ҳама чизро ато намудааст. Инсон бояд бо сайёю кӯшиши худ ин сарватҳои табиатро аз бар ва ҳифз намояд. Камол инсонро ба ҳаёти хурраму покӣ ва тозагии табиату сарзамини диёри худ даъват намудааст:

Чист ин тезй, ракибо, ҳар замонат бо Камол,  
Пеши гул, эй боғбон, аз хор беҳтар андалеб [53:7].  
**пеши гул аз зебогӣ дар назди ёр, маҳбуба очиз мондан.**

Боди сабо дар чаман васфи чамоли ту кард,  
Шуд ба гулистон зи шарм **лолаи сероб** ноб [61].  
**лолаи сероб** киноя аз рӯйи сурхи маҳбуба аст [6,678].

Он **гули нав** аз кадомин бўстон бархостааст,  
К-аз насими ӯ зи ҳар сӯ бўи ҷон бархостааст [71].  
**гули нав** гули тоза, тару зебо, киноя аз ёри зебою хушсурат

**в) Вожаи гул дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ.** Гул вожаи аслан тоҷикӣ буда,  
дар таркиби чандин воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ  
истеъмол гардидааст:

**Гул зи рух пардаву** наргис ба чаман чашм кушод,  
**Сарви шамшодқаду** мурғи чаман нола кашид.

**гул зи рух парда кушодан** воҳиди фразеологӣ феълӣ буда, маҷозан далолат ба зебӣ  
мафтун шудан аст.

**Дар домани гул чок фитодаст** зи ҳар сӯ,  
Эй боди сабо, бўи ту аз пераҳани кист [69].

**дар домани гул чок фитодан** воҳиди фразеологӣ феълӣ буда, маҷозан аз нигоҳи  
зебогӣ ба чизе мафтун шуда ва ошкор кардани зебӣ аст.

**Бикаш домани ҳусн чун гулзи** ноз,  
Ки бар қади ту дӯхтаанд ин қабо [24].

**домани ҳусн чун гул кашидан** воҳиди фразеологӣ феълӣ буда, маҷозан аз нигоҳи  
зебогӣ ба чизе мафтун шуда ва ошкор кардани зебӣ аст.

Сифати рӯи ту чун дар қалам овард Камол,  
**Гул барад** нусхаи ҳусн аз вараки нусхаи мо [16].

**нусхаи ҳусн бурдани гул** воҳиди фразеологӣ феълӣ буда, маҷозан аз нигоҳи зебогӣ ба  
чизе мафтун шудан ва ошкор кардани зебӣ аст.

Кардаанд сайд он зулфу рух дилҳои беоромро,  
Баҳри шикори булбул **бар гул ниҳоди домро** [42].

**дом бар гул ниҳодан** воҳиди фразеологӣ феълӣ буда, дили маҳбубаро ба даст  
овардан ё ӯро ба худ моил кардан аст.

Ҳайф аст бар он рух, **ки фитад сояи гулбарг,**  
**Гулбарг** таҳаммул накунад бори гаронро [15].

**сояи гулбарг афтодан** маҷозан аз зебогии рӯй баҳра бардоштанро ифода мекунад.

Дар миёни хору хоро гар туйҳамроҳ маро,  
**Гул** шиносам хорро, дебо шуморам хораро [43].  
**Хорро чун гул шинохтан** маҳбубаро қадр кардан аст.

**г) Вожаи гул дар ифодаҳои маҷозӣ.** Маҷоз яке аз мафҳумҳои муҳиммест, ки дар  
низомии илмҳои гуногун мавриди истифода қарор мегирад. Ҳадафи асосии **маҷоз**  
барои ифодаи маъно рағбона шудааст. Яъне воситааст, ки тавассути он аз калимаҳое,  
ки маънои луғавӣ доранд, маънои дигаре тавлид меёбад. Дар шаклгирии ифодаҳои  
маҷозӣ нақши вожаи гул назаррас аст. Ҳоло чанд мисол меоварем:

Ҳар ки хичил шуд, ба арақ тар шавад,  
Пеши рухат з-он **гули рангин** тар аст [102].

**гули рангин** киноя аз рӯйи гулгун, рӯйи зебо; киноя аз маҳбуба ва лаби маҳбуба.

Бод ба **гулзор** аз он ки бӯи ту овард,  
 Шохи **гули тозаро** ҳамеша шикаст аст [112].  
**гули тоза** тару зебо, киноя аз ёри зебою хушсурат  
 Ба даври рухи хуб хуш бигзарон ,  
 Ки **даврони гул** бениҳоят хуш аст [74].  
**даврони гул** маҷозан ба маънои даври гул, яъне ба фасли баҳор далолат мекунад.  
 Чун қабои гунчаву **перохани гул** бар танаш,  
 Карда кӯшишҳо муаттар кокули мушкини дӯст [92].  
**перохани гул** киноя аз либоси зебои маҳбуба  
 Ҷуз ғами рӯи ту бар дилам зи зайфӣ,  
 Гар ҳама **барги гул** аст, бори гарон аст [96].  
**барги гул** киноя аз лаб ва рӯи маъшуқа [6, 144]  
 Ҳама олам ба тамошои ту шоданд, оре,  
 Ту маҳи идию рӯи ту **гули наврӯзист** [97].  
**гули наврӯз** гулест, ки дар аввали баҳор мешукуфад [6, 282]  
 Аз **гулистони рухатхусни** бӯстон як варақ аст,  
 Ҳомӣ аз варақи хусни ту инам сабақ аст [77].  
**гулистони рухат** маҷозан ба маънои зебогӣ далолат мекунад.  
**Хусни гул** кам шуду муштоқии булбул ҳам кост,  
 Ишқи ман бар ту чу хунат ба ҳамон як насақ аст [77].  
**хусни гул** киноя аз зебоии маҳбуба  
 Аз арақи рӯи туст **ораз**и гулқатрае,  
 Чун ки зи шабнам фитад бар рухи насрин гулоб [61].  
**ораз**и гул киноя аз рӯи маҳбуба  
 Бе **гули васл** дилозурдаи аз хори фироқ,  
 Булбули хастаи бе баргу навро дарёб [59].  
**гули васл** киноя аз маҳбуба.  
 Анбар аст он дил ё мушки ноб,  
 Ё зи *сунбул* бар **гули сурӣ** ниқоб [60].  
**гули сурӣ а)** гули сурх; б) киноя аз рӯи маҳбуба [6, 282].  
 Лаълии дурахшон нигар, ғайрати ёкути ноб,  
**Лолаи сероб** бин, бастаи *сунбул* ниқоб [61]  
**лолаи сероб** киноя аз рӯи сурхи маҳбуба аст [6, 678].  
 Эй **гули райҳони** ту, сунбули бӯстон фурӯз,  
 Турраи маҳпӯши ту силсилаи мушки ноб [1]  
**гули райҳон** киноя аз тан ва қади маҳбуба [6, 283].  
**ғ). Нақши вожаи гул дар калимасозӣ.** Вожаи гул дар калимасозӣ низ нақши муайян дорад:  
 Эй зи сад **гулбарг** нозуктар танат ,  
 Бар ту ларзонтар гул аз пероханат [87]  
**Гулбарг** аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои гул – исм + исм таркиб ёфтааст ва ба маънои зебо, хушрӯ далолат мекунад.  
 Хирқаи азрақи ман боз ба ман **гулгун** шуд,  
 Ишқҳар дам ба дигар ранг даровард маро [20]  
**гулгун** аз нигоҳи сохт сохта буда, аз ҷузъҳои гул – исм ва пасванди – гун таркиб ёфтааст ва ба маънои гулмонанд, зебо, хушрӯй далолат мекунад.  
 Бод **гулрез** шуду бар сари гул жола чакид,

Об дар ҷӯву зи гиromон чу сабза дамид.

Ҳамин тариқ, вожаи гул дар ғазалиёти Хоҷа Камол барои фасохат ва бадеияти матн, вобаста ба муносибат барои тақвияти фикр истифода мегардад ва ин вожа дар ғазалиёти Хоҷа Камол ба маъноҳои асли, маҷозӣ, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ, дар ифодаҳои маҷозӣ хеле серистеъмол мешавад.

#### **РҶҲАТИ АДАБИЁТ:**

1. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик./ М. Н. Қосимова/—Душанбе, 2003. - 390 с.
2. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик./ Ҳ. Маҷидов/Луғатшиносӣ. Ҷ. 1.—Душанбе, 2007.- 185 с.
3. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ 1.- Душанбе: Адиб, 1987.— 450 с.
4. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ 2.—Душанбе: Адиб, 1988.— 450 с.
5. Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1.— Душанбе: Адиб, 1993. -485 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1.- М.: СЭ, 1969.-951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ.- Ҷ. 2. — М.: СЭ, 1969.- 950 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1.— Душанбе, 2008. - 949 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2.— Душанбе, 2008. -943 с.
10. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII)./ С.Ҳалимов /.— Душанбе, 2002. - 96 с.
11. Ҳайтова Ш. Дафтари ишқ./ Ш.Ҳайтова/.— Душанбе, 2006. -134 с.
12. Ҳофизи Ёбаҳӣ. Тухфат-ул-аҳбоб.— Душанбе: Ирфон, 1992. - 225 с.

#### **ОТТЕНКИЗНАЧЕНИЯ СЛОВА ГУЛ(ЦВЕТOK) В ГАЗЕЛЯХ КАМОЛАХУДЖАНДИ**

В этой статье автор рассматривает использование значения слова гул— цветка и её семантические оттенки в газелях Камола Худжанди и анализируя дают интерпретацию данному слову.

Слова Кей: язык, середина, цветок, газели, любовь, словарь. Автор классифицирует данное слово на такие группы: слово «гул» в исконно-лексическом значении, в переносном значении, а также в составе фразеологизмов.

#### **THE SHADE OF MEANING THE WORD OF «FLOWER» IN THE GAZZELS OF KAMOLI KHUJANDI**

In this article the author deals with the using of the shade of meaning the word of flower in the gazzels of Kamoli Khujandi and analysed many interesting materials, and about the main contents of Kamoli Khujandi's gazzels that is about love, praise of the affection of motherland and like these.

**Key words:** Language, mean, flower, gazzels, love, dictionary.

**Сведения об авторе:** Назаров М. — соискатель КГУ имени Носира Хусрава.

## ВАСЛИ ПАТРОНИМИ «КАЙ» ДАР НОМҲОИ ЭРОНИИ «ҲАЗОРУ ЯК ШАБ»

Темуров Чахонгир

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар «Ҳазору як шаб» пас аз номҳои арабӣҷойи дуҷумро номҳои эронӣ ишғол мекунамд, ки қисмате аз онҳо аз ҷузъҳои номвожасоз таркиб ёфтаанд. Ҷузъи «кай» низ аз ҷумлаи он ҷузъҳое ҳаст, ки дар сохтани антропонимҳои эронӣ саҳим аст.

Ҷузъи «кай» дар сохтани номҳои эронӣ хеле ғаёл буда, ба номи подшоҳон ва шохзодагони силсилаи каёнӣҳамроҳ карда мешуд. Номҳое, ки ба ин ҷузъ таркиб ёфтаанд, аз таърихи дуру дароз доштани худ гувоҳӣ медиҳанд.

Доктор Баҳром Фараҳвашӣ оид ба ин патроним чунин андеша дорад: «Аз навиштаҳои «Авесто» ва паҳлавӣ бармеояд «Kavi»- и авестой, «Kau»- и паҳлавӣ унвони шохон ва амирон ва шохзодагоне будааст, ки пеш аз зухури Зартушт дар машиқи Эрон фармонравой мекарданд ва дар хангоми зухури ӯ адади зиёде аз онҳо бо ӯ муҳолиф кардаанд, аз миёни онон «Kavi Vištāsp» подшоҳи Балх аз ӯ пуштибонӣ кард» (1,23). Мавриди истифода қарор гирифтани ва паҳншавии унвони «кай» дар давраи ҳукмронии Сосониён аз тарафи олими шарқшиноси америкоӣ Ричард Фрай ба таври зайл зикр гардидааст, ки «берун аз ҳудуд ва сарҳади империяи Сосониён таъмин ёфтани унвони «кай»-ро тангаҳои аз Осиёи Миёна ёфташуда исбот мекунад» (7,315). «Кай» дар форсии бостон унвони подшоҳони каёнӣ буда, Мубад Фирӯз онҳоро «силсилаи бузургон ва асилзодагон» тавсиф мекунад, аз қабили Кайқубод, Кайковус, Кайхусрав ва ғайраҳо (3,53).

Муҳаммад Муин дар асоси андешаи дигарон панҷ тан аз шохони силсилаи каёнӣ - «Кайковус, Кайхусрав, Кайқубод, Кайлуҳрасп ва Каюмарс»-ро номбар мекунад. Р.Фрай бошад, ин ададро ба ҳашт мерасонад ва Каюмарсро истисно мекунад. Аз қабили, «**Kai Kavād, Kai Ariveh, Kai Kaus, Kai Ariš, Kai Pišin, Kaiivarš, Kai Siyavuš, Kai Xusrav**» (4,3,1749; 7,63).

Ҳамчунон ки дар боло ёд шуд, аз рӯи навиштаи М.Муин баъзеҳи Каюмарсро ба ин силсила дохил кардаанд ва ҷузъи якуми онро ҳамрешаи «Kavi»-и авестой донистаанд, ки таҷдиди назар меҳаҳад, зеро «Kai» ба ҷузъи аввали «Каюмарс» ягон алоқамандие надорад.

Донишманди забоншиноси тоҷик Д.Саймиддинов дар китобаш «Вожашиносии забони форсии миёна» патроними «кай»-ро чунин тешреҳ додаст: «Кау «кай, шох». Ин унвон махсуси шохони шарқи Эрон дар аҳли бостон буд. Кай-Кавод (бунёдгузори ин хонадони шохӣ), Кай-Луҳросп, Кай-Хусрав, Кай-Виштосп. – Авестойkavi-, портии монавӣk`w, форсии миёна дар шакли чамъ kauān. Ин унвон бори нахуст дар сиккаҳои шохони сосонӣ Пирӯз ва Кавод дар асри V мелодӣ ёд мешавад. Унвони кау дар хориҷи кишвари Сосониён дар сиккаҳои аз Осиёи Марказӣ бадастомада низ маълум аст. Дар «Фарҳанги паҳлавиг» (бахши XII.2) кау бо вожаи mas (meh) маънӣ шуда, аз рӯи тартиби навишти унвонҳо пас аз вожаи «шāх» қарор дорад. Идомаи ин вожа дар форсии нав бидуни дигаргуниҳои савтӣкау (шоҳи бузург), аммо иқтибоси шимолӣ-ғарбии он kaw ба маънои «далер, ҷасур» омадааст. Таърихи пайдоиш ва бунёди маънои ин унвон рӯшан нест. Гумон меравад, ки миёни мардумони ориёӣ ин вожа нахуст ба маънои пешвои қабила, ки русум ва фароизи



диниро анчом медод, ба кор рафтааст. Дар аҳди Сосониён кау аз роҳи суннати асотирии шарқи Эрон маъруф гардидааст (6,209).

Ҳангоми ҷамъоварии мисолҳо дар «Ҳазору як шаб» мо ба номҳои зерин вохӯрдём, ки бо ин ҷузъ сохта шудаанд:

**Кайковус//Ковуси Кай[KaiKāos].** Дар таърихи халқи ориёӣ Кайковус подшоҳи Эрон ва номи яке аз писарони Кайқубод буд.

Дар «Авесто» Кайковус номи дувумин подшоҳи каёнӣ мебошад ва аз се қисм: Kavi+Kavi+usan (қисми аввали онро дар вақти таҳлил истисно мекунем) иборат аст. Сайри таърихӣ ин ном чунин аст: Ковус – дар «Авесто» «Kavi Usan» ё «Kavi Usashan» омадааст, яъне аз ду қисм «Kavi» + «Usan/Usashan». «Usan/Usashan» - дар забони форсии ҷадид «us» шудааст.

Ковус номест, ки бо унвони «кай» таркиб ёфтааст ва бори дигар ба он ин унвон изофа шудааст, яъне Кайковус. Бояд зикр кард, ки дар Кайковус ду бор калимаи «кай» такроран омадааст. «Қобус» муарраби «Ковус» мебошад. Ҷузъи сеюми ин ном «usan» дар «Авесто» ҳамчун исми мустақил истеъмол шуда, маънои «идора ва майл, орзу ва майл»- ро ифода мекардааст. Бартоломе исми хоси «usan»-ро «дорои чашмаҳо» маънидод кардааст. Аммо Юстӣ ва Шпигел онро «арҷуманд, боирода, тавонотар» тарҷума кардаанд: хулоса «usan» маънои «ирода ва орзу»-ро дорад (5,1,236; 1,248). М.Муин Кайковусро ба маънии «одил, асил ва наҷиб» ва О.Ғафуров Ковусро «Шоҳ Уса» маънидод намудаанд (8,3; 2,191).

Хулоса, аз рӯи маълумотҳои боло Кайковусро чунин муайян кардан ба мақсад наздиктар аст: «шаҳриёри тавоно ва боирода».

**Кайхусрав [Kay Xosrau].** Кайхусрав яке аз шоҳони каёнӣ ба шумор рафта, писари Сиёвуш мебошад, дар Эрон подшоҳӣ кардааст.

Ин ном дар «Авесто» «Kavihusrava» (3,76), паҳлавӣ «Kaihusrau» (1,247), дар «Шоҳнома» «Кайхусрав» мебошад. Қисми дуёми Кайхусрав - дар «Авесто» «husravah» ба маънии «неқномӣ ва машхур», «husrūv//xu-srav» /неқшухрат/- дар паҳлавӣ ва дар санскрит «sūshravas» аст (4,2,748). М.Муин, Мӯбад Фирӯзи Озаргушасб ва Бахроми Фараҳвашӣ ин номро ҷамъан ба маънои «шаҳси хушном, дорандаи шухрати хуб ва неқшухрат» қаламдод кардаанд.

**Кайқубод [Kai Kavād].** Кайқубод номи яке аз подшоҳони каён ва номи падари Нӯшервон буда, аз оли Сосон буд ва дар Эрон подшоҳӣ кардааст.

Кайқубод сарсилсила ва муассиси подшоҳони каёнӣ аст. Дар мадди аввал ба назар чунин мерасад, ки ин ном иборат аст аз ду қисм: Кай+қубод. Лекин дар асл ин ном аз се ҷузъ таркиб ёфтааст ва дар натиҷаи тағйироти фонетикӣ дуру дароз ба ин шакл то замони мо омада расидааст.

Кайқубод дар «Авесто» «Kavikavāta» омада, дар навиштаҷоти паҳлавӣ ҷузъи дуёми онро «kavāt» ва гоҳе «Kubād» сабт карда шудааст. «Қубод» муарраби «Kavād//t ё kubād» мебошад. «Kavāt» мураккаб аст аз ду ҷузъ: якум «kavā», яъне ба маънии «kavi ё kai» ва ҷузъи дувуми он «vāta» буда, он Бартоломе ба маънии «кайи азиз ва маҳбуб» донистааст (5,1,224; 8,3,1517; 1,247).

Хулоса, Кайқубод ба маънои «кайи азиз ва маҳбуб» омадааст.

#### **Адабиёт:**

1. Бахроми Фарахвашӣ. Фарҳанги паҳлавӣ./Фарахвашӣ Баҳром. – Техрон: Интишороти бунёди Фарҳанг, 24 (ба забони форсӣ).
2. Гафуров, А.Г. Лев и Кипарис: о восточных именах / А.Г. Гафуров. – М. : Наука, 1971. – 240 с.
3. Мӯбад Фирӯзи Озаргушасп. Бахш аз фарҳанги «Авасто» ва татбиқи он бо форсӣ ва курдӣ. – Шаҳриҷор, 1337 хуршедӣ. -105 с. (ба забони форсӣ).
4. Муин М. Фарҳанги форсӣ / М. Муин. Ҷ.1-6. – Техрон: Амири Кабир, 1363 (ба забони форсӣ).
5. Пури Довуд. Яштҳо. Ҷ.1. Чопи дувум. – Техрон, 1347 хуршедӣ. (ба забони форсӣ).
6. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов/. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
7. Фрай, Р. Наследие Ирана. Культура народов Востока. Материалы и исследования / Р. Фрай. – М.: Наука, 1-е изд., 1972; 2-е изд. – М.: Восточная литература, 2002. – 426 с.
8. Халафи Табрезӣ. Бурҳони қотеъ. Бо эҳтимоми доктор М. Муин. Техрон, 1330 шамсӣ (бо забони форсӣ).

### **ПАТРОНИМ «КАЙ» В СОСТАВЕ ИРАНСКИХ ИМЕН**

#### **«ТЫСЯЧА И ОДНА НОЧЬ»**

В статье произведен анализ иранских антропонимов письменного памятника «Тысяча и одна ночь». По мнению автора, компонент «кай», являясь активным антропообразующим элементом, больше всего участвует в образовании имен царей. Подводя итоги рассмотрения вопроса, автор справедливо отмечает, что данный компонент имея древнюю историю, на протяжении веков широко употребляемым компонентом в образовании имен царей, таких как Кайкубод, Кайхусрав, Кайковус.

Ключевые слова: имя, структура, царь, памятник, часть, компонент.

### **COMPONENT "KAI" IN THE COMPOSITION OF IRANIAN NAMES "THOUSAND AND ONE NIGHTS"**

The article deals with the use of the patronymic "kai" in the composition of Iranian anthroponyms on the materials of the written monument "A Thousand and One Nights". On the basis of analysis and interpretation of a significant amount of linguistic material, the author proved that the "kai" component, being an active anthropo-forming element, is most involved in the formation of the names of kings. The article also notes that this component, having an ancient history, for centuries has played a significant role in the formation of the names of kings and rulers in Iranian and primarily in the ancient Persian and Middle Persian languages and this patronym can be found in such names as Kaikubod, Kaikhusrav, Kaikousus.

**Key words:** language, word, name, structure, king's name, monument, part of the component, structure.

**Сведения об авторе:** Дж. Темуров – аспирант Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Телефон: 981 000 219. E-mail: [rustamshokh@mail.ru](mailto:rustamshokh@mail.ru)

## ВОЖАҲОИ ҲИНДИ ДАР ЛАҲЧАҲОИ ТОЧИКӢ

А. Раҳимов

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар таърихи забонҳои ҳиндуэронӣ ориёӣду гурӯҳи ин забонҳо: ҳиндуориёӣ ва эронӣ нисбат ба дигар шохаҳои он алоқаи мустақкам дошта, баробари он ки дар онҳо ҳамвожаҳои (изоглосс) зиёде мавҷуданд, боз дар тамоми давраҳои вучудашон аз ҳамдигаркалимаву ибораҳои заруриро иқтибос мекарданд. Муҳаққиқи таърихи забонҳои эронӣ И.М.Оранский чараёнворид шудани унсурҳои иқтибосиро байни ин ду гурӯҳи забонҳо таҳлил намуда, таъкид кардааст, ки «агар иқтибоси вомвожаҳои забонҳои эронӣ ба ҳиндуориёӣ марбут ба густаришу тарвиҷи забони нав дар Ҳиндустон бошад, пас иқтибоси унсурҳои ҳиндуориёӣ ба забонҳои эронӣ, ба хусус тоҷикӣ аз роҳи муҳовара сураат гирифта, баробари он ба паҳнгардии дини буддоӣ дар ин сарзамин вобаста аст. Чунин таъсир ба гурӯҳе аз забонҳои эронӣ, амсоли тоҷикӣ камтар буда, ба забон ё ғушхое, ки дар муҷовирати қаламрави густариши забонҳои ҳиндуориёӣ қарор доштанд, ба маротиб зиёд аст» [7, 70-71].

Муҳаққиқи тавоноии таърихи фарҳангшиносии тоҷику форс В.А. Капранов дар натиҷаи таҳлили давраҳои иқтибосшавии калимаҳои ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ муайян кардааст, ки он фарогири се давра буда, зинаи аввал аз оғози ташаккули забони тоҷикӣ сар шуда, то асри XI-ро дар бар мегирифтааст.

Давраи дуҷоми роҳбӣи чунин калимаҳо аз қарни XI ибтидо ёфта, то садаи XVI-замони истило шудани кишвари Ҳиндустонро аз ҷониби Бобур дар бар мегирад.

Давраи сеҷоми дохилгардии калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ фарогири қарнҳои XVI-XIX буда, ба замони тасарруфоти муғулҳои бузург (великих моголов) мувофиқ меояд [3, 95-96].

Таҳлили қиёсии калимаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ва лаҳчаҳои он нишон медиҳад, ки гурӯҳе аз унсурҳои луғавии ҳиндӣ агарчи бо мурури замон аз доираи он берун шудаанд, аммо дар забони мардум боқӣ мондаанд [7, 59, 71].

Ҳанӯз солҳои 70-80-уми асри гузашта аз тарафи баъзе лаҳчашиносон дар шеваҳои алоҳидаи тоҷикӣ, мисли гуфтори мардуми Кӯлоб, водии Зарафшон боқимонии иддае аз калимаҳои ҳиндӣ асл қайд гардидааст [17, ҷ.2, 113]. Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ хангоми эзоҳи калимаи *каҷақавли* муаллифони баъзе фарҳангҳои пешгузаштагонашро асос карда, ҳиндӣ будани унсури луғавии *чҳаларо* таъкид карда навиштааст, ки «каҷа-ангуштарии бенигин, ки хонаи нигин ҳам надошта бошад; ба ҳиндӣ онро *чҳалла гӯянд*» [ҷ.2, 163].

Бояд гуфт, ки шарҳи унсури луғавии *чҳаларо* мо ҳатто аз муътабартарин фарҳангномаҳои бароямон дастраси давраи асриёнагӣ пайдо карда натавоонистем. Ии ҳолат касро ба чунин андеша водор мекунад, ки калимаи мазкур танҳо хоси «Ғиёс-ул-луғот» будааст.

Дар лаҳчаҳои ҷанубӣ имрӯз панҷ калимаи ҳамгуни *чала*, ки сарчашмаи онҳо, ба гумони мо, ҳамон *чҳаллаи* ҳиндист, истифода мегардад: 1. нотаом, нимкора; 2. ангуштарин; 3. ҳалқаи тасмаи лаҷом; 4. хоначаи махсус дар дохили хонаи истиқоматӣ барои дар фасли зимистон нигоҳ доштани барраву бузғола ва ғӯсола; 5. чарха [5, 817].

Мувофиқи қайди А. 3. Розенфелд, дар лаҳчаҳои ҷанубӣ-шарқӣ калимаи номбурда дар ифодаи маънои мавзӯ барои нигоҳдории ҳайвони хурд истифода

мешудааст. Ў барои исботи фикраш ибораҳоеро, мисли *чалайи* бича, *чалайи* гусола, *чалайи* мурғро зикр менамояд [9, 45].

Чи хеле ки дида мешавад, дар байни ин гуна унсурҳои луғавии ҳамшакл боқимондаи ҳамон *чалае* ба назар мерасад, ки Ромпурӣ асли баромади онро ҳиндӣ доништааст: йаке дъхта йа *чалаъухалқай* хъдша дид; да ҳамай чълико-ш *чалабастас*; дъ *чалахаридак-ъм* [5, 817]).

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ низ калимаи ба ин монанди *чаламушоҳида* мешавад, вале решаи он бо *чҳалаи* хиндӣ, ба назари мо, набояд ягона бошад. Масалан, дар лаҳҷаи Бухоро ва чанд ғӯиши дигари тоҷикӣ калимаи *чала* барои ифодаи маъноҳои: 1 .нимсӯхта (*чалаҳо*-ш-а а таги пой гиретон (ҳезуми нимсӯхтаро); 2.яхудии мусулмоншуда (да Бухоро хастанд *чалаҳо*) ба кор меравад [4,235].

Калимаи *чҳапарро* муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” ҳангоми маънидоди калимаи *найин* зикр намуда навиштааст, ки «... хонаи найинро ба хиндӣ *чҳаппар* гӯянд, ки дар Ҳиндустон ривҷдор» [ҷ.2, 363].

Муҳаммад Ғиёсуддин унсури луғавии мазкурро ҳангоми эзоҳи калимаи *вардук* низ қайдкарда менависад, ки «бар вазни мардуд; лафзи форсӣ; он чи аз қоҳва най рост кунанд; ба хиндӣ *чҳаппар* гӯянд» [ҷ.2, 371].

Аз ҷустуҷӯҳо маълум мегардад, ки ин калима дар таърихи забони тоҷикӣ дар шакли *чапар* чанд муддат пеш аз замони Ромпурӣ барои ифодаи маънои ҳоитаз хор ё сари шоҳаҳо, шоҳаҳои дарҳам ба кор мерафтааст. Дар ин маъно Пури Баҳои Ҷомӣ овардааст:

*Об чун мардони ҷангӣ дар зиреҳ,*

*Боғчун девори шаҳр андар чапар.*

Дар гузашта ин унсури луғавӣ боз ба як маънои дигар, яъне ҳалқа истифода мешудааст. Масалан, Ҷомӣ дар байти зер ин калимаро ба ҳамин маъно ба кор бурдааст:

*Чапар зада медурам гирди ту рақибонро,*

*Оҳе задаму гуфтам: «Тухми чапарӣ сӯзад.»*

Имрӯз калимаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *чапарӣ* [75, 70], дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *чапарадар* баёни маънои садд ё девори аз ҳезуми алаф ё ғиёҳҳои дигар бунёдгардида, ғов, ихота истифода мегардад: гирди томарқа-йа барои на-даромадани ғов-у ғӯспанд *чапарӣ* -карим [13, 87]; чапари бараҳо-йа тит нақун [ҳардурӣ-4, 212].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи ҳелҳои дари хона ё ягон ҷои дигар калимаҳои *чапарча* (даричаи аз химчаву навдаҳо сохташуда), *чапардар*, *чапардарӣ*, *чапарешик*, *чапаракак* (дари аз шоҳу навдаҳои дарахт сохташуда) [11,61], инчунин: 1.дом барои доштани қаб; 2. ороишоти занона, ки аз муҳраҳои реза тайёр мекунанд, гарданбанд [12,37] истифода мегардад. Дар «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» низ чор калимаи ҳамшакли *чапарак* зикр гардидааст. Дар байни ин гуна унсурҳои луғавӣ яке аз онҳо сермаъно буда, мафҳумҳои зеринро ифода намудаанд: 1.тавора, ҷиғ, девори бофта аз химчаву навдаҳо ё қамиш (най): девони чапарак қардас; 2. даричаи даромадгоҳи боғ, ки аз шоҳу навдаҳо сохта мешавад: чапараки ҳел-а бӯпуш, ай қутан бӯз-у гӯспандо набъройан. 3. дари аз шоҳу навда сохташуда [5, 824-825].

*Тутларо* муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи вожаи *тамтом* оварда чунин навиштааст: «Қасе, ки дар қалом той фавқонӣ бисёр талаффуз кунанд;

баҳиндӣ *тутла* гӯянд» [ҷ.1, с.209].

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои шимоливу ҷанубӣ дар шаклҳои *тутила*, *тутъла*, *тътала* дар ифодаи маънои калилзабон, сақав, кундзабон» дар истифода аст: тътала бӯ-дай-ку [5, 702]; гапзани-ш назар-ам-ба қин намуд, наводо вай одам тутила не-мӣ? (Конибодом)

*Тансуқро* муаллифи луғатномаи мазкур ба қавли фарҳангшигори дигар тақя карда, ҳар хел шарҳ додааст. Ӯ шакли ҷамъи ин вожа *тансуқот* зикр намуда навиштааст, ки «аҷоибот ва ашъи камёб; ва дар луғоти туркӣ ба маънии нодирот ва навишта, ки ин ҷамъи *тансуқ* аст, ки лафзи туркист, ба маънии кофир; ва соҳиби «Рашидӣ» навишта, ки *тансуқ* муарраби *тансуҷ* аст ва он навъе аз ҷомаи нафис, ки онро *танзеб* гӯянд; ва маҷозан ба маънии тухфа ва чизи нафис ва аҷиб; ва дар «Сироч» навишта, ки *тансуқот* ҷамъи *тансуқ* аст ва *тансуқ* муарраби *тансух* аст, муфарраси *тансуқ*, ки лафзи ҳиндист ва он қисме аз ҷомаи нафис аз мулки Бангола оваранд. Чун ҷомаи мазкур аз тухфаҳои нафиси Ҳиндустон аст, ба маҷоз ҳар тухфаи нафисро гуфтаанд» [ҷ.1, 210].

Дар лаҳҷаи Самарканд боқимонии ин калима дар шакли *тансуқ* ба кор меравад. Дар гузашта Насируддини Тӯсӣ бо номи «Тансуқнома» дар бораи хосияти сангҳои нодир, мисли ёқут, лаъл, фирӯза рисолае доштааст.

Ҳоло дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ номи занонаи *Тансуқ* мавҷуд аст, ки бояд бо *тансуқ* ҳиндӣ алоқаманд бошад.

*Бича*. Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ калимаи мазкурро ба маънии маъшуқа маънидод карда, онро шакли «мусағғар ва муҳаффафи *бибӣ*» ҳисоб кардааст [ҷ.1, 156]).

Алоқамандона ба масъалаи мазкур ҳаминро бояд илова намуд, ки дар Хучанд калимаи *бучахеле* зиёд ба кор меравад. Баъзе муҳаққиқон тахмин кардаанд, ки *бича* бо *бибӣ* ё *бича* сарчашмаи ягонаи пайдоиш дорад [13, 39].

Бояд гуфт, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» шакли *биби* ин калимаро мо дучор наомадем. Дар фарҳангномаҳои дигари асримиёнагӣ шакли *бибӣ* ба назар мерасад ва онро зани неку [14, 33], зани неку ва муътабар, хотун, хонум, соҳиби хона маънидод кардаанд [10, ҷ.1, 182].

Оид ба мансубияти забони калимаи *бибӣ* дар байни муаллифони осори таҳқиқӣ ва луғатшигори ақидаи ягона вучуд надорад: баъзеҳо онро унсури луғавии форсӣ ҳисобиданд, қисми дигар ҳиндӣшуморидаанд [3, 88, 93; 10, ҷ. 1, 182].

Азбаски аксари муҳаққиқон унсури луғавии мазкурро мансуб ба забони ҳиндӣдонистаанд, мо низ чунин андешаро пайравӣ менамоем.

Ин калима ба осори аҳли адаби тоҷику форс ҳанӯзхеле барвақт дохил шуда будааст. Аз рӯи маводи бароямон дастрас ҳулоса кардан мумкин аст, ки онро аз аввалинҳо шуда Анварӣ, Саной, Ҳотифӣ ба кор бурдаанд:

*Шеваи аҳли замона пеша кун, бигзин гулом.*

*Дар ҳузурхотуну бибӣ, дар сафар Исфандиёр.*

(*Анварӣ*)

*Бо занаш гуфт хоҷа, ки: «Бибӣ»,*

*Дил бар ин неҳ, ки дар ҷаҳон кебӣ». (Ҳотифӣ)*

Ин унсури луғавӣ имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба кор меравад: *бибӣ* ё *бивӣ* [Исфара-8, в.3, 173], *бибӣ* [Ашт], *бивӣ*, *бува*, *биве* [Конибодом-8, в.4, 80], *бува* [Хучанд-8,

в.3, 115, 129-130], *бивд* [Истаравшан-1, 168].

Муҳаққиқ А. Ҳасанов таҳмин кардааст, ки «вожаи *бува*, ки дар ғӯиши шимолӣ ривочи комил дорад, сарчашмаи он аз калимаи *бибӣ* аст.

Дар лаҳҷаи Исфара нисбат ба хоҳари калонӣ унсури луғавии *бибича* истифода карда мешавад.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар шаклҳои *бибӣ, бьбӣ/ бьвӣ, авӣ/ вӣ/ бӣ* ба кор рафта, ғайраз маънои модаркалон [12, 22] боз ҳамчун мухотаб нисбат ба зани солхӯрда, пиразан мавриди истифода қарордоштааст: *бьви*, хуна бе-раҳа бьша [5, 106].

*Мандал*. Ромпурӣ ин калимаро шарҳода навиштааст: «Доирае, ки афсунгарон ва азоимхонон гирд бар гирди худ бар замин кашанд; ва ба забони ҳиндӣ навъе аз духул, ки онро *накҳова* ҷанг гӯянд» [ҷ.2, 309].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ се унсури луғавии ба ҳамдигар монанди *мънда* ба назар мерасад, ки яке маънои каллак, дарахти шоххояш буридашуда, дуюмӣ маънои қаднаст, пакана, одамча ва сеюмӣ маънои гирда, лӯндаро дорад. Дар фарҳанги мазкур онҳо бо *мънда-1, мънда-2* ва *мънда-3* ишора шудаанд. Ҳадафимо ин *ҷомънда-3* аст: у дъхтар-а ру-ш *мънда* хъшру-ай [5, 465].

*Даккаро*. Ромпурӣ хангоми эзоҳи калимаи *дукка* оварда, чунин менависад: «Муҳаффафи *дуккон*...; ва ба фатҳва ташдид (яъне *дакка*) муфарраси *дҳакка*, ки лафзи ҳиндист» [ҷ. 1, 339-340].

Муҳаққиқ Р. Ҳодизода истифодаи ин калимаро ба маъноҳои шикастан, афтодан, хурд кардан дар лаҳҷаи мардуми Самарканд ишора намуда таъкид намудааст, ки дар ҳамаи чунин маврид «зарба задан, зарба хӯрдан» манзур аст ва ҳамин маъниро самарқандиён кор фармудаанд.

Дар баъзе лаҳҷаҳои дигари шимолӣ низ ин калима дар ифодаи маънои пешпо хӯрдан ба санг ё чизи дигар истифода мешавад: ика даводавӣ нақун, бо (з) *дакк* хӯрда за-мин-ба нағалтӣ (Конибодом).

Ин вожа дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо феълҳои *додан, хӯрдан* ҷоя ба кор рафта, маъноҳои таккондан, ҷунбондан, ларзондан ва даҳолат кардани ифода менамояд: чор-мағо-ра *дака тийен*, ҳама-ш мереза; шъмо соф *дакка нахъ-ре* и коро-да, мо хъд-му ҳал меҳнем.

*Ҳичкӣ*. Муҳаммад Ғиёсиддин хангоми эзоҳи вожаи *фувоқ* бо тафсилоти бештар навиштааст: «Боде, ки аз сина барояд, зеро ки аз қаъри меъда суъуд мекунад ба тарафи фавқ, ба форсӣ онро *ҳиқҳиқ* мегӯянд... *ҳич кӣ* ба ҳиндӣ номанд...» [ҷ.2, 120].

Соҳибони фарҳангномаҳои дигар калимаи мазкурро *ҳукуча, ҳукак, ҳукча, ҳукак* зикр намуда, шакли ҳиндияшро *ҳичкӣ* ҳисоб намудаанд.

Бинобар он ки ин калимаро шоироне, мисли Юсуфи Табиб, Хусрави Деҳлавӣ ба кор бурдаанд, метавон хулоса кард, ки он ба забони ниёгонамон барвақт дохил гардида будааст.

Муҳаққиқ А. Ҳасанов оид ба истифодаи ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ андеша ронда таҳмин кардааст, ки имрӯз дар иддае аз ҷунин лаҳҷаҳо *ҳичкӣ* ба гунаи таҳаввул ёфта ва зоҳиран туркишуда, яъне *ҳиқҳиқ* ё *ҳиқичоқ* маъмул аст: расо *ҳиқичоқ* додид-де, шумо-йа а имрӯз саркада «ҷаноби ҳиқичоқ» гӯйим моним-мӣ? (Хучанд); намедонам ат-тизе бошад, ним соат боз вай-а *ҳиқичиқ* гифтагӣ» [Конибодом-13, 87].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар шаклҳои *ҳъкак/ һъкак, ҳукак* истифода шуда, онеро, ки доимо ҳиқичоқ мезанад, *ҳъкак* мегӯянд: ика *ҳъкак* задӣ, хънък хърди-чӣ? Чи ика *ҳъкак* мезанӣ? Баса-т *ҳъкак* кардестай; йа муйсафеди *ҳъкак* умадай,

бънависен [6, 809].

*Љворирониз* Ромпурй калимаи хиндй эзохдода, хангоми шархи унсури луғавии *зурт/зуррат* навиштааст, ки «ғаллаи маъруф, ки ба хиндй *љвар* гўянд ва хўшаи он бар сари дарахташ бошад» [ҷ.1, 391].

Ин калима ҳолодар иддае аз лаҳчаҳои шимолӣ дар шакли *љварӣ*, дар лаҳҷаи ҳардурӣ дар намуди *љгорӣ* [15, 217] ва дар лаҳчаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *љгорӣ*, *љгорӣ*, *љ-горӣ* ба кор меравад: сари *љгорӣ* рафта бӯдм, ки малим умед; Қодири амғли ма *љгорӣ* ов мета, ма бошум, къланд мезанъм [5, 890-891].

Муаллифони асари «Лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (ба забони русӣ) дар бораи вариантҳои калимаи адабии *љворимакка*, яъне *љгори*, *ҷаҳвари* ва *љгори* мулоҳиза ронда навиштаанд, ки «литературное *љвори*, внешне сходное с кулябско-каратегинскими вариантами, обозначает не кукурузу, а растение из семейства сорго-дзугару.. Переосмысление слова *љворив* в говорах произошло, по-видимому, в тот период, когда культура дзугары была вытеснена более полезной зерновой культурой кукурузой» [5, 327].

Ромпурй вақти шархи калимаи *шор* овардааст, ки он «номи тоири маъруф, ки ба хиндйонро *майнаг* гўянд» [ҷ.1, 451].

Дар ҷоидигар Ромпурй ин калимаро дар шакли *май-но* оварда қайднамудааст, ки «тоири маъруф, ки сиёхранг бошад; ба ин маънӣ лафзи хиндист» [ҷ.2, 318].

Ин унсури луғавӣ низ имрӯз дар лаҳчаҳои ҳар ду шева: шимолӣ ва ҷанубӣ мисли забони адабии тоҷикӣ серистеъмол аст (5, 434).

*Бармаро* муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» хангоми шархи вожаи *мисқабзикр* намуда навиштааст, ки «он ҷӣ бад-он чизеро сӯрох кунанд; ба хиндйонро *бармаг* гўянд» [ҷ.2, 230].

Воҳиди луғавии мазкур имрӯз дар лаҳчаҳои тоҷикӣ дар шакли *парма* дар истифода аст.

*Ҳаччарро* Ромпурй хангоми эзоҳи калимаи *қотирзикр* намуда чунин менависад: «Дар туркӣ астарро гўянд, ки ба арабӣ онро *бағл* номанд ва ба хиндй *ҳаччар* гўянд; зоҳиран ин лафз ба той ғавқонӣ буда, мутааххирин ба то... бадал кардаанд» [ҷ.2, 123].

Ин калима имрӯз дар аксари лаҳчаҳои тоҷикӣ, ҳатто дар забони гуфтугӯ дар шакли *ҳачир* ба кор меравад.

Аз қайдҳои Ромпурй чунин андеша ба сармезанад, ки муаллифони маъхазҳои адабӣ, таърихи ва осори илмӣ асримиёнагӣ вожаҳоро ба ҷуз гунаи маъмулӣ боз ба шакли ихтисоргардида низ бисёр истифода намудаанд. Воқеан, дар қисме аз сарчашмаҳои то замои муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» таълифгардида истифодаи калимаҳои муҳаффаф зиёд мушоҳида мешавад. Яке аз ин гуна калимаҳо *васнӣ* ба ҳисоб меравад, ки таърихи хеле қадим дошта, решааш ба унсури луғавии *патснии* забони санскрит мерасад. Муҳаммад Ғиёсуддин аз хусуси ин воҳиди луғавӣ мулоҳизаронӣ карда чунин навиштааст: «Ду зан, ки як шавҳар дошта бошанд; ҳар яке мар дигареро *васнӣ* бошад» [ҷ.2, 372]. Муаллифони луғатномаҳои дигар низ хангоми эзоҳи калимаи номбурда ба маънои “анбоғ”, “ду зани як шавҳар нисбат ба якдигар; палонҷ, кундош, бохчун” ба кор рафтани вожаи мазкурро ишора кардаанд [10, ҷ. 1, 227].

Имрӯз калимаи номбурда дар баъзе лаҳчаҳои шимолӣ дар шакли *авсун / авусун*, дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *абусун* истифода мегардад [16, 196]. Шаклҳои *авусун* ё *абусуни* лаҳчаҳои шимолӣ дар натиҷаи инкишофи ғайриқонунии забон аз ин варианти *васнӣ* пайдо гардидааст: Марзияхола Шарофат-а амма-шон-ба *авусун*

мешанд (Конибодом).

Дар лаҳчаҳои ҷанубӣ танҳо шакли *авсун* ба назар мерасад [5, 44].

Дар лаҳҷаи мардуми Дарғи ноҳияи Айнӣ барои ифодаи мафҳуми мазкур калимаи *марозин* истифода мешавад [6, 28].

Маълум мегардад, ки унсурҳои луғавии дар асл ҳиндӣ дар гузашта низ доираи маҳдуди истифода доштаанд. Ибтидои ин гуфтаҳо ҳамин буда метавонад, ки онҳоро аз эҷодиёти на ҳама шоиру нависандагони асримиёнагӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин калимаҳои ҳиндиасл имрӯз дар лаҳчаҳои тоҷикӣ дар вариантҳои гуногун боқӣ мондаанд: баъзеи онҳо дар шакли ба асл наздикашон, қисми дигар дар варианти тағйир-ёфта ба қор мераванд.

Баъзеи ин гуна калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ имрӯз дар лаҳчаҳои тоҷикӣ баръақси забони адабӣ дар калимасозӣ низ хеле фаъол мебошанд.

### **Феҳристи осори таҳқиқӣ ва сарчашмаҳо:**

1. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ / Р. Абдуллозода. – Душанбе: Дониш, 1974. – 204 с.
2. Джураев Г., Неменова Р. Л., Мурватов Дж. Южные говоры таджикского языка / Джураев Г., Неменова Р. Л., Мурватов Дж. Том 1. – Душанбе: Дониш, 2013. – 370 с.
3. Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. / Капранов В. А. – Душанбе: Дониш 1978. – 221 с.
4. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳчаҳои Бухоро / Маҳмудов М., Бердиев Б. – Душанбе: Дониш, 1989, – 278 с.
5. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ, Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ, Бердиев Б. – Душанбе, 2012. – 946 с.
6. Назар С. Бо лаҳҷаи дарғӣ / Назар С. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 48 с.
7. Оранский И. М. Введения / Оранский И. М. // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979 – С. 10-129.
8. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии / Расторгуева В. С. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. Выпуск. 1. 1952. – 207 с.; выпуск. 2. 1952. – 324 с.; выпуск. 3. 191 с.; выпуск 4. 1961. – 223 с.; выпуск 5. 1963. 250 с.
9. Розенфельд А. 3. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан / А. 3. Розенфельд – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 240 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: СЭ, 1969. Ҷ. 1, – 951 с.; Ҷ. 2, – 949 с.
11. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 233 с.
12. Хоркашев С. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Хоркашев // Автореф. дисс... докт... филол... наук. – Душанбе, 2015. – 53 с.
13. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимоли (бахши Фарғонаи ғарбӣ) / Ҳасанов А. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
14. Ҳофизи Убаҳӣ. Тухфат-ул-аҳбоб / Ҳофизи Убаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 187 с.
15. Ҷӯраев Ғ. Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он / Ҷӯраев Ғ. // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 123-139.
16. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ / Эшнӣёзов М. – Душанбе, 1977. – 252 с.
17. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик / Эшнӣёзов М. – Душанбе, 1977. Қисми 1. – 112 с.; қисми 2. 1979. – 134 с.; қисми 3. 1986. – 96 с.



## ИНДИЙСКИЕ СЛОВА В ТАДЖИКСКИХ ГОВОРАХ

В данной статье автор определил индийскую лексику словаря “Ғиёс-ул-лугот”. Рассматривая данные слова автор показывает их употребление в говорах Самарканда, Канибадам, Кулоб.

**Ключевые слова:** слово, заимствования, таджикский и индийские языки, Куляб, Канибадам, говор.

## INDIAN WORDS IN THE TAJIK DIALECTS

In this article the author analysed a great deal of materials about to remain of the Indian words of «Ghiyos-ul-lughot» in the Tajik dialects, and had given information about the Samarqand, Konibodom, Kulob and another's area dialects of our motherland.

**Key words:** Word, unoriginal, Tajik, Indian, Kulob, Konibodom, distinctive.

**Сведения об авторе:** Рахимов А. – соискатель КГУ имени Абуабдулло Рудаки.

## ВОЖАҲОИ АДАБИИ КИТОБӢ ДАР ДУБАЙТИҲОИ БОБО ТОҲИРИ УРӢН

Б.А. Алиева

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Моҳият ва ҳаҷми вожаҳои адабии китобӣ вобаста ба марҳалаи таҳаввул ва давраҳои инкишофи забони адабӣ мебошад. Азбаски таркиби луғавии забони адабии тоҷик ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, моҳият ва ҳаҷми калимаҳои адабии китобӣ ҳам ҳанӯз пурра муайян нагардидааст.

Забоншинос Қ.Тоҳирова лексикаи адабии китобиро ба ду гурӯҳҷудо мекунад: 1) луғатҳои дар наср истифодашаванда; 2) луғатҳои ки асосан дар назм истифода мешаванд [1, 46].

Мардон Муҳаммадиев дар асари худ дар бораи баъзе ҳелҳои калимаҳои адабии китобӣ, аз қабилӣ таърихӣю архаистӣ, вожаҳои иқтибосии характери китобӣ дошта маълумот додааст [2, 19].

Профессорон РаззоқҒаффоров ва Баҳриддин Камо-лиддинов ва дотсент Худойдод Ҳусейнов дар тадқиқотҳои худ оид ба калимаҳои адабии китобӣ ва хосияти услубии онҳо маълумоти мухтасар додаанд [3, 63].

Донишманди тоҷик Носирҷон Маъсумӣ зикр кардааст, ки калимаҳои адабии китобӣ дар забони зиндаи гуфтугӯӣ қор фармуда намешаванд ва дар забони адаби нормативӣ низ камистеъмол мебошанд [4, 81].

Профессор Ҳомид Мачидов навиштааст, ки доираи истеъмоли калимаҳои китобӣ назар ба калимаҳои умумӣ- истеъмоли хеле маҳдуд буда, танҳо дар нигориши ҳатӣ ба қор бурда мешаванд.

Тасвири ин мавзӯ дар забоншиносии ҷаҳонӣ, аз ҷумла дар забоншиносии рус васеътар ба назар мерасад. Забоншинос Дудников А.В. «Луғати адабии китобиро хоси услубҳои илмӣ, публицистӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣю қорӣ ва бадеӣ мешуморад» [5, с. 37].

Луғатшиноси машҳури рус Шанский Н. М. ба ишораҳои Дудников А.В. истилоҳоти техникӣ ва варваризм- ҳоро илова кардааст [6, с. 136].

Забоншиноси дигари рус А.Н. Гвоздев ба гурӯҳи луғатҳои давраҳои гуногуни таърихиро мансуб донистааст. Луғатҳои шоирона низ дар таснифоти Гвоздев А. Н. аз рӯи тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ дар доираи калимаҳои адабии китобӣ дохил қарда шудааст [7, с. 68 – 71.].

Фаҳмиши луғати адабии китобӣ, ҷунон ки дидем, аз ҷониби забоншиносони тоҷику хориҷ гуногун аст, вале нуктаи умумӣ, ки онҳоро мепайвандад, истифода нашудани ҷунин калимаҳо дар услуби гуфтугӯӣ мебошад. Вале бояд таъкид намуд, ки гоҳо вожаҳои адабии китобӣ дар нутқи гуфтугӯӣ низ бо нияти услубӣ истифода мешаванд. Дар рубоӣҳои Бобо Тоҳир, ки табиатан оҳанги халқӣ доранд, вожаҳои адабии китобӣ хеле зиёд ба назар мерасанд.

Профессор Аълоҳон Афсаҳзод зикр кардааст, ки «дар таронаҳои Бобо Тоҳир калимаю ибораҳои сирф китобӣ ба қудрат мешаванд». Ин вожаҳо дар ҳар маврид ягон вазифаи услубиро адо қардаанд: бо мақсади оҳанги расмӣ бахшидан ба гуфтор, дар мавриде барои риояи вазну қофия, дар мавриди дигар барои баёни муассир ва ё ҷун вожаҳои ивазнашаванда истифода шудаанд.

Гурӯҳи муайяни калимаҳои адабии китобии истифодакардаи Бобо Тоҳир луғатҳои шоиронаанд, ки дар назми классикӣ ҳамчун воситаи ба вуҷуд овардани образҳои бадеии барҷаста истифода шудаанд.

Вожаҳои мустаманд, шӯрангез [Т.,53], ҳасраткаш [Т.,13], вожгун [Т.,54 ], хунинчигар [Т., 57], ҳаданг [Т., 57], мубтало [Т., 58], маҳваш [Т., 15], забун [Т., 58], афсурда [Т., 6], гулбун [Т., 60], гулгашт [15], нуршарар [Т., 60], маъсият [Т., 64], суфрагустар [Т., 65], самандарваш [Т., 71] аз ҳамин қабилаанд:

Тани меҳнаткаше дирам, Худоё,  
Дили ҳасраткаше дирам, Худоё [Т.,13].

Сари қабри ҷавонон лола рӯя,  
Даме, ки маҳвашон оян ба гулгашт [Т., 15].

То ки хунинчигар харгиз набудӣ,  
Кай аз хунинчигарҳо бохабар бӣ [Т., 57].

Ҳар он кас ки азизаш нозвар бӣ,  
Дилаш пурғусса, ҷонаш пуршаррар бӣ [Т.,60].

Гурӯҳи дигари вожаҳои адабии китобии рубоӣи Бобо Тоҳир луғатҳои истилоҳӣ мебошанд. Вожаҳои шомӣ ялдо [Т.,52], илми самовот [Т., 13], сури Исрофил [Т., 23], мистар [Т., 75], уқбо [Т., 34], зуннор [Т., 35], алиф (алф), [Т., 28], кимӣ [Т., 51], нақди роиҷ [Т., 52], девони ушшоқ [Т., 55], носур [Т.,57] ва монанди инҳо ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавнд:

Шавам аз шомӣ ялдо тиратар бӣ,  
Ва дарди дил зи Будардо батар бӣ [Т. 52].

Дам аз меҳрат занам ҳамчун дами субҳ.  
Аз ин дам то дами сури Сарофил [Т.23].

Ба бозори муҳаббат нақди роиҷ  
Касе дора, дарунаш сутатар бӣ [Т., 52].

Китоби ошиқиро мистар астам [Т., 75].

Зи миҷғони ҳадангаш хӯрдаам тир,  
Ки носураш ба ҳар дам тозатар бӣ [ Т. 57].

Қисмати зиёди вожаҳои адабии китобии дар рубоӣи Бобо Тоҳир истифодашуда луғатҳои иқтибосӣ, асосан, як қабил вожаҳои арабӣ мебошанд, ки тақрибан дар тамоми давраи забони адабӣ чун калимаҳои китобӣ корбаст мешаванд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои лотакнату [Т.26], волайтано [Т. ,26], маъсият [Т., 64] , ағёр [Т.,68], носех [Т., 70], кавнайн [Т. 76], мусаввар [Т., 25], носур [Т., 57], тимсол [Т., 25], раҳн [Т., 45], мунодӣ [Т., 62], сабур (ӣ) [Т., 38], лаим [Т. ,38] , таманно [Т., 15], макдам [Т. ,19], қалил [Т., 28], қолу бало [Т., 26], ва монанди инҳоро дохил нашудан мумкин аст:

Агар ло такнату дастам нагира,  
Му аз ё вайлато андеш дирам [Т., 26].

Дило, дар ишки ту сад даргарастам,  
Ки сад дартар зи кавнайн азбарастам [Т., 76].

Аз ин харчи қалилу бори сангин,  
Ҳанӯз аз рӯи молик шармсорам [Т., 28].

Баъзе вожаҳои адабии китобӣ бо мақсади худдорӣ намудан аз такрори бемаврид корбаст шудаанд:

Мусаввир гар кашид нақшам ба девор,  
Бисӯзам олам аз таъсири тимсол. [Т. 25].

Луғатҳои адабии китобии дубайтиҳои Бобо Тоҳир дар шеър воситаи муҳими ба вуҷуд овардани образҳои барҷастаи бадеиянд.

Бобо Тоҳир дар истифодаи вожаҳои адабии китобии шоирона ҳам «равонӣ ва халқият»-ро нигоҳ доштааст.

Руҳи ту офтобу му зи хирмон,  
Яке пажмурдатан нилуфараستم.

Самандарваш миёни оташи ишқ  
Яке парканда мурғи бепарастум [10,74].

Қисме аз луғатҳои адабии китобии Бобо Тоҳир ба андозае дар таркиби луғавии забони зиндаи тоҷикӣ ҷой гирифтаанд, ки луғати фолклориро хотирасон мекунанд ва минбаъд чун анъана дар адабиёти тоҷик истифода шудаанд: маҳҷурӣ [10,38], пуршарар [10,60], хунинҷигар [10,57], мубтало [10,58], ҳасраткаш [10,13], шӯрангез [10,53] ва монанди инҳо аз ҳамин луғатҳоянд:

Ғами маҳҷуриву дарди сабури,  
Биё, бар ҷони ғампарварди ман бин [10,38].

Та, ки хунинҷигар ҳаргиз набудӣ,  
Кай аз хунинҷигарҳо бохабар бӣ. [10,57].

Хулоса, Бобо Тоҳир аз тамоми воситаҳои луғавии замони худ, аз ҷумла аз луғатҳои адабии китобӣ моҳирона истифода бурдааст, ки минбаъд аксари ин луғатҳо чун анъана дар байни адибони пасин истифода гардида, баъзеи онҳо оҳанги фолклориро соҳиб шуда, серистеъмол гардидаанд.

**Калидвожаҳо:** дубайтӣ, калимаҳои адабӣ-китобӣ, луғати фолклорӣ, анъанаи забони классикӣ.

### **Адабиёт:**

1. Афсаҳзод А., Таронасарои дил / Таронаҳо /./ А. Афсаҳзод/.–Душанбе: Адиб, 1992, Дудников А.В., Лексика и фразеология русского языка. М.: Просвещение, 1970.
2. Гвоздев А. Н., Очерки по стилистике русского языка. /А.Гвоздев/ – М.: Просвещение, 1965.
3. Ғаффоров Р., Забон ва услуби Раҳим Ҷалил./ Р.Ғаффоров/ Душанбе: Дониш, 1967.
4. Камолиддинов Б., Забон ва услуби Ҳаким Карим./ Б. Камолиддинов/.– Душанбе: Дониш, 1966.
5. Мачидов Ҳ., Забони адабии муосири тоҷикӣ./ Ҳ.Мачидов/ Ч.,1. Луғатшиносӣ. – Душанбе. 2007.
6. Маъсумӣ Н., Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик./ Н.Маъсумӣ/ – Сталинобод, 1959.
7. Муҳаммадиев М., Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. / М. Муҳаммадиев/.– Душанбе, 1962.
8. Тоҳирова Қ., Лексикаи забони адабии тоҷик./ Қ. Тоҳирова/.– Душанбе, 1967.
9. Урён Б.Т. Таронаҳо. /Б.Т.Урён/.–Душанбе: Адиб, 1992.
10. Хусейнов Х., Забон ва услуби «Одина»-и С.Айнӣ. / Х.Хусейнов/.–Душанбе, 1974.
- 11.Шанский Н.М., Лексикология современного русского языка./ Н.М.Шанский/.– М.: Просвещение, 1957.

### **КНИЖНЫЕ СЛОВА В ДВУСТИШИЯХ БОБО ТОХИР УРЁН**

В статье рассматривается использование книжных слов и их стилистические особенности в двустилишиях Бобо Тохири Урён. Указывается на стилистические особенности книжных слов и их семантических признаков в языке поэта X-XI вв.

**Ключевые слова:** двустилишие, литературно-художественные слова, фольклорный словарь, традиция классического языка.

### **BOOKWORDIS IN COUPLET OF BOBO TOHIR URION**

In given article is shown the use of Persian lexical couplet of poet X-XI century Bobo Tohir Urion. Demonstrated a stylistic meaning of book words and their semantically properties in language of poet Bobo Tohir Urion.

**Key words:** couplet, literary and art words, word loan, folklore words.

**Сведения об авторе:** Алиева Бахтинисо Ахмадовна, старший преподаватель кафедры таджикского языка Кулябского государственного университета им. Абуабдулло Рудаки. Телефон: 918 683161.

## ВОЖАГУЗИНИ ДАР ТАРҶУМА ВА ТАФСИРҲОИ ПОРСИИ ҚУРЪОН (АСРҲОИ X-XI)

Ҷобиров Абдукодир  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҳифзу нигоҳдории вожаҳои куҳану нодири порсӣ аввалин тарҷума ва тафсирҳои форсии Қуръон нақши боризеро адо намудаанд. Маҳз тарҷума ва тафсирҳои Қуръон ба забони порсии дарӣ сабаб гардиданд, ки гурӯҳи зиёди вожаҳо, ибораҳо ва истилоҳоти нав дар забони порсӣ зухур намоёнд.

Рӯй овардан ба ислом боиси баланд шудани талабот ва ниёзмандии мардуми форсзабон ба тарҷума ва тафсирҳои Қуръони маҷид ба забони порсии дарӣ гардид ва як ҷунбишро дар тарҷумаи китобҳо аз арабӣ ба порсӣ, махсусан, тарҷума ва тафсирҳои Қуръон ба вучуд овард ва ин раванд қарнҳо идома ёфт ва натоиҷро ба бор овард. Бо тарҷумаи ин китоб мактаби тарҷума аз арабӣ ба порсӣ роҳи худро боз намуд, ки заминае барои тарҷумаҳои баъдӣ кушод. Гузашта аз ин, забони порсии дариро, ки то ин дам онро ҳамчун забони «маҷусӣ» ном мебарданд ва таи «ду қарн сукут» қарда буд, дар баробари забони арабӣ мақоми «забони тақаддус»-ро гирифт. Ба ҳамин хотир нақши ин осор, бинобар андешаи муҳаққиқон, «дар пайрезии забони форсӣ шояд чизе аз «Шоҳнома» кам» набошад [10,31].

Мутарҷимон ва муфассирон ҳангоми тарҷумаи оёти қуръонӣ бо эҳтиёти зиёд рафтор намуда, ба пайдо намудани муодил ва ё баробаргузории вожаҳои муносиб дар ростои вожаҳои арабӣ ва мафҳумҳои қуръонӣ таваҷҷуҳ мекарданд. Мутарҷимон дар интихоби луғат ҳунаро ва маҳоратро аз худ соҳир намуда, вожаҳои мувофиқ ва муносибро пайдо мекарданд. Ба қавли муҳаққиқи эронӣ Озартоши Озарнӯш «ҳунари аслии мутарҷимони Қуръон дар воқеъ ба кори вожагузини мунҳасир будааст» [10, 40].

Тарҷума ва тафсирҳои порсии Қуръон ба забони порсии дари асрҳои X-XI, ки то замони мо расидаанд ва барои омӯзиши вижагиҳои забони ин давра аз осори муътамад ба ҳисоб мераванд, инҳоянд: «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», китоби «Бахше аз тафсири куҳан» ва «Тафсири Қуръони пок». Ин асар бо бархе аз вижагиҳои забонӣ ва услубии худ муҳтасоти муштараке боҳам доранд. ва ҳамгунӣ бештар дар бахшилуғат, баҳусус, қорбурди қалимаву ибораҳои муштарак ва муодилёбиҳо ба назар мерасад.

Се равиши вожагузиниро дар тарҷума ва тафсирҳои форсии Қуръон метавон муайян намуд:

а) қорбурди қалимаҳои арабӣ дар ҳоли набудани муодили форсии он: азоб, тасбеҳ, сачда, тавба, неъмат, миннат, зақот, руқуъ, фазл, асо, ғофил, ҳадис, масҷид, имом, ҳаҷ, қибла, тавоф, тақбир, қурбон, талоқ, тобут, рибо.

б) тарҷумаи қалимаҳои арабӣ ба форсӣ: ризқ рӯзӣ, имон – қаравиш, нур – рӯшноӣ, содиқин – ростгӯён, башорат – мужда, истиқбор – бузургманишӣ, сабр – шикейбӣ, ҷазо – подош, қавм – гурӯҳ, зулм – ситам.

г) мавриди истифода қарор додани қалимаҳое, ки дар забони форсии миёна ва осори зардуштияҳамчун мафҳумҳои динӣ ба қор мерафтанд: **намоз, растахез, биҳишт, қаришта, оташдӯзах, қеш.**

Аз ин се равиши зикршуда равиши сеюм аҳамияти бештар дорад. Мутарҷимону муфассирон бо ин равиш ба ёфтани муодилҳои форсии истилоҳоти

динӣ дар муқобили вожаҳои арабӣ пардохтанд. Вожаҳои ифодагари мафҳумҳои динӣ, ки дар оини зардуштӣ ба қор мерафтанд, дар забони порсии дарӣ низ бо ҳамон маънои пештараашон истифода шудаанд. Дар ин ҷо танҳо зайли вожаҳоро меорем, зеро дар доираи як мақола наметавон доир ба ин равиш муфассал баҳс кард. Масалан, мутарҷимону муфассирон вожаҳои **намоз**, **ростхез/растохез**, **биҳишт**, **дӯзах/дӯжах**, **дев** ва **оташиро** муодили калимаҳои арабии **салот**, **қиёмат**, **ҷаннат**, **ҷаҳанам**, **шайтон** ва **нор** гардониданд.

Мардуми форсизабон дини исломро бо ҳамаи фарзу суннатҳояш қабул карданд, вале ин рукҳои диниро на бо номи арабиашон, балки ба он номҳои порсӣ гузоштанд, ки сабабҳои он надонистани забонӣ арабӣ ва дигар қавле, ки дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» омадааст: «Раво бошад хондан ва набиштани тафсири Қуръон ба порсӣ мар он касро, ки ӯ тозӣ надонад» мебошад [13, 4].

Аз ҷумлаи вожаҳои форсӣ **намоз** ва **рӯза** мебошад, ки дар арабӣ **салот** ва **савм** гуфта мешавад. Дар тарҷума ва тафсирҳои қухани форсии Қуръон, ба монанди «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», «Тафсири Қуръони пок», «Қуръони кудс», «Тафсири Қуръони маҷид» (маъруф ба «Тафсири Кембрич») ва ҳамчунин китоби «Баҳше аз тафсири қухан» вожаҳои намоз ва рӯза ҳама ҷо ба ҷойи салот ва савми арабӣ омадаанд.

*Ба пой доред **намоз** ва бидиҳед закот ва рукуъ кунед бо рукуъкунон* [13, 54].

*Рӯйро сӯи мазкиди Макка кун андар **намоз*** [4, 30].

*Ва бидон, ки воҷиб шудани **намоз**ро се шарт аст: яке мусалмонӣ, дигар расидагӣ, седиғар оқилӣ* [14, 21].

Вожаи **намоз** аз забони форсии миёна буда, дар осори паҳлавии зардуштӣ ба маънои ситоишу ниёиш истифода мешуд. Вожаи **намоз** дар се давраи таърихи забони форсӣ чунин сайри таҳаввул кардааст: форсии нав: **namāz** < форсии миёна: **namāč/namāz** < авестӣ: **nama//némanh** ба маънии «дуо, дуруд ва ситоиш» < эронии бостон: **\*namah-hāč-ya**. Ин вожа аз ду ҷузъ – **nam-** «хамидан, ҳам шудан, таъзим кардан» ва ҷузъи дувум аз решаи **hak-** «дунбол кардан, пайравӣ кардан» иборат аст. Ҳамчунин дар санскрит: **nāmas** «таъзим, итоат, изҳори бандагӣ, ситоиш, намоз» маънӣ мешуд [3, 527; 7, 109, 316; 17, 830, 7, 2776-2777].

Дар марҳилаи аввали инкишофи забони адабии тоҷикӣ вожаи **намоз** ба маънои таъзим низ қорбурд дорад. Аз ҷумла, Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» чунин гуфтааст:

На осема гашту на пурсид роз,

Ниёишкунон рафту бурдаш **намоз**. [1, 111]

Вожаи **растахез**, ки имрӯз камистеъмол гардида, ба ҷойи он калимаи арабии қиёмат истифода мешавад, дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», китоби «Баҳше аз тафсири қухан», «Тафсири Қуръони пок» ва ғайра ба ҷойи қиёмат омадааст. Вожаи растахез дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» танҳо дар сураи Бақара 10 бор (17; 56; 73; 84; 86; 96; 96; 115; 116, 141, 13) зикр гардидааст, вале калимаи арабии қиёмат як маротиба дар ояи 212 (110, 13) омадааст. Дар китоби «Баҳше аз тафсири қухан» танҳо дар як маврид калимаи арабии қиёмат омада [4, 18], ростхез бошад қорбурди фаровон дорад:

*Ва бигӯ, ки растахез чанд боша два аз ин ҷаҳон чанд мондаст* [13, 22]. *Ва рӯзиростхез фозгашти эшон фоз отаиш бошад сахттар аз азоби ин ҷаҳон* [4, 6].

*Гуфт: ҳамчунон ки Эзад таъоло мар ин куштаро, Омилро, зинда гардонид, ҳамчунин зинда гардонад мар мурдагонро ба рӯзи ростхез* [14, 13].

Муҳаққиқи забонҳои эронӣ Д. Саймиддинов вожаи растохезро аз забони авестой медонад: «Дар истилоҳи зардуштӣ **ristāxēz** дар тарҷумаи вожа ба вожа «мурдахез», яъне дуҷумбора зинда гардонидан ва бархостан маънӣ мешавад» [12, 192]. Дар форсии миёна низ дар шакли **ristāxēz** мавҷуд буд. Ин вожа аз ду ҷузъ иборат аст: ҷузъи аввал аз **rist** ба маънии мурдан ва ҷузъи дувум **āxēz** аз масдари **āxistan**-баланд шудан, бархостан [8, 1445].

Ба гурӯҳи вожаҳои форсии тоҷикӣ, ки дар тарҷума ва тафсириҳои кӯҳани порсии Қуръон муодили вожаҳои арабӣ шудаанд, инчунин метавон вожаҳои **биҳишт** **дӯзах**ро илова намуд. Ин ду вожа ҳам баргирифта аз забони форсии миёна аст, ки дар осори паҳлавии зардуштӣ ҳамчун истилоҳи марбут ба ҷаҳони руҳонӣ қорбурд мегардиданд. Дар тарҷума ва тафсириҳои порсии Қуръон **биҳишт** муодили калимаи арабии **ҷаннат** ва **дӯзах** бошад муодили **ҷаҳаннам** шудааст:

*Ва мужда деҳ он касҳо, ки бигаравиданд ва карданд некиҳо, ки эшонро **биҳишт**ҳо, ки меравад аз зери он ҷӯйҳо [13, 36].*

*Пас, моро аз **дӯжаҳ** берун оранд, моро ва ба **биҳишт** баранд [3, 3].*

*...Ва он чунон буд, ки ҷӯҳудон даъвӣ кардан два гуфтанд, ки **биҳишти** хоссагӣ мар морост ва андар **биҳишт** наёяд кас ҷуз ҷӯҳуд [14, 37].*

Вожаи **биҳишт** дар тарҷума ва тафсириҳои форсӣ муодили вожаи арабии **ҷаннат** шуда, ба маънои ҷойгоҳи некукорон ва мӯъминон дар олами охират омадааст. Дар Қуръони карим аз ин ҷойгоҳ бо номҳои **ҷаннат** ва **фирдавс** сухан рафтааст. Дар забони тоҷикӣ агарчи вожаи арабии **ҷаннат** аз қорбурди густарда бархурдор бошад ҳам, ҷойи вожаи пешазисломии гирифтани натавонист. Вожаи **биҳишт** дар навиштаҳои форсии миёна ва авестой ба маънои «ҷои беҳтарин» ба қор рафтааст [12, 190]. Калимаи **vahišta** дар авестой мураккаб аст аз **vah** – ба маънои нек ва пасванди **-išta**, ки бо он сифати олии сохта мешудааст. Асли ин вожа ба сурати сифат дар таркиби **vahištaahu** ба маънои беҳтарин зиндагӣ будааст. Ҳамчун истилоҳи динӣ **vahišt** маънии «ҷои беҳтарин»-ро дошт [12, 190]. Сайри таҳаввули ин вожа чунин аст: форсии нав: **bihišt** < форсии миёна: **vahišta** < авестой: **vahišta**. Вожаи **vahišta** сифати бартарини вожаи **vaha** ва **vangahu** аст, ки ҳар ду маънии хуб доранд [17, 1305; 7, 152; 3, 86].

Дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» ва «Тафсири Қуръони пок» вожаи **дӯзах** дар ду шакл – **дӯзах** ва **дӯжаҳ** омадааст. Аммо дар китоби «Бахше аз тафсири кӯҳан» танҳо як гунаи ин вожа дида мешавад:

*Ва ин оят далел аст, ки рӯзи подош додан рӯзи растахез аст ва савобу иқоб ва **биҳишти** ва **дӯзах** он рӯз надидор ояд [13, 16].*

*Аз пайғомбар алайҳиссалом хабар омад, ки Вил водие аст андар **дӯжаҳ**, фурӯ шавад, кофир бад-ӯ нагусор ҷиҳил сол пеш аз он ки бирасад ба поёни ӯ [3, 3].*

*Гуфт: он касҳо, ки чунин карданд, ҳақо, ки барнагиранд аз эшон он пойваҳи **дӯжаҳ** ва сабук накунад аз эшон он дардҳо ва ранҷҳо, ки дар **дӯжаҳ** бинанд, чандоне ки чашме бар чашме занӣ [14, 25].*

Дар забони форсии миёна **дӯжаҳ** дар шакли **dušaxv//dušox** мавҷуд буд, ки ҷузъи аввали он аз **duš** буда, дар авестой ба **duž**, яъне ҳамсадои **š**-и эронии бостон дар забони авестой ба **ž** бадал мегардад. [11, 72; 16 39]. Дар авестой шакли **daožava** мавҷуд буд, ки дар забони портӣ гунаи **dožax**-ро мегирад [17, 685; 16, 39]. Ин вожа аз ҷузъҳои **duš** – ба маънии «бад, зишт» ва **\*ahva**, ки дар форсии миёна **axw**-ро мегирад, ба



маънии «дунё, ҳастӣ» таркиб ёфтааст. Яъне, ин вожа ба маънии «дунёи бад» дар форсии миёна корбурд дошт [12, 191; 3, 245; 8, 1366-1367].

Дар тарҷума ва тафсирҳои порсии Қуръон вожаи **девро**, барои ифодаи вожаи арабии **шайтон** овардаанд. Дар китоби «Бахше аз тафсири куҳан» барои ифодаи **шайтон**ҳама ҷо вожаи **дев** омадааст. Вале дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» дар баробари вожаи **девшайтон** низ омадааст. Дар дигар тарҷума ва тафсирҳои куҳани форсии Қуръон низ вожаи **девро** ба ҷойи шайтон истифода кардаанд. Адабиётшинос М.Ёҳақӣ дар шарҳи вожаи **дев** дар устураи мардуми эронинажод чунин ибрози назар намудааст: «Вojaи «**дев**», ки дар авастой **daeva** ва ҳиндии бостон **devā** хонда мешавад, дар асл ба маънии худост. Ин вожа дар қадим ба гурӯҳи худоёни ориёӣ итлоқ мешуд, вале пас аз зуҳури Зардушт ва муаррифии Ахуромаздо худоёни қадим (девон) гумроҳқунандагон ва шаётин хонда шуданд. Дар Авесто девон худоёни ботил ё гурӯҳи шаётин ва мардумони мушрику муфсид талаққӣ шуданд...» [9, 167]. Дар китоби Авесто хитоб ба ҳамаи девон ононро «ҳама тухмаи (аз парвази) пиндори баду дуруғ» хонда [Авесто, Яснаи 32 банди 3, 2, 110] ва гумроҳ кардани одамиро «аз роҳи дурусти зиндагӣ ва ҷовидоният» ба онон нисбат дода, чаро ки минуи бад бо андешаи бад девонро аз ин маҳрум кардааст. [Авесто, Яснаи 32, 5, 2, 110]. Ин шинохт баъд аз қабули ислом низ дар ҷаҳонбинӣ ва эътиқодоти мардуми эронинажод боқӣ мемонад ва ҳамин сабаб гардид, ки форсизабонон шайтонро дев хонданд.

*Дев ваъда мекунад шуморо дарвешӣ ва мефармояд шуморо ба зиштӣ [13, 142].*

*Ки дев мар шуморо душман аст пайдоӣ [4, 37].*

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ ин вожа корбурди фаровон дошта, дар аксар маворид ба маънии шайтон омадааст:

Чу бархонд Кова ҳама маҳзараш,  
Сабук сӯи пирони он кишвараш,  
Хурӯшид, к-«Эй поймардони **дев**,  
Бурида дил аз тарси кайҳонхидев». [1, 56]

Вале дар давраҳои баъдии инкишофи забон ин вожа бори маъноии шайтонро натавонист бар дӯш гирад ва оҳиста-оҳиста нопадид гардида, ҷойи худро ба вожаи арабии шайтон ва иблис дод. Имрӯз ин вожа ҳамчун «мавҷуди мавҳуми афсонавии калонҷусса ва ҳавлноқ...» фаҳмида мешавад [15, 361].

Баромади ин вожа ба забони форсии бостон мерасад: форсии нав **dēv** <форсии миёна **dēw** <авестой: **daēva//daeva**> форсии бостон: **daiva** ба маънии «худои дурӯғин, шайтон» [7, 64; 17, 679].

Вожаи **оташ** дар нахустин тарҷума ва тафсирҳои порсии Қуръон муодили калимаи арабии **нор** шудааст. Ин мафҳум дахҳо бор дар Қуръони маҷид ба кор рафта, ба ду маънӣ омадааст: 1) дар чанд маврид аз Қуръон **оташ** яке аз неъматҳои бузурги Худованд шумурда шудааст; 2) дар Қуръон бештар дар мавриди азоби охират ба кор рафтааст [6, 90-95]. Дар Эрони пеш аз ислом **оташ** ё **озар** унсури муқаддасе буд ва дар ақоиди зардуштиён «мазҳари фуруғи эзадӣ» ба шумор омада, ҷанбаи уллуҳият доштааст [Авесто, Яснаи 7;2, 1, 53]. Дар дини зардуштӣ **оташ** бисёр муқаддас буд, ки ҳамин сабаб шуда, то онҳоро оташпараст гӯянд. Дар Эрони қабл аз ислом оташро барои озмоиши муттаҳамони гуноҳ ба кор мебарданд. Муттаҳамонро аз болои оташ мегузаронданд, агар гунаҳгоранд, оташ онҳоро нобуд мекард ва агар бегуноҳанд, наҷот меёфтанд, ки намунаи онро дар достони Сиёвуш мебинем. Вижагии гуноҳзудони оташ дар рӯйдодҳои поёни ҷаҳон низ дида мешавад. Дар он

ҳангом оташ ҳама чоро фаро мегирад ва ҳамаи фулузоти замин гудохта мешавад ва ҳамаи мардумон бояд аз он бигзаранд, то гуноҳашон пок гардад [5, 124].

Ҳамаи он вожаҳое, ки мутарҷимону муфассирон муодили калимаҳои арабӣ карда буданд, ҷойи худро устувор нигоҳ доштан натавонистанд. Бархе аз ин вожаҳо дар марҳилаҳои баъдии инкишофи забони адабӣ аз истеъмол баромада, ҷойи худро боз ба калимаҳои арабӣ додаанд.

Тарҷума ва тафсири порсии Қуръон на танҳо аҳамияти маърифатӣ динӣ доранд, инчунин барои омӯхтани ташаккули инкишофи таърихи забони адабӣ, таркиби луғавӣ, сохти дастурии он аз муътабартарин сарчашмаҳо ба ҳисоб мераванд. Ин осор дарбаргирандаи калимаву ибораҳои ноби форсӣ ва вожаҳои мутадовили ҳамаи давр аст. Ин осорро ба ҷумлаи китобҳои куҳане метавон ворид кард, ки дар омӯзишу таҳқиқи марҳилаи аввали инкишофи забони порсии дарӣ нақши муҳиме доранд.

#### **Рӯйхати адабиёт:**

1. Абулкосим Фирдавсӣ. Шохнома. /А. Фирдавсӣ. 1. – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.
2. Авасто. Китоби 1. – Душанбе: Бухоро, 2014. - 839 с.
3. Баҳром Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ / Б. Фараҳвашӣ. - Техрон, 1381.-571 с.
4. Баҳше аз тафсири куҳан. Бо тасҳеҳи Муҳаммади Равшан. –Техрон, 1392. -184 с.
5. Бундаҳишн. – Душанбе: Эҷод, 2006– 196 с.
6. Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷ. 1. Техрон, 1383.
7. МаккензиД. Н. Фарҳанги кӯчаки забони паҳлавӣ / Д. МаккензиТарҷумаи Маҳшид Мирфаҳрой. –Техрон, 1373– 430 с.
8. Муҳаммад Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ / М. Ҳасандӯст Иборат аз 5 ҷилд. –Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, гурӯҳи нашри осор, 1393.
9. Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ / М. Ёҳақӣ Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Рустами Ваҳҳоб.–Душанбе: «Бухоро», 2014, 748 с.
10. Озартоши Озарнӯш. Таърихи тарҷума аз арабӣ ба форсӣ (аз оғоз то асри сафавӣ) / О. Озарнӯш 1. Тарҷумаҳои қуръонӣ.–Техрон, 1375. -327 с.
11. Расторгуева В. С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков: Фонология / В. С. Расторгуева. –М.: Наука, 1990– 253 с.
12. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов –Душанбе, 2001. -310 с.
13. Тарҷумаи тафсири Табарӣ. (дар ду китоб ва ҳафт мучаллад). Китоби якум. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2007. - 824 с.
14. Тафсири Қуръони пок. Ба кӯшиши доктор Али Равоқӣ. –Техрон, 1385– 164 с.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: СЭ, 1969. - 951 с.
16. Ҳасан Ризоии Боғбедӣ. Роҳнамои забони портӣ / Ҳ. Р. Боғбедӣ. –Техрон, 1385, 214 с.

17. Эҳсон Баҳромӣ. Фарҳанги вожаҳои авастӣ / Э. Баҳромӣ. Иборат аз 4 ҷилд. – Техрон, 1369, 1663 с.

### **СЛОВОУПОТРЕБЛЕНИЕ В ПЕРЕВОДАХ И КОММЕНТАРИЯХ КОРАНА (X-XI ВЕКОВ)**

В данной статье рассматриваются процессы словоупотребления в древних персидских переводах и комментариях Корана. Основываясь на материалах персидских памятников-«Тарчумаи тафсири Табарӣ», «Бахше аз тафсири куҳан» и «Тафсири Куръони пок», при переводе наблюдается три основные тенденции словоупотребления. Немаловажную роль в переводах и комментариях Корана сыграли термины и слова среднеперсидских и зороастрийских памятников, выражающие религиозные понятия.

**Ключевые слова:** переводы и комментарии Корана, эквивалентность, словоупотребление, среднеперсидский язык, религиозные термины.

### **THE WORD USAGE IN TRANSLATIONS AND COMMENTARIES OF THE QURAN (X-XI CENTURIES)**

This article discusses the processes of usage in the ancient Persian translations and commentaries of the Qur'an. Based on the materials of the Persian monuments - "Tarjumai tafsiri Tabari", "Bakhshe az tafsiri kuhan" and "Tafsiri Qur'ani pok", there are three main trends in word usage. An important role in the translations and commentaries of the Qur'an was played by the terms and words of the Middle Persian and Zoroastrian monuments expressing religious concepts.

**Keywords:** translations and commentaries of the Quran, equivalence, word usage, Middle Persian monuments.

**Сведения об авторе:** Джобиров А. – аспирант кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии ТНУ. Телефон: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com

## ОМОНИМҲОДАРОСОРИ МАНУЧЕҲРИИ ДОМҒОНӢ

Муслимов Ҳ.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Манучеҳрии Домғонӣ аз намоёнтарин чехраҳои адабиёти асри X-XI-и форсу тоҷик бахисоб меравад ва адабиёти ин давраи моро бе номи ин марди бузург дар қатори устодони беҳамтои ин давр Унсурӣ ва Фарруҳӣ тасаввур кардан номумкин аст.

Оид ба Манучеҳрии Домғонӣ бори нахуст Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб» маълумот додааст, ки онро нисбатан боэътимод доништан мумкин аст: «Манучеҳрӣ орояндаи чехраи балоғ ва пирояи сарви бӯстони бароат бувад. Андак умри бисёр фазл ва наводири айёму аҷоибӣ рӯзгор ва хифзе қавиву зақое тамому қарохате наққод. Дар айёми кӯдакӣ ҷунон зақӣ буд, ки ҳар навъ, ки аз ӯ дар шеър имтиҳон кардандӣ, бадеҳа бигуфтӣ ва хотири ӯ ба мувосати он масоҳат кардӣ»[1, 29].

Аз мероси адабии Манучеҳрии Домғонӣ то замони мо ягона девони ашъор омада расидааст. Ҳарчанд ки Ризоқулихони Ҳидоят «шунидам, ки гуфтаанд: сӣҳазор байт девон дошта»-мегӯяд, вале девони Манучеҳрӣҳамағӣ фароғири 2757 байт аст. Ин миқдор, албатта, ҳамаи эҷоди бадеии шоирро пурра фаро намегирад ва мурури айём навиштаҳои зиёди ӯро чун осори суҳанварони дигари форсу тоҷик ба нестӣ расондааст. Нусхаҳои девони шоир, ки Давлатшоҳи Самарқандӣ «дар Эронзамин машҳур» гуфтааст, дар китобхонаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳориҷа маҳфузанд, он нусхаҳои хаттии девони Манучеҳрӣ, ки дар китобхонаҳои хориҷа мавҷуданд, дар як қатор феҳристҳо тавсиф ва қайд шудаанд [II;2,5].

Дар хусуси арзишҳои адабиву илмӣ осори шоир таҳқиқоти назаррас сурат гирифтааст, ки бештари онҳо роҷеъ ба мафҳумҳои адабии осори шоир мебошад. Мо дар ин мақолаи худ кӯшидем аз ғановати шоирӣ, ҳунари суҳанофаринӣ ва услуби Манучеҳрӣҳарф занем, то хонандаро боз ҳам бештар бо сеҳри суҳани ин бузургвор ошно созем. Бад-ин тартиб, дар нигоштаи мо ҷойгоҳи калимаҳои мутаҷобех дар қасоиди шоир мавриди тадқиққарор гирифтааст ва, ба андешаи мо, баррасии ин паҳлуҳо яке аз ҷанбаҳои пуарарзиши забонӣ осори гаронмояро метавонад мушаххас созад. Чун суҳан аз ғановати шоирӣ меравад, пеш аз ҳама, ба қорбурду истифодаи луғоти пурмаънӯву қаломи муассири шоир баҳо гузошта мешавад. Бешубҳа, сарчашмаи аввали шеър вожа, ё худ қалима аст, ки ба василаи он қаломи манзӯм муассиру хотирмон мегардад. Дар шеър қалимоти маънидор дар либоси бадеӣ бо мафҳуми васеъ ифода ёфта, дар зеҳну назари шунаванда ва ба дилу эҳсоси хонанда ҷой мегирад, ки худ рисолати шеърӯ шоирӣ низ дар ҳамин аст. Дар илми услубшиносӣ вақте суҳан аз услуби шоир ё нависанда меравад, яке аз муҳимтарин масоил ин аст, ки эҷодқор аз воҳидҳои семантикӣ-луғавӣ забон ҷӣ тавр истифода кардааст.

Насируддини Тӯсӣ оид ба қалимаҳои омонимӣ ҷунин мегӯяд «...Як лафз бар маънии бисёр қалолат қунад, онро алфози муттафиқа» (ҳамрағӣ) хонанд ва аз ду навъ қолӣ набувад: ё ба вазғи аввал, баъзе аз он маъонӣ ниҳода бошанд ва ба сабаби муносибате мушобаҳате бар дигар маъонӣ итлоқ қунанд. Монанди итлоқи лафзи мардум бар «ҳайвони нотик» ва бар «мардуми масрур». Ва на ҷунин бувад, балки ҳама дар вазғи мутасовӣ бошанд, бе аввалияте. Монанди итлоқи қашма бар «қашмаи об» ва «қашмаи тароз» ва «қашмаи офтоб» [12, 13].

Маъмулан вожаҳои забонро аз лиҳози мафҳум ва ифодаи маънӣ ба гурӯҳҳои семантикӣ-синонимӣ, антонимӣ, сермаъно ва омонимӣҷудо меқунанд. Гурӯҳбандии

семантикӣ яке аз муҳимтарин қишрҳои таркиби луғавии забон ба шумор меравад, зеро он ба маъноӣ калима асос меёбад. Яке аз гурӯҳҳои семантикӣ-омонимҳо мебошанд, ки дар ҳамаи забонҳо вучуд доранд ва ин қазияи забонӣ бо сермаъноии калимаҳо низ алоқаманд аст [4].

Омонимия (юнонии қадим «*homos*»-худи ҳамон, баробар ва «*opota*»-ном) калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати шакл, яъне тарзи хаттӣ ба ҳам монанд, вале аз ҷиҳати маъно аз ҳам фарқ мекунад [1]. Дар вожашиносии забони форсии муосир омонимҳоро «калимоти муташобеҳ - متشابه» [16], яъне калимаҳо аз ҷиҳати шакл бо ҳам монанду наздик номидаанд.

Забоншинос М. Н. Қосимова сабабҳои пайдоиши омонимҳоро муфасссал шарҳ дода менависад, ки пайдоиши омонимҳо гуногун аст: 1) дар як таркиби овозӣ пайдо шудани калимаҳои мухталифмаъноӣ як забон: чанг - панҷа, чанг - ғубор, чанг-асбоби мусиқӣ; 2) дар натиҷаи тағйири овозӣ қардани баъзе калимаҳои худӣ: соз - асбоби мусиқӣ, соз - асбобу анҷом, ҷиҳоз ва соз - сиғаи амр аз феъли сохтан; 3) калимаҳои худӣ бо калимаҳои иқтибосӣ: сафина - баёз, сафина (арабӣ) - киштӣ; 4) дар натиҷаи иқтибос шудани омонимҳои забони арабӣ: сафо - равшанӣ, сафо - сулҳ, Сафо - номи кӯҳ дар Макка [6, 89].

Омонимҳо баёнғари боигарии таркиби луғавии забонбуда, ин мавзӯ то андозае дар забоншиносии тоҷик ҳалли худро ёфтааст [ниг.: 8, 19-21; 7, 22-25; 3, 10-17].

Забоншинос Ҳайтова Ш. сабабҳои ба вучуд омадани омонимҳоро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: «1. Аз ҳисоби калимаҳои полисемӣ пайдо мешаванд. Тавре зикр гардид, дар полисемия дар байни маъноҳо вобастагӣ ҳаст. Ба ибораи дигар, дар он як маъно дар заминаи маъноӣ дигар ба миён меояд. Масалан, калимаи «шона» моҳиятан калимаи полисемӣ мебошад. Он дорои чаҳор маъно (қисми болои даст, асбоб барои ба тартиб овардани мӯй, чангаки моҳигирӣ, қисмати ниҳоли пахта), ки аз рӯи шакл монандӣ доранд ва он боиси сермаъноӣ гаштааст. Вале дар натиҷаи сутурда шудани алоқаи маъноҳои калима аз доираи полисемия баромада, ба доираи омонимия дохил шудааст. 2. Қисми зиёди омонимҳо дар натиҷаи тасодуфан мувофиқ омадани таркиби овозии калимаҳо ба вучуд омадаанд, ба монанди шаст, боз, хома, бор, бар ва ғайра. 3. Навъи дигари омонимҳо дар натиҷаи мувофиқати овозии калимаҳои тоҷикӣ ва иқтибосӣ пайдо шудаанд, амсоли май, хор, бар, пул, арз, ҳаво, суд, ток, газ ва монанди инҳо» [18, 106-107].

Ҷойи дигар забоншинос Шарифова Ф. ин тавр қайд мекунад: «омонимҳо калимаҳое мебошанд, ки вариантҳои семантикӣ, сохти грамматикӣ ва талаффузи яхела доранд. Агар дар полисемия калима аз ягон ҷиҳати семантикӣ ба ҳам наздик бошад, дар омонимҳо калимаҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунад. Ғайр аз фарқияти лексикӣ омонимҳо бояд фарқияти грамматикӣ ва калимасозӣ ҳам дошта бошанд. Дар баробари ин қисме аз калимаҳои омонимӣ натиҷаи инкишофи калима ва сермаъноӣ мебошанд» [17, 117].

Дар мисраҳои зерин вожаи мардум ду маротиба истифода шудааст ва ду маъноро ифода мекунад: 1) мардум- гавҳараки чашм; 2) халқ, омма, одамон.

В-он себ ба кирдори яке **мардуми** бемор,

К-аз ҷумлаи аъзову тан ӯро ду рухон аст [II;1,15].

Зи солорӣ ба шодиҳо ҳамасола расад **мардум**,

Ба зориҳо расидам ман аз он ду чашми зарроқаш [II;1,58].

**Мардуми** доно набошад дӯст ӯ як рӯз беш,

Ҳар касе ангушти худ як раҳ кунад дар зулфин...

Ҳосидам гӯяд, ки мо пирему ту барнотарӣ,

Нест бо пирон ба дониш **мардуми** барно карин [II;1,90].

Калимаи **боз** дар осори Манучехрӣ чандин маъниҳоро ифода кардааст. Ба маънии паррандаи шикории нӯлдароз, ки чанголҳои қавӣ дорад ва паррандагону ҳайвоноти майдари шикор мекунад [12, 193].

Он кас, ки шоираст ӯ, ӯ шоирон бидонад,  
Худ **бозбоз** донад аз мурғи шикорӣ [II;1,111].

Ҳар **боз** ба зери чанг моғе дорад,  
Ҳар сурхгул аз бед ҷаноғе дорад [II;1,172].

Оҳу бо шер қай тавонад кӯшид,  
Ҷугак **бобоз** қай тавонад паррид [II;1,212].

**Боз** – бори дигар, аз нав, такроран [11, 194].

Дил **боз** деҳ ба хушӣ, варна зи дарғаҳи шах,  
Фардо-тхайлатошӣ турк оварам татарӣ [II;1,110].

**Боз** – кушода, яла, во, раҳо кардан [13, 195].

В-ар ин фасод, зи ман даст **боз** дору бирав,  
Ки нест бо ту маро не никоҳу не ширка [II;1,104].

**Шаст** – ҳалқаи ангуштармонанде, ки барои кашидани зеҳи камон ба сарангушт гузошта мешавад [13, 571].

Чун занад бар муҳраи шерон дабуси **шаст** ман,  
Чун занад бар гурдани гурдон амуди говсор [II;1,37].

**Шаст** – адад, шумораи миқдорӣ [14, 571].

Офарин бар маркабе, к-ӯ бишнавад дар нимашаб,  
Бонги пойи мӯрча аз зери чоҳи **шаст** боз [II;1,53].

Вожаи **хеш** дар байти аввал – худ (ҷонишин):  
Ман ҷаҳд кунам, бе аҷали хеш намирам,  
Дар мурдани беҳуда ҷӣ музду ҷӣ савобаст [II;1,9].

Ба ҳама кор туй роҳнамои тани хеш,  
Хусравӣ ту, дили ту роҳнамои ту кунад [II;1,28].  
**Хеш** – табор, ақрабо, наздикон, яке аз наздикон [14, 474]:  
Бо ҷокарони **хешу** ҷуз аз ҷокарони **хеш**,  
Эҳсонӣ бениҳояту беҳад кунад ҳаме [II;1,137].

Дар осори Манучехрӣ омонимҳои вожаи **ман** омадааст. Чунончи дар абётиаввал калимаи **ман** ба маънои вазн ва дар абёти баъдӣ ба маънои ҷонишини шахси якуми танҳо омадааст:

Даҳ-понздаҳ ман беш набувад гурзи Фаридун,  
Ҳафтодманӣ гурзи шаҳи шершикор аст [II;1,12].

Умру мани ӯро на қиёсу на карон бод,  
Чун фазлу манишро на қиёсу на карон аст [II;1,15].

Май бар кафи ман неҳ, ки тарабро сабаб ин аст,  
Ороми ману муниси ман рӯзу шаб ин аст [II;1,16].

Ҳар замон ҷавре кунад бар ман ба нав маъшуқи ман,  
Розиям, розӣ ба ҳар-ч он лоларух бо мо кунад [II;1,26].

Дар байти зерин вожаи **хор** (خوار) ба маънии паст, ночиз, ҳақир ва дар мисраи  
дуюм **хор** (خار) ба маънои хасу хошок омадааст.

Хоча бар ту кард **хорӣ**, он салиму саҳл буд,  
Хор он **хоре**, ки бар ту 3-ин сипас ғавғо кунад [II;1,26].

Нозе ту кунӣ бар мо в-аз мо накашӣ нозе,  
Хорӣ ту кунӣ бар мо в-аз мо набарӣ хорӣ [II;1,114].

Калимаи **хор** дар байтҳои зерини Манучехрӣ танҳо дар сурати бо хати  
кириллинавиштан бо хори дар байти аввалбуда омоним мешавад. Дар сурати навиштани  
ин калимаҳо бо хати арабиасос онҳо ба омофон табдил меёбанд.

Ўз ба чашми азамат ҳар кӣ дар ӯ дарнигарад,  
Мужа дар дидаи ӯ хори муғелон гардад [II;1,21].

Аз абри навбаҳор чу борон фурӯ чакид,  
Чандин ҳазор лола зи хоро бурун дамид [II;1,183].

Ба гурӯҳи дигарвожаҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки дар натиҷаи инкишофи  
маъно ва сермаъноӣ пайдо шудаанд. Калимаҳо дар тӯли таърихи забон дар ташаккул ва  
таҳаввул мебошанд. Аз ин сабаб онҳо метавонанд ба худ маъноҳои навро касб намоянд ва ё  
аз доираи истифода баромада, дар натиҷаи аз маъноҳои аслии худ дур мондан дар забон  
омоним шаванд. Ҳоло мо омонимҳои вожаи **бор**-ро бо ифодаҳои маъноии он мавриди таҳлилу  
баррасӣ қарор медиҳем:

**Бор** Худоё, ки ҷудрову карамро  
Нест ҷуз ӯ дар замона манзалу мақсад [II;1,23].

Эй **бор** Худоё, ки ҳама бор худоён,  
Доданд ба аслу шарафу гавҳарат иқдор [II;1,44].

Ифодаи «эй бор Худой» ё «бор Худо» дар осори Манучехрии Домғонӣ бисёр оварда  
шудааст. Дар ин маврид кадом маъниро ифода кардани вожаи «бор» дар луғатҳои имрӯза –  
дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ» - аз назарҳо дур  
мондааст [13,5]. Дар «Ғиёс-ул-луғот» ин калима (дар байти мазкур) чунин шарҳ дода  
шудааст: Номест аз номҳои Худои таоло: ва ба маънии бузургӣ ва рифъат ва шаъну шавкат  
бошад [10]. Дар байти зерин дар ҷузъи сеюми ин ҷумла омоними вожаи бор омада,  
маъноҳои дафъа, каратро ифода мекунад. Ба ин маънӣ он калима дар ҷойи дигар низ  
омадааст:

Ҳазор**бор** зи анбар шахитараст ба хулқ,  
Ҳазор**бор** зи оҳан қавитараст ба бос [II;1,57].

Кабкони беозор, ки бар кӯхи баланданд,  
Бе қаҳқаҳа як бор надидам, ки биханданд [II;1,165].

Дар байти дигар бор додан, рухсат ва иҷозатро гӯянд ва роҳи духули мулоқот ва даромадан пеши касе бошад:

Касро ба масал сӯи шумо бор надодам,  
Гуфтам, ки бароед накуному накукор [II;1,155].

Ин калима (**бор**) дар забони порсии миёна низ дар шакли *bāg* мавҷуд будааст [9].

**тоб**- печ, печу тоб (онд ба зулф, ресмон); тоб додан, тофтан,  
печидан, печ додан.

Гуфтам, ки **тоб** дорад бас бо руҳи ту зулф,  
Гуфто, ки дуд дорад бо тафи хуштоб [II;1,10].

тоб-ба худ печидан аз дарде; маҷозан азоб кашидан  
Гуфтам, матоб зулфу маро, эй писар, матоб,  
Гуфто, ки баҳри тоби ту дорам чунин ба тоб [II;2,10].

**бод**-чараёниҳаво, вазиши ҳаво, шамол  
Амир андар сафар ҳамбаста карда,  
Сари боди вазон андар давола [II;2,15].

Гуфтам, ӯҳамчу бод мегузарад,  
Гуфт, дар мадҳи зудаи андар ёб [II;2,9].

Сулаймон бодро гар баста кардӣ,  
Ба зерӣ тахти вақт ар таҳола [II;2,5].  
**Бод**шакли кӯтоҳшудаи бошад  
Бе уд **бод** уди мусаллас кунад ҳаме,  
Бе тоб об дирӯи музаррад кунад ҳаме [II;1,136].  
**Бод**боди матлуб, боди мувофиқ  
Набурда маркабаш чун тез гардад,  
Башогирдӣ равад **боду** шамоло [II;1,25].

Ба гурӯҳи дигари омонимҳо калимаҳоеро мансуб доништан мумкин аст, ки аз забони арабӣ иқтибос шуда, тибқи меъёрҳои талаффуз ва орфографияи забони тоҷикӣ ҳамгун шудаанд. Чунончи, дар байти зерин вожаи арабии очил (أجل)-и яқум ба маънои охират ва очил (عاجل)-и дуҷум ба маънои дунё омадааст [14,49].

Бад-ин зудӣ надонишам, ки моро,  
Сафар бошад ба **очил** ё ба **очил** [II;2,19].

Дар байти мазкур калимаи тоҷикии васан (وَسَن) ба маънои хоби сабук, пинак, ғанаб омадааст [13,277].

Расми нохуфтан ба рӯзасту ман аз баҳри туро,  
Бе васан бошам ҳама шаб, рӯз бошам бо **васан** [II;1,80].

Хубаст маро кор ба ҳар ҷо, ки ту бошӣ,  
Бедории ман бо ту хуш асту **васани** ман [II;1,78].

Дар байти дуҷуми осори шоир вожаи арабии **васан** (وَسَن) ба маънои бут, санам



маъшуқа омадааст [13,277].

Забоншиноси маъруфи рус Будагов Р. А. баръакс омонимҳоро ҳодисаи табиии забон шуморида, дар бой гардонидани таркиби луғавии забон ёрии калон расонидани онҳоро таъкид мекунад ва он мафҳумҳое, ки вожаҳои омонимӣ ифода мекунад, ҳуди шароити нутқ равшан менамояд ва ба кадом мазмун омадани он калимаҳоро нишон медиҳад [2,38].

Ҳамин тавр, он мафҳумҳое, ки омонимҳоро ифода мекунад, ҳуди шароити нутқ, равшан менамояд ва ба кадом мазмун омадани вожаҳоро нишон медиҳад. Нуфузи калимоти муташобеҳ ва баррасии ҷойгоҳи онҳо дар илми забоншиносӣ имкон медиҳад, ки тадқиқи масъалаи мазкур яке аз ҷиҳатҳои муҳими забони осори манзумро мушаххас намоем. Аз ин дидгоҳ, муайян мегардад, ки забони осори Манучеҳрӣ аз лиҳози корбурди калимоти омонимӣ ва ё муташобеҳ хеле ғанӣ буда, саршор аз маънисозиву мазмунофаринист ва аз тахайюлотӣ баланди шоиронаи Манучеҳрӣ дарак медиҳад. Дар баробари ин, омӯзиши ин масъала барои муҳаққиқони ҷавон дар кори дурусту беҳато баргардон кардани осори ниёгон аз алифбои форсӣ ба ҳатти сириллик ва шарҳи дурусти маъноӣ вожаҳо ва, умуман, шеърӣ ноби форсӣ ёрии амалӣ мерасонад. Албатта, он ҳама абётеро, ки дар осори Манучеҳрӣ бо санъати баланди суҳанпардозӣ орошта шудааст, наметавон дар ҳаҷми як мақола ҷой дод, зеро ин пажӯҳиши муфассалро талаб мекунад. Умед аст, ки ин паҳлуҳои осори Манучеҳрӣ мавриди таваҷҷуҳи аҳли завқ ва шеърӯ адаб мегардад.

#### **I. Рӯйхати адабиёт**

1. Авфӣ Муҳаммад Бухорӣ «Лубоб-ул-албоб»/ Авфӣ Муҳаммад.–Техрон, 1310, Ҷ. 2.-895 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. / О. С. Ахманова/ Изд.-2 ое. – М., 1969.- 287 с.
3. Будагов Р.А. Словоизменение. / Р.А. Будагов.–Л.: ЛГУ, 1974.-66 с.
4. Давлатов О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ/ О. Давлатов // Мактаби советӣ. – 1988.-№3.-С.10-17.
5. Кабиров Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. / Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1992.- 239 с.
6. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Қисми 1.- / М.Н. Қосимова /.– Душанбе, 2003. - 490 с.
7. Муҳаммадиев М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ/ М. Муҳаммадиев / Мактаби советӣ. – №4, 1990.- С.22-25.
8. Муҳаммадиев М. Дар бораи калима ва инкишофи маъноӣ он / М. Муҳаммадиев / Мактаби советӣ. – 1976.№ 3.- С. 18-21.
9. Маҳшиди Маширӣ. Фарҳанги забони форсӣ./ М. Маширӣ.–Техрон: 1374. -1190 с.
10. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот./ Ғ. Муҳаммад/Ҷ.І. –Душанбе: Адиб, 1987.-480 с.;Ҷ.ІІ. 1988.- 416 с.
11. Насируддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос./ Насируддини Тӯсӣ/.- Техрон, 1323 ҳиҷрӣ.- С. 8-48
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: СЭ. 1969.-951 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: СЭ. 1969.-949 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе, 2008. -950 с.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – Душанбе, 2008. -945 с.
16. Хоҷа Баҳром. Комилтарин фарҳанги луғоти муташобеҳ. / Б. Хоҷа/ -Техрон, 1346 ҳ. ш. , 350
17. Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашфулмахҷуб»-и Ҳуҷвирӣ. / Ф. Х. Шарифова/-Душанбе: Ирфон, 2011, 140 с.
18. Ширинбонуи Исмаилов. Дафтари ишқ (Баъзе хусусиятҳои лексикӣ ёмантики

газалиёти Камоли Хучандӣ)/ Ш. Исматуллох/-Душанбе: Ирфон, 2007.-144 с.

## **II. Манбаъ:**

1. Манучехрии Домғонӣ. Девон. Бо эҳтимоми дуктур Саидмуҳаммад Дабири Саёкӣ. – Техрон, 1390-и ш.- 421 с.
2. Ҷобул Додалишоев. Манучехрӣ (мунтахабот). – Душанбе: «Дониш», 1974. – 96 с.

## **ОМОНИМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАНУЧЕХРИ ДОМГОНИ**

В статье рассмотрены лингвистические особенности омонимов на материале творческого наследия известного поэта таджикской классической литературы Манучехрии Домғони. Отмечается, что омонимы в контексте поэзии занимают особое место и многими поэтами употребляются в качестве средств словесных и художественных приемов различных образов и значений. В статье также проводится классификация омонимов, приводятся интересные примеры в соответствии с разными видами омонимов, а также детально рассмотрены омофоны и омографы, употребляемые в поэзии Манучехрии Домғони. Наряду с своеобразными лексико-семантическими особенностями омонимы представляют специфические стилистические и грамматические особенности, которые подробно рассмотрены в данной статье с учетом анализа и интерпретации соответствующих и ценных примеров.

**Ключевые слова:** поэзия, таджикский язык, литература, лексика, семантика, лексические категории, омонимы, омофоны, омографы, структура, грамматика, стилистика.

## **HOMONYMS IN THE GAZELS OF MANUCHEHRI DOMGONI**

The article deals with linguistic features of homonyms on the material of the poetic heritage of the famous Tajik poet of classical literature Manuchehri Domgoni. It is noted that homonyms in the context of poetry have a special place and by many poets are used as verbal and artistic techniques of various images and meanings. The article also classifies homonyms, gives interesting examples in accordance with different types of homonyms, and also analyses in detail homophones and homographs used in the poetry of Manuchehri Domgoni. Along with the peculiar lexical and semantic features, homonyms represent specific stylistic and grammatical features, which are considered in detail in this article, taking into account the analysis and interpretation of relevant and valuable examples.

**Key words:** poetry, Tajik language, literature, vocabulary, semantics, lexical categories, homonyms, homophones, homographs, structure, grammar, stylistics.

**Сведения об авторе:** Хайдар Муслимов – ассистент кафедры истории языка и типологии филологического факультета Таджикского национального университета.

Тел.: 907-93-10-94.

## **ВОЖАЮ ИСТИЛОҲОТИ БОФАНДАГИЮ ДЌЗАНДАГЌ ДАР ОСОРИ**

## АБУАБДУЛЛОҲИ РҶДАКӢ

Муминова КимӢ  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Осори бозмондаи устод Рӯдакӣ ганҷинаи бебаҳои забониточикист ва он тамоми қабатҳои луғавии забонро фаро гирифтааст. Ҳамаи олимоне, ки осори Рӯдакиро мавриди омӯзиш қарор додаанд, ин нуктаро қайд намудаанд, “забони адабии асри X ғанитарин, шевотарин, зеботарин забон барои ифодаи дақиқтарин маъноҳои илмӣ, динӣ, бадеӣкодиртарин забон буд. Рӯдакии бузург яке аз тавонотарин суханварону сухангустарон ва забардасттарин намоёндагони сухани бадеӣ ин давр ба шумор мерафт ва беҳуда ӯро “Одамушшуаро” нагуфтаанд” [5, 359].

Устод Рӯдакӣ бо расму анъана, касбу ҳунарҳо ва саноеи дастии мардуми Мовароуннаҳрро хуб ошно буд. Ва табиист, кияк қисми таркиби луғавии осори ӯро вожаҳои ибораҳои касбу ҳунарҳои гуногун ташкил медиҳад.

Саноати бофандагӣ дӯзандагӣ яке аз қадимтарин соҳаҳои истеҳсолот буда, он дар зиндагии мардум мавқеи муҳим дошт. Калимаҳои ифодагари ин соҳа дар осори бозмондаи устод Рӯдакӣ то андозае инъикос гардидаанд ва аксари онҳо калимаҳои камистеъмоланд ё ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда дохил шудаанд. Вожаҳои мавриди назарро мо ба гурӯҳҳои маъноии зерин ҷудо кардем:

а) **номи касб**: хайёт, кафшгар, вотгар.

Калимаи **хайёт** арабӣ буда, дар луғат ба маънии либосдӯз, дӯзанда, дарзӣ омадааст [9, 455].

Чокаронат ба гаҳи разм чу хайётонанд,

Гарчӣ**хайёт** наяд, ай малики кишваргир [II, 115].

Вожаи **кафшгар** дар луғат ба маънии кафшдӯз, мӯзадӯз мебошад [8, 542].

На **кафшгарӣ**, ки дӯхтастӣ,

На гандуму чав фурӯхтастӣ [II, 163].

Дар осори Рӯдакӣ вожаи **вотгар** дучор мешавад, ки аз решаи **вот** – пӯстин [8, 242] ва пасванди **-гар** сохта шуда, ба маънои пӯстиндӯз ба кор рафтааст [8, 242]:

Чу пӯсти рӯбаҳ бинӣ ба хони **вотгарон**,

Бидон, ки тухмати ӯ дунбае ба шудёр аст [II, 103].

Вожаи **вотгар** ҳоло ба қатори калимаҳои кӯҳнашудаи забон дохил гардидааст.

б) **номи матоъ**: парниён, бурд, парда, дебо, атлас.

Калимаи **парниён** дар луғат ба маънии як навъ матои нафис, мунаққаш ва шохии нозуки нақшдор гуфта шудааст [9, 38]. Дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” шакли форсии миёнаи калимаи парниён ба гунаи **parnīkān** омадааст [2, 108].

Омад ин навбаҳори тавбашикан,

**Парниён** гашт боғу барзану кӯй [II, 299].

Ин калима ҳоло аз истеъмол баромадааст.

Калимаи **атлас** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии як навъ матои абрешимӣ [8, 97] ва дар “Ғиёс-ул-луғот” ба маънии дирами бенақши сикка ва номи ҷомаи абрешимӣ, ки аксар дар нақши сода бошад, шарҳ дода шудааст [3, 71]. Дар байти шоир ба маънои матоъ аст.

Калимаи **бурд** дар луғат ба маънии навъе аз матои катони рах-рах, алоча аст. Ин матоъҳо аз абрешим, ресмон бофта шудаанд. Азбаски ин матоъ ҳоло нест, ин калима низ аз истеъмол баромадааст [8, 213].

Хонаи худ боз равад ҳар яке,

**Атлас** кай бошад ҳамтои **бурд** [II, 54]

Вожаи “атлас” дар замони мо ҳам калимаи оммафаҳм ва серистеъмол аст.

**Харира**брешим, матои абрешимӣ, шоҳӣ мебошад, ки дар луғатҳо вожаи парниён ҳамчун муродифи он омадааст. Ин матое буд, ки дар гузашта арзиши баланд дошт. Вожаи **харир** аз арабӣ ба забони мо ворид шудааст ва дар забони адабиёти классикӣ ба кор рафтааст [9, 733].

Басо дило, ки ба сони **харир** карда ба шеър,

Аз он сипас, ки ба кирдори сангу сандон буд [II, 57].

Номи ин матоъ дар забони адабии муосир шоҳӣ аст. Аз ин намуди матоъ либосҳои гуногуни занона ва ҷиҳози хона медӯзанд.

Калимаи **дебо** дар луғат ба маънии порчаи нафиси абрешими қиматбаҳо, харир омадааст [8, 356]. Дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” шакли форсии миёнаи калимаи **дебо** ба гунаи **dēpak** аст [2, 248].

Зери хок андарун-т бояд хуфт,

Гарчи акнун-т хоб бар **дебост** [II, 69].

Маълум мешавад, ки аз матои **дебо** рахти хоб ҳам медӯхтаанд. Ин ҷо **дебо** ба маънии рахти хоб аст, ки аз матои **дебо** медӯхтаанд.

**Катон** дар луғат ба маънии гиёҳи соқдарозест, ки аз соқаҳояш барои бофтани матоъҳои катонӣ ресмон ва аз донаш равшан ҳосил мекунанд, зағир; матое, ки аз нахи пояи зағир бофта мешавад, суфи канабӣ [8, 543]. Дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” шакли форсии миёнаи калимаи **катон** ба гунаи **kētān** аст [2, 404], ки аз талаффузи замони шоир фарқи зиёде надорад.

Он рахти **катони** хеш ман рафтаму пардохтам,

Чун гурд бимондастам танҳо ману ин боҳу [II, 113].

**Парда**. Шакли форсии миёнаи калимаи **парда** дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” ба сурати **pardak** аст [2, 106]. Калимаи **парда** дар луғатҳо ба ду маънӣ аст. Дар “Фарҳанги осори Рӯдакӣ” чунин шарҳ дорад: “Чодаре, ки занон барои аз мардон рӯ пӯшидан ба сар мегирифтанд, ҳиҷоб” [191]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии порча аз матоест, ки барои пӯшонидани дару тиреза ё ҷое ба кор меравад [9, 31]. Дар шеъри устод Рӯдакӣ ба ҳамин маъниҳост:

Рухсораи **ӯпардаи** ушшоқ дарид,

Бо он, ки нухуфта дорад андар **парда** [II, 319].

Ин калима дар забони ҳозираи тоҷик низ ба ҳамин шакл ва ҳамин маъниҳо истифода мешавад.

в) **номи либос ва навъҳои он**: пирӯхан, ҷома, хуллаи қасиб.

**Пирӯхан** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии курта, либоси таҳи якҷабата омадааст ва ҳоло ин калима дар забонамон камистеъмол аст, тобиши адабӣ-бадеӣ дорад [9, 51]. Дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” шакли форсии миёнаи калимаи **пирӯхан** ба сурати **brēh-brāhm** аст [2, 106].

Агар бошгуна бувад **пирӯхан**,

Бувад ҳоҷати баркашидан зи тан [II, 152].

**Ҷома** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънии либос, пӯшок ва ё либоси пахтаҳои дарозиаш аз зону поён, ки аз рӯй мепӯшанд, шарҳ дода шудааст [9, 786]. **Ҷома** дар забони адабиёти классикӣ ба маънии либос истифода мешуд. Дар байти устод Рӯдакӣ низ ба ҳамин маъност. Ба маънии либос имрӯз танҳо дар калимаи “ҷомашӯй” боқӣ мондааст ва қорбасти “ҷома” дар забони адабии муосир ба ин маънӣ маҳдуд шудааст. Ҷома имрӯз ба маънии як навъи либоси мардон ва занон истифода мешавад.

Кафан ҳулла шуд ирми баҳромаро,  
К-аз абрешими чон кунад **чомаро** [II ,344].

**Чомаи заррин** либосе аст, ки ба он бо зар зардӯзӣ мекунанд. Ин навъи либос дар замони мо ҳам истифода мешавад.

**Чомаи заррину** фаршҳои навойин,  
Шуҳра раёҳину тахтҳои фаровон [II ,61].

**Хилъат** дар луғат ба маънии чома, камарбанд ва дасторест, ки амирон ва подшоҳон ба касе мебахшидаанд. **Хилъати фохир** либоси бошукӯҳи нафиси қиматбаҳо [9, 478].

Або **хилъати фохир** аз хуррамӣ,  
Ҳамерафтию менаваштӣ замӣ[II ,153].

**Хилъат** дар забони адабии тоҷик низ серистеъмол аст. **Ҳуллаиқасиб** дар луғат ба маънии либос, чома, куртаву эзор, либоси нав ва либоси рангоранг мебошад [9,757].

Борони мушкбӯй биборид нав ба нав,  
В-аз барф баркашид яке **ҳуллаиқасиб**[II ,61].

Калимаи **баҳрома** дар осори Рӯдакӣ ба маънии абрешим, чомаи сабз аст [8, 530].

Кафан ҳулла шуд ирми **баҳромаро**,  
К-аз абрешими чо кунад **чомаро** [II ,344].

Ин вожа ҳоло аз истеъмол баромадааст.

Калимаи **кафан** дар луғат ба маънии порчаисафедест, ки мурдaro ба он печонда гӯр мекунанд [8, 544]. Дар байти шоир ба ҳамин маънист:

Аз ҳазорон ҳазор неъмату ноз,  
На ба охир ба чуз **кафан** бурданд?

Калимаи **қабо** арабӣ буда, дар луғат ба маънии як навъ либоси дарози пешкушодаи рӯйпӯши мардона омадааст. Калимаи **қабохоси** дарбор буда, истилоҳе будааст, ки дар боргоҳи шоҳон кор фармуда мешудааст [9, 661].

Аз ҷуд **қабодорӣ**, пӯшида мушаххар,  
В-аз маҷд бино дорӣ, барбуда мушайяд [II ,80].

Вожаи **чодар** мансуби забони тоҷикӣ буда, дар луғатчунин тафсир шудааст: “Пардаест, ки занон ба сар мегиранд, фаранҷӣ. Ба маънии ҳичоб, болопӯш ва парда низ истеъмол мегардад” [9, 542]. Дар кишварҳои исломӣ, занон бештар чодар ба сар мегиранд. Ин навъи либосест, ки аз болои дигар либосҳо ба бар мекунанд ва аз сар то поро мепӯшонанд. Дар осори Рӯдакӣ низ ба ҳамин маъност:

**Чодара**ке дидам рангин бар ӯ,  
Ранг бaсе гуна бар он **чодаро** [II ,17].

Дар забони ҳозираи тоҷик ин калима бештар ба маънои пардаест, киҳангоми тӯйи арусӣ дар хонаи арус мезананд.

**Ҳичоб** дар луғат ба маънии парда; ниқоб, рӯйпӯш омадааст [9, 749].

Ба **ҳичоб** андарун шавад хуршед,  
Гар ту бардорӣ аз ду лола ҳичеб [II ,63].

Ин вожа дар забони адабии тоҷик серистеъмол аст ва он муродифи арабии чодар аст.

г) **номи кулоҳ: кулоҳ, дайҳим, тоҷ.**

Сабаби истеъмоли фаровони кулоҳ дар он аст, ки ин вожа маънии сарпӯшро дорад. Дар бисёр луғатҳо маънии сарпӯш кулоҳ аст.

Бипӯшанд аз эшон гурӯҳе сиёҳ,  
Зи дебо ниҳанд аз бари сар **кулоҳ**[II ,423].

Вожаи кулоҳ дар забони ҳозираи тоҷик низ дар истеъмол аст ва он бештар дар забони адабӣ истифода мешавад.

Калимаи **дайҳим** дар луғат ба маънии як навъ кулоҳи ҷавохирнишон, ки шоҳон ба сар мегузоштанд, омадааст [8, 315]. Ин вожа ба қатори калимаҳои таърихан маҳдудшуда шомил гардидааст.

Ба як гардиш ба шоҳаншоҳӣ орад,  
Дихад **дайҳиму тоҷу** гӯшворо [II, 53].

Вожаи **тоҷ** ба маънии кулоҳи ҷавохирнишон, афсар ва кулоҳи махсуси бо зару зевари қиматбаҳо ороишдошта буд, ки шоҳон ба сар мекарданд ва аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ аст ва исми тоҷик низ аз ҳамин ҷост [9, 375].

е) номи масолеҳи бофандагӣ:

Калимаи **абрешим** дар луғат ба маънии нахест, ки аз пилла ҳосил мешавад, ҳарир, парниён, матои абрешимӣ омадааст [8,30].

Дева ҳарчанд к-**абрешим** биканад,  
Ҳар чӣ он бештар ба хеш танад [II, 156].

Ба сифати масолеҳи хом калимаи **пунба** истифода шудааст. Пунба муродифи дигари пахта аст ва он барои тайёр кардани матоъҳо ба кор меравад [9, 91].

Ҷавон будаму **пунба** фаҳмидаме,  
Чу фаҳмида шуд, дона барчидаме [II, 154].

ж) номи амалиёт ё ҷараёни кори бофандагӣ ва дӯзандагӣ: танидан, дӯхтан, бофтан.

Дева ҳарчанд к-абрешим биканад,  
Ҳар чӣ он бештар ба хеш **танад** [II, 156].

На кафшгарӣ, ки **дӯхтастӣ**,  
На гандуму ҷав **фурӯхтастӣ** [II, 163].

То либоси умри аъдоаш нагардад **бофта**,  
Тор-тору пуд-пуд андар фалоти он фавот [II, 80].

Ҳамин тавр, аз таҳлилу тадқиқи номҳои сару либос дар осори Рӯдакӣ метавон ба чунин натиҷа расид:

1. Устод Рӯдакӣҳангоми баён кардани афқору ақида, расму анъана, пешаву ҳунар вожаҳои тоҷикиро истифода менамояд. Осори ӯ баёнгарӣ дар гузаштаи дур ривочу раванқ доштани забони тоҷикӣ мебошад.
2. Номҳои сару либос, номҳои маҳсулоти бофандагӣю дӯзандагӣ дар осори ӯ зиёд истеъмол гардидаанд.
3. Вожаҳои касбии осори ӯ собит месозад, ки ниёгони мо аз даврони қадим ба касбу ҳунароҳои зиёд шуғл меварзиданд ва ҳар мафҳум номи махсуси худро дошт.

#### I. Рӯйхати адабиёт

1. Айни С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик// Куллийт. Ҷ. 12. /С.Айни/. – Душанбе: Ирфон, 1976. -560 с.
2. Баҳром Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ/ Баҳром Фараҳвашӣ/. – Техрон, 1381, 571 с.
3. Ғиёсу-л-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987.-480 с.
4. Ғиёсу-л-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. -416 с.
5. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои IX-X)/ М. Н. Қосимова/. – Душанбе, 2003. 336 с.

6. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ/ Ҳ.Мачидов/ – Душанбе, 2007. -242 с.
7. МухторӣКутбиддин. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ /МухторӣКутбиддин/– Душанбе, 2006.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М.: Сов. Энцикл.,1969.-951с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. -947с. Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1974.807с.
10. Фарҳанги осори Рӯдакӣ (мураттиб Амон Нуров). -Душанбе: Ирфон, 1992– 321 с.
11. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) /С. Ҳалимов/– Душанбе: Ирфон, 1979. -104 с.

## II. Манбаъ

1. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. – Душанбе: Адиб, 2007. 105 с.

### ЛЕКСИКА ШВЕЙНОГО И ВЫШИВАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ РУДАКИ

В статье речь идет о лексике швейного и вышивального искусства, которая использована в творчестве основоположника таджикской классической литературы Абуабдулло Рудакӣ. Эти слова обозначают понятия материалов, одежды и в основном являются исконно-таджикскими словами. Некоторые из них в современном таджикском языке вышли из употребления: **vātgar, parniyān, debā, burd, bahrāma**.

**Ключевые слова:** лексика швейного и вышивального искусств, имена материалов и одежды.

### THE TERMINOLOGY AND WORD OF WEAVING AND TAILORING IN LEGACIES OF ABUABDULLOHI RUDAKI

In this article speak about the terminology and word of weaving and tailoring in legacies of Abuabdullohi Rudaki. The words of weaving and tailoring that used in the poem of poet more than these words are the names of texture clothes and basically are the Tajik words. Some of these words are used in our period: **vātgar – class, fur coat; sheepskin coat, parniyān - silk, debā, burd, bahrāma**.

**Key words:** word of weaving and tailoring things, names of texture clothes.

**Сведения об авторе:** *Муминова Кимӣё* – соискатель кафедры истории таджикского языка и типологии ТНУ. Телефон: **988 15 62 03**

### СОҲТОР ВА КАЛИМАСОЗИИ ҚОЛАБИ ИСМУ ФЕЪЛ ДАР ҶАЗАЛИЁТИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ

**Ҷиҳонов Гӯлҷаҳон**  
Донишгоҳи давлатии Қӯрғонтеппа ба номи Н. Хусрав

Феъл ҳиссаи нутқест, ки дар баробари вижагиҳои мураккаби грамматикӣ дорои хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва услубии гуногун буда, аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунад ва «мафҳумҳои таъсири ҳаракат, амалиёт ва тағйири аломатро фаҳмонида, маъноӣ зиёди луғавию грамматикӣ дорад ва унсури серистеъмолу сермаъноӣ забон ба шумор меравад» [3,28].

Тадқиқотҳои аввалин дар бобати феъли забони тоҷикӣ дар нимаи дууми асри XIX ба сомон расидааст, ки ба қалами шарқшиноси рус В.В. Григорев мансуб мебошад. Баъдан дар аввали асри XX омӯзиши феъл сурат гирифт. Дар солҳои бистуми асри XX маълумоти нисбатан муфасссал доир ба феъли забони тоҷикӣ дар нахусткиҳои дарсии «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и Саидризо Ализодаи Самарқандӣ оварда шудааст.

Минбаъд мавзӯи феъл дар китобҳои дарсӣ, мақолаҳои илмӣ забоншиносону шарқшиносони русу тоҷик Арзуманов, Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Тоҷиев, С. Ҳалимиён ва дигарон мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Ҳамин тариқ, омӯзиши феъл дар солҳои 50-уми асри XX васеътар сурат гирифт ва асарҳои пурарзише ба миён омаданд, ки ба тадқиқоти назарии мукамал асос гузоштаанд. Асари забоншиносони барҷаста А.З. Розенфелд, «Глагол» (Феъл) ҳамчун сарчашмаи муҳим дар хусуси вижагиҳои сохтори маъноӣ феъли забони тоҷикӣ баҳс мекунад. Забоншиносон Д. Тоҷиев ва Н. Маъсумӣ низ тадқиқотҳои назаррасро доир ба феъланҷом расониданд, ки минбаъд чун назария дар китобҳои дарсӣ омӯхта мешуд. Дар соли 1964 китоби забоншиносон В.С.Расторгуева ва А.А.Каримова бо номи «Система таджикского глагола» нашр шуд, ки дар ин асар ғайр аз тадқиқи сохту таркиби феъл вобаста ба ифодаи шаклҳои замониву сифавӣ феъл тобишҳои маъноӣ категорияҳои фавқ нишон дода шудаанд. «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри соли 1985) манбаи беҳтарине дар омӯзиши феъл ҳисобида мешавад, ки боби феъл ба қалами Н. Маъсумӣ ва шаклҳои тасрифнашавандаи он ба қалами Д. Тоҷиев мансубанд. Саиди Ҳалимиён низ феълро бо диди наву андешаҳои амиқонаи илмӣ дар асараш баён карда, китобро бо номи «Феъл» (Куниш) ба таърифи расонидааст.

Дар шинохту пажӯҳиши ин ҳиссаи нутқ осори манзуму мансури забони тоҷикӣ дар давраҳои мухталифи инкишоф манбаи бебаҳоянд. Ҳамчун намуна метавон ғазалиёти Мавлоно Ҷалолуддини Балхиро мисол овард. Мӯҳаммад Ҷалолуддини Балхӣ аз суҳанварони соҳибназари адабиёти форсу тоҷик мебошад, ки нуфузи дарёфтани афкори фалсафӣ ирфонӣ, андешаҳои инсонгароёна ва ҳикмати пурбори маънавӣ дар осораҳ ҷойгоҳи муайяни ҳудро дорад. Осори Мавлоно аз диди забоншиносӣ камтар мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтааст. Доир ба вижагиҳои семантикӣ сохтори ашъори Ҷалолуддини Балхӣ аз ҷониби муҳаққиқон тадқиқотҳои ҷолибе ба анҷом расидааст. Аз ҷумла С. Ҳалимов, М.Саломов, Х.Қабиров ва дигарон доир ба паҳлуҳои гуногуни ҳунари суҳанофарӣ ва вижагиҳои забонии осори ӯ асару мақолаҳои боарзише таълиф кардаанд [ниг.: 2; 9; 11].

Дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ қолаби калимасозии исму феъл хеле сермаҳсул мебошад. Дар ҳамин замина, сохтори семантикии калимаҳои мураккаби қолаби исму феълро дар ғазалиёти Ҷалолуддини Балхӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда, мавриди таҳлил қарор додан мумкин аст:

**1. Исми модӣ+феъл (асоси замони ҳозира).** Асоси замони ҳозира амалеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира ва ё бештар ба замони оянда мансуб аст. Асоси



замони ҳозира бо шахси дуҷуми танҳои феъли фармоиш (сиғаи амрӣ) як аст. Чунончи: *хон, рав, рез, хез, чин* ва ғ. [1,232].

Дар баъзе китобҳои дарсӣ асоси замони ҳозира ба шакли танҳои сиғаи амрӣ баробар доништа шудааст, ки он қадар саҳеҳ нест. Аввал, ин аст, ки як шакли сиғаи амрӣ ба асоси замони ҳозира аз ҷиҳати таркиби овозӣ *рав, гир, бин, тоз, соз* рост омада ба он баробар аст, вале аз ҷиҳати оҳанг ва маъноӣ грамматикӣ фарқ мекунад. Ғайр аз ин феълҳои сиғаи амрӣ пешванди **би-**ро (бирав, бигир, бисоз) мегирад. [11,31]. Қолаби калимасозии навъи исми моддӣ+ феъл (а.з.х.) аслан хоси исму сифат мебошад, ки Мавлоно дар ғазалиёти худ аз ин навъи қолаб фаровон истифода бурдааст ва он нисбат ба дигар қолабҳо сермахсултар ба назар мерасад. Дар ин навъи қолаби калимасоз ҷузъи якум ба ҷузъи дуҷум тобеъ аст.

Як хусусияти ҷолиби забонии шеърӣ Ҷалолиддини Балхӣ дар он аст, ки Мавлоно дар эҷодиёташ бо истифода аз феълҳои замони ҳозираи навъи *параст, боз, каш, сӯз, талаб, андоз, рабо* нисбат ба дигар анвои феълҳо зиёдтар калимаҳо сохтааст. Масалан, дар калимаҳои мураккаби *алаф- параст, бодапараст, гулпараст, гулӯпараст, майпараст, моҳ- параст, нонпараст, қадаҳпараст, сангпараст, саргинпараст, хуршедпараст, хорпараст, шишапараст, кабӯтарбоз, қаробабоз, қиморбоз, рӯбаҳбоз, расанбоз, таблақбоз, алафкаш, дурдакаш, гӯйкаш, хоркаш, силаҳкаш, косакаш, лашкаркаш, мурдакаш, новакаш, сабадкаш, сурмакаш, дидакаш, дарсӯз, дилсӯз, тавбасӯз, пардасӯз, синасӯз, хуршедсӯз, ҷигарсӯз, ҷаҳонсӯз, кимиёталаб, оташпазир, оташталаб, нонталаб, барқандоз, дастандоз, зулфандоз, қулӯхандоз, сарандоз, тирандоз, дилрабо, ҳалқарабо, пӯлодрабо* ва ғайра хусусияти мазкур ба назар мерасад.

Каъба чу аз **сангпарастон** пур аст,  
Рӯй ба мо ор, ки қиблаи Худост. [352]

**Кабӯтарбози** ишқашро кабӯтар буд ҷони ман,  
Ки бурҷи хешро дидам, чаро андар бадан бошам? [39]

Он **сабадкаш** мекашад он луқмаҳоро тун ба тун,  
Медавонад **мурдакаш** мар шоҳидатро гӯр-гӯр.[45]

Зиҳӣ чароғ, ки **хуршедсӯзию** маҳсоз,  
Раво шавад ҳама ҳоҷоти халқ дар шаби қадр.[133]

Ай **нонталаб**, дар ман нигар, валлаҳ, ки мастам, беҳабар,  
Ман гирди хунби гаштаам, ман ширае афшурдаам. [Мавлавӣ 2007(б),238]

**Сарандозон**ҳамеой, нигорини ҷигархора,  
Дилам бурдӣ, намедонам, чӣ овардӣ дигарбора?![Мавлавӣ 2008,139]

Дил нест кам аз оҳан, оҳан на ки медонад,  
Он санг, ки пайдо шуд **пӯлодрабоиро**. [Мавлавӣ 2007(а),76]

Ҳамчунин, Мавлавӣ бо истифода аз исмҳои моддӣ ва асоси замони ҳозираи феъл калимаҳои мураккаби зеринро сохтааст: *ангуштгаз, лабгаз, бандапарвар, арбадапарвар, барғрез, наботрез, барбатзан, парракзан, гардангез, гандумдарав,*

асалнӯи, дурднӯи, дастовез, рангомез, дилфурӯз, оламфурӯз, чарогафрӯз, шабафрӯз, дақиқабин, доначин, қурозачин, хӯиачин, заминбӯс, дастбӯс, луқмаҷӯ, дилситон, лоласитон, шакарситон, шафтолуситон, кавчлез, қандбор, мурггузин, найтарош, пойкӯб, заркӯб, симкӯб, меҳмондор, пуштдор, обдор, оинадор, рагдор, тоҷдор, ришханд, луқмапазир, осмонпаймо, хунпаймо, паймонашумор, суратандеш, суратишкан, симафишон, мушафашон, сардеҳ, азрақнӯи, атласпӯи, лаълпӯи, сатрпӯи, сарпӯи, табақнӯи, ҳуллапӯи, дастгир, суратгир, шакаргир, шергир, зарбахш, сарбахш, тоҷбахш, даҳонбанд, зуннорбанд, фарзинбанд, нахлбанд, тахтабанд, анҷирфурӯи, хирқафурӯи, дилрабо, ҳалқарабо, пӯлодрабо, чомадӯз, чигардӯз, чомаишӯй, косаишӯй, хуношом, шарарошом, шарбатшом, шоирситой, шодисоз, шакарфишор, хатхон, киштибон, шишаишкан, дилишкан, остинфишон, чокарнавоз, тӯфонбор, мушкбор, бурдбор, қолабпардоз ва ғайра.

Сало чонҳои муштоқон, ки нак дилдори хуб омад,

Чу **заркӯб** аст он дилбар, рӯхи ман **симкӯб** омад.[Мавлавӣ 2007(а), 401]

Мулуқон ҳама **зарбахш**, туй хусрави **сарбахш**,

Агар раҳ занадам чон, зи чон гардам безор.[Мавлавӣ 2007(б), 18]

Хез, ки растахез шуд, рӯзи **наботрез** шуд,

Бо хирадам ситез шуд, ҳин, бирабо аз ӯ хабар.[Мавлавӣ 2007(б), 9]

**2. Исми моддӣ + феъл (а.з.г).** Ин қолаби каммаҳсули калимасозӣ дар ғазалиёти Мавлоно хеле кам ба назар мерасад. Дар калимаҳои мураккаби *модарзод*, *побаст*, *зарандудҷузъи* дуюм, яъне феълҳои *зод*, *баст* ва *андуд* шакли замони гузашта буда, ба ҷузъи якум тобеъ мебошанд.

Олам чу зидди якдигар дар қасди хуну шуру шар,

Лекин наёрад дам задан аз ҳайбати **побастнӯ**. [Мавлавӣ 2008, 28]

Оинаи чинӣ, туро бо зангии аъшо чӣ кор?!

Карри **модарзодро** бо нолаи сурно чӣ кор?! [Мавлавӣ 2007(б), 43]

**3. Исми маънӣ+ феъл (а.з.х).** Ин навъи қолаби калимасозии забони тоҷикӣ, аслан, хоси сифат мебошад. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ аз қолаби мазкури калимасозӣ дар ғазалиёташ фаровон истифода бурдааст.

Чи тавре ки дар боло зикр шуд, Мавлавӣ бо феълҳои *параст*, “*ҷӯ*, *гӯ*, *ангез*, *талаб*, *сӯз* нисбат ба дигар анвои феълҳои зиёдтар калимаҳо сохтааст. Дар қолаби калимасозии исми маънӣ+феъл низ феълҳои зикршуда фаровон истифода шудаанд: *ишвапараст*, *нестпараст*, *ғампараст*, *суратпараст*, *айб ҷӯ*, *банда ҷӯ*, *иваз ҷӯ*, *зиёда ҷӯ*, *насиба ҷӯ*, *сафра ҷӯ*, *сулҳ ҷӯ*, *саодат ҷӯ*, *чанг ҷӯ*, *тамошо ҷӯ*, *таҷалло ҷӯ*, *фитна ҷӯ*, *балеғ ӯй*, *дуогӯ*, *фасонагӯ*, *ишоратгӯ*, *ғайбгӯ*, *нуқтагӯ*, *сухангӯ*, *ҳашарангез*, *мақрангез*, *нишотангез*, *шодиангез*, *тарабангез*, *ҷонангез*, *ҳаётангез*, *бурҳонталаб*, *шуҳратталаб*, *хилватталаб*, *рахтсӯз*, *хирадсӯз*, *фироқсӯз*, *кӯфрсӯз*, *оламсӯз*.

Агарам **ишвапарастӣ**, сари ҳар роҳ нишастӣ,

Шаби ман рӯз шудастӣ, зада роят ба сахар бар.[Мавлавӣ 2007(б), 48]

Чумла гулҳо **сулҳчуву** хори бадхӯ**чангчӯ**,  
Хез ай Вомиқ, ту боре аҳди Азро тоза кун.[Мавлавӣ 2007(б), 622]

Як лаҳза **балонӯши** раҳи ишқи қадимем,  
Як лаҳза **балегӯи** муноҷоти аластем.[Мавлавӣ 2007(б), 234]

Бад-ӯ гуфтам, ки ай дилбар, чӣ **макрангезу** айёри,  
Барангезон яке макре хуш, ай айёр пинҳонак.[Мавлавӣ 2007(б), 203]

Нест **шухратгалабу** хусрави шоирбора,  
К-аш ба байту ғазалу шеъри равон бифребам.[Мавлавӣ 2007(б), 403]

Агар бода хурӣ боре зи дасти дилбари мо хӯр,  
Зи дасти ёри оташрӯи **оламсӯзи** зебо хӯр. [Мавлавӣ 2007(б), 10]

Дар баробари ҳамаи калимаҳои зикршуда вожаҳои мураккаби зерин дар эҷодиёти Мавлоно дар қолаби калимасозии исми маънӣ+феъл (а.з.х.) сохта шудааст: *ҷонрабо ақрабо, ҷонбоз, шаҳбоз, ғалатандоз, дастандоз, сабӯкаш, ғӯссакаш, айббин, нозбин, ғайббин, худобин, оқибатбин, анбарбез, арбадакун, хатокун, қосидкун, вақтишинос, гумонбар, бахтсоз, давосоз, суратсоз, сабабсоз, бимапӯш, ғираҳкушо, рӯзакушо, ғавҳарбор, ғавҳарафшон, душманкӯш, одамикӯш, ошиқкӯш, ёркӯш, ошиқнавоз, банданавоз, оромез, хоромез, парихон, ғотиҳахон, сафишкан, сафрошкан, зуломотишкан, соянишин, хилватнишин, тароназан, захмазан, нақбзан, суратгудоз, ибирбез, атобахш, латофатбахш, умрбахш, ҳастибахш, мастибакш, сармоябахш, рӯҳбахш, ҷаннатбахш, бодпаймо, фалакпаймо, захрпаймо, фалакнамой, санъатнамой, ҳаёландеш, ҷонсупор, ҷонфизо, ҷонафзо, ҷонпазир, давопазир, ишқоригир, ҳайратафзо, ҳастиафзо, ҳарффишон, олампарвар, бандарвар, мискинпарвар, лаҳзаофарин, қазогардон, ғамхор, ғамбардор, ҷисмпардоз, зинҳордеҳ, рӯзидеҳ, сирдеҳ, қиссагузор, сухангузор, зиреҳгузор, суханчин, ишқписанд, ишқбоф, ҳастибоф, дӯзахошом, маргандеш, мулкситон.*

**Дӯзахошомони ҷаннатбахш** рӯзи растахез,  
Ҳокиманду не дуо донанду на нафрин кунанд.[Мавлавӣ 2007(а), 498]

Дар димоғ андар бибофад хамри софӣ, то димоғ,  
Дарзамон берун кунад ҷуллоҳи **ҳастибофро**. [Мавлавӣ 2007(а), 116]

Орифоне, ки ниҳоданд дар он қулзуми нур,  
Дамашон чумла зи нурест **зуломотишкан**. [Мавлавӣ 2007(б), 650]

Сурати дил суратхоро шикаст.  
Пардагӣён **мулкситон** омаданд. [Мавлавӣ 2007(а), 676]

**4. Исми маънӣ+ феъл (а.з.г.).**Қолаби каммаҳсул дар ғазалиёти Мавлоно ба ҳисоб рафта, калимаҳои мураккаби зеринро дар бар мегирад: *мӯрдод, паризод, ҳӯрзод.*

Ай мирдоди оташ, печон чунин чарой?

Гуфто: “Зи барки рӯяш дил беқарор дорам.[Мавлавӣ 2007(б), 440]

Паризоде маро девона кардаст,

Мукулмонам, ки медонад фусунам?![Мавлавӣ 2007(б), 333]

Ҳамин тариқ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ дар ғазалиёти худ аз қолабҳои гуногуни калимасозӣ ба таври васеъ корбаст намудааст, ки онҳо минбаъд аз ҷониби адибони дигар идома дода шуда, боиси ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар асрҳои баъдина мегардад ва аз ҳунари волои калимасозию суҳаншиносӣ доштани ин шоири шаҳир шаҳодат медиҳад.

#### Адабиёт:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе, 1973.458 с.
2. Кабиров, Х. Султони мулки суҳан/ Х. Кабиров. – Душанбе, 2011. 151с.
3. Камолиддинов Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Камолиддинов Б. Душанбе: Маориф, 1992. 128 с.
4. Мавлоно, Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). Ҷ.1– Душанбе, “Дониш”, 2007, —687с.
5. Мавлоно, Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). Ҷ.2. – Душанбе, “Дониш”, 2007, —710 с.
6. Мавлоно, Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир (таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). –Душанбе, “Дониш”, 2008, —Ҷ.3–772с.
7. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик/ Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 223 с.
8. Рустамов, Ш. Исми/ Ш. Рустамов. – Душанбе, “Дониш”,1981. 218с.
9. Саломов, М. Мавқеи семантикии калимаҳои якмаъно ва сермаъно дар забони ғазал / М.Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. № 4/6, (177)–2015,– Саҳ.18-24.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ/ С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе, 2008. -Ҷ.1 - 949 с.
11. Ҳалимиён, С. Феъл (қуниш)/ С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013.-126с.

#### СТРУКТУРА И СЛОВООБРАЗОВАНИЕ МОДЕЛЕЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ+ГЛАГОЛ В ГАЗЕЛЯХ ДЖАЛОЛИДДИНА БАЛХИ

Лексико-грамматические особенности существительных и глаголов в таджикском языке занимают должное место в таджикском языке. В газелях Джалолиддина Балхи прослеживаются все особенности существительных и глаголов. Учитывая особенности существительного и глагола поэт создал различные модели слов. В статье анализируются лексико-морфологические особенности существительного и глагола.

**Ключевые слова:** существительное, глагол, словообразования, части речи, сложные слова.

#### THE STRUCTURE AND WORD-BUILDING FORM OF THE NOUN AND THE VERB IN GAZZELS OF JALOLIDDINI BALKHI

In this article the author analyzed plentiful materials about the structure and word-building form of the noun and the verb in gazzels of Jaloliddini Balkhi.

**Key words:** language, structure, word-building, noun, verb gazzels, sentence, Tajik.

**Сведения об авторе:** **Чихонова Гулҷаҳон** – омӯзгори кафедраи амалия ва методкаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав.  
Тел.:987-52-28-68, E-mail:dzhikhonova@mail.

## МУНДАРИ Ч А

|                                                                                                       |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <b>Қосимова М.Н.</b> Ифодаи забони тавсиф дар як боби «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ.....        | 3   |
| <b>Қабиrow Ш.</b> Хунари вожашикании Мавлоӣ Рум.....                                                  | 7   |
| <b>Ҳоҷаев Д.</b> Истифода аз осори илмию таълимии гузашта дар таълифи дастурҳои забони тоҷикӣ.....    | 12  |
| <b>Шокиров Т.С.</b> Гиёҳвожаҳои забони тоҷикӣ ва вежагиҳои луғавию сохтории онҳо.....                 | 24  |
| <b>Ҳасанов А.</b> Муҳофизони асили коҳи муҳташами тамаддуни бузурги ориёӣ.....                        | 32  |
| <b>Иқромов И., Зоиров Р.</b> Хусусиятҳои услубии ашъори Абӯлфараҳи Рӯнӣ.....                          | 37  |
| <b>Қосимов О.</b> Вижагиҳои маъноии вожаҳои матруки шеърӣ Рӯдакӣ.....                                 | 45  |
| <b>Шарифова Ф.Х.</b> Парадигма простого предложения языка парси дари.....                             | 53  |
| <b>Собирҷонов С.</b> Мавқеъ ва хусусиятҳои ҷумлаҳои саволии малехбаён дар забони адабии тоҷикӣ.....   | 59  |
| <b>Исмағуллозода Ш.</b> Роҳест роҳи илм, ки ҳечаш канора нест.....                                    | 65  |
| <b>Саломов М.</b> Вижагиҳои сермаъноии баъзе калимаҳо дар забони ғазал.....                           | 68  |
| <b>Гулназарова Ж.</b> Нигоҳе ба баъзе феълҳо дар ашъори Рӯдакӣ.....                                   | 75  |
| <b>Ҳалимова С.</b> Номҳои сару либос дар дафтари аввали “Маснавии маънавий”-и Ҷалолиддини Балхӣ ..... | 82  |
| <b>Ҳомидов Д.</b> Корбурди истилоҳоти ҳуқуқ дар «Сиёсатнома»-и Низоммулмулк.....                      | 89  |
| <b>Қамолов Х.</b> Ибораҳои изофӣ дар «Саодатнома»-и Носири Хусрав.....                                | 95  |
| <b>Қурбонов Н.Ф.</b> Сухане чанд оид ба истилоҳоти этнографӣ ва тарҷумаи англисии онҳо.....           | 101 |
| <b>Насруллоев М.</b> Тафсири ҷумлаҳои мазомини танзодшта дар рисолаи «Дах фасл»-и Убайди Зоконӣ.....  | 106 |
| <b>Маҷидова С.Ҷ.</b> Чапми Ҷомиробануриҳешбинокардишқ.....                                            | 110 |
| <b>Маҷидова С.Ҷ.</b> Тобишҳои маъноии вожаи “гул” дар ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ.....                | 116 |
| <b>Давлатов Э.</b> Корбасти лақаб, таҳаллус ва номҳои ифтихорӣ дар “Қасас-ул-анбиё” ..                | 125 |
| <b>Назаров М.</b> Тобишҳои маъноии вожаи «гул» дар ғазалиёти Қамоли Хучандӣ.....                      | 131 |
| <b>Темуров Ҷ.</b> Васли патроними «кай» дар номҳои эронии «Ҳазору як шаб».....                        | 136 |
| <b>Раҳимов А.</b> Вожаҳои ҳиндӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ.....                                              | 139 |
| <b>Алиева Б.А.</b> Вожаҳои адабии китобӣ дар дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урён.....                         | 146 |
| <b>Ҷобиров А.</b> Вожагузинӣ дар тарҷума ва тафсирҳои порсии Қуръон (асрҳои X-XI)....                 | 151 |
| <b>Муслимов Ҳ.</b> Омонимҳо дар осори Манучехрии Домғонӣ.....                                         | 156 |
| <b>Муминова К.</b> Вожаи истилоҳоти бофандагӣ дӯзандагӣ дар осори Рӯдакӣ.....                         | 163 |
| <b>Ҷиҳонов Г.</b> Сохтор ва калимасозии қолаби исму феъл дар ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ.....         | 168 |